

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

ISROIL SULAYMONOV

TURKIY ADABIYOTNING QADIMGI DAVRI

O'quv qo'llanma

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

8606

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

ISROIL SULAYMONOV

TURKIY ADABIYOTNING QADIMGI DAVRI
O'quv qo'llanma

Samarqand davlat universiteti
Ilmiy kengashining
2019 yil 28-noyabrda 4-sonli
qaroriga muvofiq nashrga
tavsiya etilgan
(Guvohnoma № 103)

Samarqand – 2019

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

8606

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

ISROIL SULAYMONOV

TURKIY ADABIYOTNING QADIMGI DAVRI
O'quv qo'llanma

Samarqand davlat universiteti
Ilmiy kengashining
2019 yil 28-noyabrda 4-sonli
qaroriga muvofiq nashrga
tavsiya etilgan
(Guvohnoma № 103)

Samarqand – 2019

UDK:891.709

BBK:83.3я73

Sulaymonov I.I. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. O'quv qo'llanma. Samarqand, SamDU nashri, 2019.

Qadimgi turkiy urug'lar va qabilalarning shakllanishi bir necha eposlarda o'z ifodasini topgan. Jumladan, «Alpomish», «O'g'uznoma», «Qo'rquq ota kitobi», «Manas», «Maaday Qora» kabi eposlar shunday xususiyatga ega. Bu dostonlarda turkiylarning donishmand oqsoqoli yoki urug' boshlig'i obrazi yaratilgan bo'lib, ular urug'larni birlashtirish, ahilligini ta'minlash, ruhlantirishdek ulug' maqsad bilan yashaydilar. Qabilalarning shakllanish davrini aks ettirgan eposlar bizning zamonamizda turli millat folklorshunoslari tomonidan tiklangan yoki ular turli xalqlar adabiyotiga nisbat berilishidan qat'iy nazar ular barcha turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligi hisoblanadi. Chunki, ularda turkiylarning hali turli millatga ajralib, shakllanmagan davrlaridagi hayot tarzi, urf-odati, orzu-umidlari ifodalangan.

Qadimgi turkiy xalqlarga xos adabiy sujetlarning jahondagi turli xalqlar adabiyotiga yaqinligi, badiiy g'oya va obrazlarni yaratishdagi mushtaraklikning o'ziga xos asoslari mavjud. Bunday adabiy hodisa qadimgi turkiylar uzoq asrlar davomida yunon, fors, arab, gruzin, rus – slavyan va boshqa xalqlar bilan turli ijtimoiy-siyosiy aloqada bo'lganligi natijasidir.

Ushbu o'quv qo'llanmada qadimgi turkiy adabiyotda mavjud dostonlarning ayrimlari tadqiq va tahlil etilgan. Shuningdek, qadimgi turkiy adabiyotning jahon xalqlari adabiyoti bilan mushtaraklik jihatlari o'rganilgan. Kitob filologiya va tarix yo'nalishi talabalari, magistrantlari hamda shu soha yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir
Erkin Musurmonov
Taqrizchilar
S.Tohirov
Sh.Mahmadiyev

ISBN – 978-9943-6320-6-6

Mazkur o'quv qo'llanma Samarqand davlat universiteti professori
Abdurashid Abdurahmonovning porloq xotirasiga bag'ishlanadi.

QADIMGI TURKIY ADABIYOTDA DOSTONLAR DAVRI

“O‘G‘UZNOMA” DOSTONINING TOPILISHI VA O‘RGANILISH TARIXI

Reja:

1. “O‘g‘uznoma” dostonining topilishi.
2. Dostonning o‘rganilishi, tarjimalari.

Kalit so‘z va terminlar: “O‘guznoma”, Qoraxon, O‘g‘uzhoqon, A.M.Shcherbak, V.V.Radlov, Rizo Nur, V.Beng, P.Pelyu, dostonning qo‘lyozmasi, tavsifi, tarjimasi va transkripsiyasi.

“O‘g‘uznoma” dostonining asl matni uyg‘ur – turk tilida bitilgan bo‘lib, u Parij milliy kutubxonasida saqlanadi. Doston 1959-yilda turkshunos olim A.M.Shcherbak tomonidan rus tiliga tarjima etilgan edi. Tarjimon asarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida hamda uning XX asrning 60-yillarigacha o‘rganilish darajasi to‘g‘risida fikr yuritadi¹. A.M.Shcherbak qayd etishicha, “O‘g‘uznoma”ning rus tilidagi tarjimasi Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan qo‘lyozma asosida tayyorlangan. O‘g‘uzxon haqidagi doston turkiy xalqlarning afsonaviy qahramonlaridan biriga bag‘ishlangan. Dostonda qatnashadigan O‘g‘uzxon va uning beklari ramziy obrazlar hisoblanadi. “O‘g‘uznoma”dagi urug‘ boshliqlari obrazida butun bir qabilalarning obrazi umumlashadi.

“O‘g‘uznoma” dostonining mazmunidagi o‘ziga xoslik, tilining tabiati va ajoyib poetik tuzilishi XIX asrning boshlaridayoq jahon olimlarining e‘tiborini tortib kelgan. Nemis olimi Dits “O‘g‘uznoma”ning ayrim parchalarini nemis tiliga tarjima qilgan. Keyinchalik rus olimi V.V.Radlov “O‘g‘uznoma” qo‘lyozmasining tavsifi, tarjimasi va transkripsiyasi bilan shug‘ullangan. XX asrning boshlarida esa jahon olimlaridan Rizo Nur, V.Beng va P.Pelyu bu dostonni o‘rganishga kirishdilar.

Rus sharqshunosi A.M.Shcherbak “O‘g‘uznoma” dostonining o‘ziga qadar o‘rganilish darajasi haqida umumiy xulosaga kelar ekan, shunday yozadi: «Dostonning badiiy qimmati yetarli darajada yoritilmagan, poetik shakllari, epik tili, ritmik tuzilishi deyarli o‘rganilmagan. Bu borada biz Rizo Nurning ham xizmatini ko‘rsatishimiz mumkin. Uning turk poetikasi muammolariga bag‘ishlangan maqolalarida qisman fikr bildirilgan»². A.M.Shcherbak ushbu ta’kiddan

¹Шчербак А.М. Угуз-наме. Мухаббат-наме. 13-14- betlar.

²Yuqoridagi asar, 13-b.

so‘ng “O‘g‘uznoma”ni tarjima qilish, uni nashr etishdan ko‘zlagan asosiy maqsadini ham bayon etadi: «Biz yangi nashrni taqdim etgan holda oldimizga boshqa vazifani, ya’ni mavjud yodgorlikning o‘zbek tilining rivojlanishi tarixida tutgan o‘rnini aniqlash masalasini qo‘ydik»³.

Demak, A.M.Shcherbakning “O‘g‘uznoma”ni o‘rganishdan ko‘zlagan maqsadi adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki tilshunoslik talablaridan kelib chiqadi. Bundan qat’iy nazar, olimning dostonga yozgan so‘zboshi va boshqa kirish maqolalarida «O‘g‘uznoma”mng adabiyotimiz tarixidagi o‘rniga ham baho berilgan qimmatli qaydlar mavjud. Olimning fikricha, O‘g‘uzxon haqidagi dostonning qadimgi variantlari uyg‘ur tilidagi qo‘lyozmalarda bitilgan. Dastlabki qo‘lyozma deb e’tirof etilgan nusxa 21 varaq va 42 sahifadan iborat. U uyg‘ur harfida bo‘lib, har sahifada 9 qatorlik matn joylashgan. Ayrim joylarini hisobga olmaganda qo‘lyozma, umuman, yaxshi saqlangan. Parijdagi Milliy kutubxonada saqlangan doston qo‘lyozmasi esa ancha qadimgi nusxa bo‘lishi mumkin. Masalan, qanli (arava) so‘zining yozilishi qadimiy davrlarga tegishli. U xitoy tilidan o‘zlashgan yoki ko‘chiruvchiga ma’lum bo‘lmagan. Keyingi nusxalarda esa bu so‘z qanqa shaklida berilgan. Bu shakl birorta qadimgi nusxalarda uchramaydi. A.M.Shcherbakning fikricha, Milliy kutubxonada saqlanayotgan nusxani To‘xtamishning yorliq xatini eslatuvchi uyg‘ur xati xarakteriga ko‘ra XV asrda tayyorlangan deb hisoblash mumkin.

“O‘g‘uznoma”ning ruscha nashriga bitilgan kirish so‘zda O‘g‘uzxoqonning afsonaviy – tarixiy qahramonligi bitilgan ko‘plab qo‘lyozma asarlar mavjudligi haqida ham fikr yuritilgan. A.M.Shcherbak xulosaga kelishicha, Abulg‘ozi Bahodirxonning «Shajarai turk» asarida ham O‘g‘uzxon haqida ma’lumot keltirilgan bo‘lib, u boshqa qo‘lyozmalarga nisbatan bir muncha keng tarqalgan. Abulg‘ozi keltirgan variant O‘g‘uzxoqon haqidagi adabiy-tarixiy afsonalarning so‘nggisi hisoblanadi. U bir necha tarixiy nusxalar va xalq orasida yurgan og‘zaki dostonlarning adabiy ishlanmasidir. Chunki bu asarda O‘g‘uzxonning Jurjit bilan jangi va jangning joyi, O‘g‘uzxonning Hindiston, Tibet va boshqa yurtlarga yurishi haqidagi epizodlar keltiriladi. Olimning fikricha, O‘g‘uzxonning jurjitlar bilan jangi tatarlar bilan qilingan jang bo‘lishi kerak.

Abulg‘ozi Bahodirxon qo‘lyozmasidagi O‘g‘uzxon haqida tasvirlar bilan uyg‘ur nusxasidagi tasvirlar o‘rtasida farqli hamda yaqinlik

³Shu manba, 14-b.

tomonlar ham bor. Buni biz O'g'uzxon hokimiyati va mulklarini o'g'illarga qoldirishi tasvirlarida yaqqol ko'ramiz. Uyg'ur variantida oltin kamon va kumush o'qning topilishi joyi va ularning borligi fakti O'g'uzxonning yaqinlaridan biri Ulug' Turkning ko'rgan tushidan ma'lum bo'ladi. «Shajarai turk»da esa yuqoridagi voqealar cho'ldan qazib olinadi. Abulg'ozida O'g'uzxon haqidagi dostonning bizgacha yetib kelmagan eng qadimgi nusxalari bo'lgan deb hisoblash mumkin.

«Abulg'ozining ayrim ma'lumotlari Rashiddinning «Jome' at-tavorix»idan va boshqa fors tarixchilarining asarlaridan olingan, - deb yozadi A.M.Shcherbak.

– Biroq Rizo Nurning Abulg'ozida O'g'uzxon haqidagi butun afsonani Rashiddindan olgan degani asossizdir. Abulg'ozida variantining mazmuni Rashiddin asaridagi ma'lumotga nisbatan tengdir. Foydalanilgan manbalar haqida Abulg'ozining o'zida ko'rsatmalar bor»⁴.

«O'g'uznoma» dostonining bir necha variantlari mavjud. A.M.Shcherbak bergan ma'lumotlarga ko'ra, ulardan biri Istambulda saqlanadi. Bu qo'lyozmada O'g'uzxon haqidagi doston «Kitobi dada Qo'rqu» asari bilan birlashtirilgan. Rizo Nurning aytishicha, Berlindagi Davlat kutubxonasida «O'g'uznoma»ning arab tilidagi nusxasi ham mavjud. Rashiddin «Jome' at-tavorix» kitobiga O'g'uznoma haqidagi ma'lumotlarni kiritganda u haqda ma'lumotlarni to'plash hamda tarjima qilishda sheriklari bilan hamkorlik qilgan. O'g'uzxon haqidagi ma'lumotlarning ayrim qismlari qadimgi xitoy, tibet yoki sanksrit, turk-uyg'ur va arab tilidagi manbalardan foydalanilgan holda yuzaga kelgan. Tarjima qilingan va qayta ishlangan manbalar orasida «O'g'uznoma»ning dastlabki qo'lyozmalaridan biri bo'lgan deb hisoblashga asoslar bor, deb xulosaga keladi A.M.Shcherbak. Uning ma'lumotiga ko'ra, O'g'uzxon haqidagi adabiy-tarixiy syujetar Xondamirning (1475-1535) «Xulosat al-axbor» va «Habib us-siyar» asarlarida ham keltirilgan. Bu asarlar xitoyshunos olim Iakinf (Bichurin)ning kitoblarida tahlil etiladi.

«O'g'uznoma» dostonining tarjimoni va noshiri A.M.Shcherbak asarning so'zboshisida dostonning mazmuni haqida ham o'z fikrlarini bayon etadi⁵. Olimning fikriga ko'ra, dostonning mazmunini ikki qismga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Bosh qismi (O'g'uzxonning hokimiyatga talabgor bo'lib chiqishigacha) va oxiri (Ulug' Turkning tushi va keyingi epizod);

⁴ Шчербак А.М. Yuqoridagi asar, 17-bet.

⁵ Шчербак А.М. Yuqoridagi kitob, 88-91-betlar.

2. O'g'uzxonning yurishlari va jangi.

Dostonning birinchi qismi xalq rivoyatlari va qadimgi miflar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatuvchi epizodlarni o'z ichiga oladi. Undagi epizodlar ko'p xalqlarda mavjud epik asarlarning mazmuni va xarakteri haqidagi ayrim tasavurlarni beradi. Ayrim tasvirlar insoniyatning birinchi ming yilliklaridagi turli xil bosqichlarni xarakterlaydi. Masalan, ho'kizdan afsonaviy tug'ilish totemistik qarashlar bilan izohlanadi. Yovuz kuchlar, hayvonlar bilan jang qilish insoniyatning atrof olam bilan o'zaro aloqalarining maxsus bosqichlari bo'lib, shayvoniy usul» (zverino'y stil) jahon adabiyotida keng tasvirlangan. Yoki «O'g'uznoma» matnida osmon bolalari masalasi ham shunday. O'g'uzxonning o'g'illari soni 6 ta bo'lib, yulduzlar turkumidagi songa teng.

Agar noshirning e'tirof etishicha, urf-odatlar haqidagi tasavur bilan bog'liq epizod ham alohida ahamiyatga ega. Bunda tepasiga oltin va kumush tovuqlarni joylashtirgan daraxtlar va oq hamda qora qo'yalar haqida gap boradi. Bu epizodni yoqutlarda uchratish mumkin. H. Peparskiyning aytishicha, ochiq joyda ikkita yosh daraxtni o'rnatadilar, orasiga ip (yaqutlarda salama, turklarda jalama) tortadilar. Ruhga qurbon qilinadigan hayvonni daraxtga bog'laydilar. Daraxtlar kulti turk va mo'g'ul xalqlari shomonligida asosiy o'rin tutadi. Shomonizm bilan bog'liq bo'lgan oq va qoraning qarama-qarshiligi ham bor. Masalan, chukchilarda oq shomonlik davolash uchun, qora shomonlik yomon ruhlarni quvish uchun qo'llanilgan. Bundan ko'rinadiki, A.Pelyonning «O'g'uznoma»ning turk shomonlariga tegishli, degan fikri yetarli asoslarga ega.

Shuningdek, O'g'uzxonning uylanishi bilan bog'liq epizodlar ham qiziqarli. Bu tasvirlarda Osiyo xalqlarining folklori va e'tiqodlarida keng tarqalgan ikki xotinlilik haqidagi odatlar ifodalangan. L.N.Shternbergning G.N.Propofyeva so'zidan keltirgan bayoniga ko'ra, har bir mahalliy shomon ikki xotin – ruhga ega bo'lgan. Bu xotinlardan biri – o'rmon xo'jayinining qizi, boshqasi – suv xo'jayinining qizi. A.M.Shcherbakning fikriga ko'ra, bunday qarashlar Bo – xonaki haqidagi afsonaga o'xshab ketadi. Buyuk shomon Bo – xon tog'ining cho'qqisida Xurmuz tangrining qizi, osmon malikasi bilan uchrashadi va uni yerlik xotinim yo'q deb aldaydi hamda ishontiradi. Afsona osmon malikasi bilan yerlik xotinining to'qnashuvi bilan tugaydi. Shomon va uning yerlik xotini yer yuzidan yo'qolib ketadi, osmon malikasi esa o'g'il tug'adi. Ana shu farzanddan Boxonaki urug'i kelib chiqadi. A.M.Shcherbak

O'g'uzxonning ikki xotinligi –uning farzandlari o'rtasidagi kelishmovchilik, mamlakat hamda boyliklarni bo'lib olish uchun keltirilgan kamon voqeasi haqida fikr yuritadi.

«Turklar va boshqa Sharq xalqlari qadimgi eposlariga xos tomonlar dostonning ikkinchi qismida uchraydi, – deb yozadi A.M.Shcherbak. – Ularga, masalan, ko'k yolli bo'ri va ko'k sochli bo'ri – osmon darakchisi, asosiy voqealarga ulanib ketuvchi qimiz bazmlari va boshqalarni kiritish mumkin. Biroq O'g'uzxon haqidagi dostonning ikkinchi qismida epos elementlari yordamchi vosita sifatida maydonga chiqadi. Bu yerda asosiysi –ketma –ketligi sodir bo'lgan joylar – geografik alomatlarining nomi aniq ifodalangan»⁶.

Kitob tarjimoni A.M.Shcherbak, «O'g'uznoma» dostonining ikkinchi gismiga xos asosiy xarakterli xususiyatlardan birini qabila nomlarining original tarzda tushuntirilishi deb, izohlaydi. An'anaviy geneologik rivoyatlarda bu etimologiyalar qolipli holda bo'lib, rivoyatning asosini tashkil etadi. O'g'uzxon haqidagi dostonida esa barcha etimologiyalar bitta mavzu asosiga buysundirilgan. Ular tasvirlanayotgan voqealar bilan alohida epizodlarda keltirilgan. Ulardan ayrimlari o'ziga xos izoh bilan ajralib turadi. Masalan, kalach (kal – ach – qol – och).

«O'g'uznoma» tarjimasiga yozilgan so'zboshilarda asosiy e'tibor dostonning til xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan. A.M.Shcherbak o'z tadqiqotida, «O'g'uznoma» tilini eski o'zbek tilidagi adabiy yodgorliklar tili bilan solishtiradi, dostonning tilida qorluq – uyg'ur tili an'analari mavjudligini asoslab beradi. A.M.Shcherbakning «O'g'uznoma» dostonini o'rganishdagi tarixiy xizmatlaridan biri – uni rus tiliga tarjima qilishidan tashqari, dostonning yaratilish tarixi, unda qadimgi turkiy xalqlarning e'tiqodlari, xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlarini birinchilardan bo'lib tadqiq etishga kirishganligidir.

«O'g'uznoma» dostonini o'zbek tiliga tarjima qilish, asarning yaratilish tarixi va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda professor Nasimxon Rahmonov salmoqli hissa qo'shdi. 1989-yilda uning kirish so'zi bilan «O'g'uznoma» o'zbek tilida vaqtli matbuotda nashr etildi⁷. Tarjimon dostonning g'oyaviy – badiiy qimmatini haqida fikr yuritgan ekan, shunday yozadi: «Bu asar taxminan XV asrlarda eski uyg'ur yozuvida ko'chirib qoldirilgan. Unda odamzodni yovuz kuchlardan saqlash, mamlakatni birlashtirish, yagona oiladek jamuljam bo'lib yashash g'oyasi

ilgari surilgan. O'g'uzxoqon ana shu g'oyani amalga oshiruvchi epik qahramon sifatida talqin qilinadi.

«O'g'uznoma» garchi XV asrda ko'chirilgan bo'lsa-da, bu uning shakllanishi ham shu davrga taaluqli degan fikrga asos bo'lmasligi kerak. Chunki, asardagi obrazlar, sujet motivlari qadimgi turk davriga ishora qiladi. Qadimgi turk davridan oldin yaratilgan afsonalarda keyingi yozma adabiyotdagi obrazlar bilan «O'g'uznoma»dagi obrazlar o'rtasida faqat o'xshashliklari emas, balki birlik ham bor»⁸.

Tadqiqotchi bu o'rinda qadimgi turk davrida katta nufuzga ega bo'lgan Ashin urug'i avlodlari o'zlarini bo'ridan tarqalgan deb hisoblashlari, xuddi shunday «O'g'uznoma»da ham bo'ri muqaddas obraz sifatida tasvirlanishini muqoyasa etadi.

N.Rahmonov dostonga yozgan kirish so'zida O'g'uzxonning Tangriga iltijo etishlari Urxun-Yenisey yodnomalaridagi tasvirlarga yagin turishini ham eslatadi. Shuningdek, O'g'uzxoqonning faoliyati qadimgi turkiy yodnomalardagi Eltarish, Bilga xoqon, Kultegin, To'nyuquq obrazlarini o'zida gavalantirganligi ham ta'kidlangan. Demak, tarjimonning fikricha, «O'g'uznoma» dostoni turkiy adabiyotdagi nodir dostonlardan biri bo'lib, u turkiy xalqlarning orzu-umidlari, qahramonlik kurashi, ezguligi ulug'langan asarlardan biri sanaladi.

Professor N.Rahmonov «Ruhiyatdagi nur murodi» kitobida «O'g'uznoma»ga bag'ishlangan maxsus tadqiqot kiritadi⁹. Bu maqolada olim, avvalo, «O'g'uznoma» to'g'risida adabiyotshunosligimizda bildirilgan faktlarni umumlashtiradi, tarixiy-adabiy kitoblarda O'g'uzxoqon shaxsiyati bilan adabiy syujetar hamda ma'lumotlarni tahlil etadi. «O'g'uznoma»ning qo'lyozma nusxalari hamda o'rganilish darajasini yoritishda A.M.Shcherbakning ushbu asar haqidagi fikrlariga tayanadi. «O'g'uznoma»ning tarjimalari haqida fikr yuritganda, haqli ravishda nemis olimi Diyes 1815-yilda nemis tiliga, XIX asrda rus olimi V.V.Radlov rus tiliga, Rizo Nur turk tiliga, P.Pelyu fransuz tiliga, V.Bang nemischaga, A.M.Shcherbak rus tiliga, qozoq olimlari A.M.Shcherbak nashri asosida qozoq tiliga tarjima qilishganini haqli e'tirof etadi.

Professor N.Rahmonov «O'g'uznoma»ning yaratilishiga asos bo'lgan ijtimoiy zamin to'g'risida ham umumlashma xulosalar bayon etadi. Olimning bu boradagi fikrlari shunday: «O'g'uznoma»ning umumiy

⁶ Шчербак А.М. Yuqoridagi asar, 91- bet.

⁷ «Шарк юлдузи», 1989 йил, 4-сон, 165-171- betlar.

⁸ Shu manba, 167- bet.

⁹ Раҳмонов Н. Рухдятаги нур муроди. -Т.: А.Кодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 74-78- betlar.

tuzulishidan ayon bo'lishicha, dostonga urug'chilik jamiyatidagi mif va afsonalar asos bo'lgan deb, aytish mumkin. Lekin tuzilishi jihatidan "O'g'uznoma" Kultegin yodgorligiga o'xshaydi. Dostondagi mifologik qatlam, O'g'uzning aniq bir geografik muhitdagi faoliyati shundan dalolat beradi. Kultegin yodgorligi boshlanmasida mifik jarayon (Tangri – ota, Yer – ona) yetakchilik qilgan. "O'g'uznoma"ning boshlanmasida ham shunday xususiyat bor. Shuningdek, urug'larning paydo bo'lishiga oid afsonalar bilan turkiy urug'lardan Ashin urug'ining paydo bo'lishiga oid afsona o'rtasidagi uyg'unlik qadimgi turk davridagi kultlar – daraxt, bo'ri, osmon kultlarining qadimgi turkiy yodnomalarda va "O'g'uznoma"da umumiyliigi ham mazkur dostonning taraqqiyot yo'lini aniqlashga yordam beradi"¹⁰.

A.M.Shcherbak ham "O'g'uznoma" dostonini ikki qismga bo'lib o'rganishni, ya'ni dostonidagi mazmun shunday yo'nalishga egaligini e'tirof etgan edi.

N.Rahmonov ham doston mazmunini ikki qismga bo'lib o'rganish mumkinligini ko'rsatadi. Olimning kuzatishicha, birinchi qism mifologik qatlamlardan iborat. Bu qatlamga O'g'uzning g'ayritabiiy tug'ilishi va g'ayritabiiy ulg'ayishi, yovuz shunqorga qarshi kurashishi va uni o'ldirish lavhalari kiradi. Ikkinchi qism esa tarixiy dostonlarga xos voqealardan iborat. Bu qismga O'g'uzning uylanishi, farzandlarining tug'ilishi, jang lavhalari va turli mamlakatlarni bosib olishi, o'g'illariga o'z qo'l ostidagi yurtlarni bo'lib berishi lavhalari kiradi. N.Rahmonov "O'g'uznoma" dostonida buddaviylik va moniylik dinlarining ham belgilarini ko'radi. Bu o'rinda olim dostonidagi "O'g'uzning yuzlari ko'k, og'zi otashdan qizil edi" ta'rifiga ishora etadi. Ko'k rang buddaviylik va moniylikda donishmandlik ramzidir. Qolaversa, dostonidagi ko'k bo'ri O'g'uz xoqon nasli va lashkarining belgisi (parol)idir, deb yozadi olim.

Professor N.Rahmonov H.Boltaboyev bilan hamkorlikda tuzgan "O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. I jild" kitobida yana "O'g'uznoma" dostoniga murojaat etib, dostonning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida qisqacha ma'lumot berib, asardan nasriy parchalar keltiradi¹¹. Bu kitob oliy o'quv yurtlarining talabalariga mo'ljallangan bo'lib, adabiy matn talabalarining islomdan oldingi o'zbek adabiyoti namunalari bilan tanishish imkonini beradi. N.Rahmonov va H.Boltaboyevlarning ushbu kitobidagi e'tiborli tomonlardan biri

¹⁰Yuqoridagi kitob, 76-b.

¹¹Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. -Т.: «Фан», 2003, 94-100- betlar.

shundaki, unda Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome' at-tavorix» kitobida "O'g'uz va ba'zi turkiy urug'larning kelib chiqishi to'g'risida" berilgan parchaning o'zbek tiliga tarjima qilinib, talabalar e'tiboriga havola qilinganidir¹².

"O'g'uznoma" dostoni hamda O'g'uzxoqon haqidagi adabiy-tarixiy asarlarda asar qahramonining shaxsiyati, tarixiy yoki afsonaviy qahramonligi to'g'risida ham ma'lumotlar keltirilgan. Bunday qarashlar dastlab A.M.Shcherbak tadqiqotlarida umimlashtirilgan edi. 2002-yilda A.Abdurahmonovning "O'zbek adabiyotining qadimgi davri" o'quv qo'llanmasi nashr etildi. N.Rahmonovning "Ruhyatdagi nur murodi" monografiyasi ham xuddi shu yili chop etilgan. Bu asarda O'g'uzxon hayotidagi ma'lum bir shaxsning badiiy obrazi ekanligi haqida mulohazalar bayon etilgan. Xitoyshunos olim N.YA.Bichurin O'g'uzxonni milodimizdan oldingi III-II asrlarda yashagan hukmdor Mode shaxsiyati bilan bog'laydi. L.Markvart va D.Sinor esa O'g'uzxoqonni Chingizxonning prototipi deb aytgan ekan. V.Radlov "Tarixi Jahonkushoy Juvayniy"dagi Buqa Tekin va Yuan-Shidagi Buqaxon timsoli bo'lganligini ko'rsatishga harakat qiladi. Rus olimi G.Potanin esa O'g'uzxoqonni mo'g'ul og'zaki ijodidagi O'kir Bash va «Manas» eposidagi Jonibekka bog'laydi¹³.

Samarqandlik olim A. Abdurahmonov tadqiqotlarida N.Ya.Bichurin (Iankinf) (1777-1853)ning O'g'uzxon shaxsiyatini Modexon nomi bilan bog'lash haqidagi qarashlariga keng to'xtab o'tilgan. Bu masalada olim N.YA.Bichurinning "Qadimgi davrda O'rta Osiyoda yashagan xalqlar haqida ma'lumot to'plami" nomli uch qismdan iborat asarida O'g'uzxon haqidagi ma'lumotlarni nazardan o'tkazadi. A.Abdurahmonovning o'quv qo'llanmasida (2002) "O'g'uznoma" qadimgi miflarga asoslangan doston ekanligi, unda qadimgi shumerlar og'zaki ijodi namunalari ham oid tasvirlar uchrashi, dostonda turkiy qavmlarga nom berilishi tasvirlari ham tahlil etilgan. Tadqiqotchining keyingi kitoblarida^{14 2} bu mavzu yanada keng yoritildi. O'quv qo'llanmada (2004) "Turkiy adabiyotning dostonlar davri" nomi bilan katta qism keltirilgan bo'lib, unda "O'g'uzxon shaxsiyati va u haqda yaratilgan asarlar" nomi bilan alohida bob kiritilgan. O'quv

¹²Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. -Т.: «Фан», 2003, 246-255- betlar.

¹³Абдурахмонов А. Ўзбек адабиёти тарихининг қдмги даври. 54-59- betlar.

¹⁴Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни; Абдурахмонов А. Туркий халклар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма.

qo'llanmadagi bu bob O'g'uzxon shaxsiyati hamda u haqda yaratilgan adabiy-tarixiy asarlar to'g'risida umumlashma xulosalar beradi.

"O'g'uznoma" dostonining mavzu doirasi, g'oyaviy yo'nalishi, qadimiy qatlamlari to'g'risida A. Abdurahmonov tadqiqotning bosh qismidayoq quyidagi mulohazalarni bayon etgan: «Turkiy urug'lar va qabilalarning shakllanishi bir necha eposlarda o'z ifodasini topgan. Masalan, «Alpomish», «O'g'uznoma», «Qo'rquq ota kitobi», «Manas», «Maaday qora» kabi eposlar shunday xususiyatga ega. Bu dostonlarda turkiylarning donishmand oqsoqoli yoki urug' boshlig'i obrazi yaratilgan bo'lib, ular urug'larni birlashtirish, ahilligini ta'minlash, ruhlantirishdek ulug' maqsad bilan yashaydilar. Qabilalarning shakllanish davrini aks ettirgan eposlar bizning zamonimizda turli millat folklorshunoslari tomonidan tiklangan yoki ular turli xalqlar adabiyotiga nisbat berilishidan qat'iy nazar, ular barcha turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligi hisoblanadi. Chunki ularda turkiylarning hali turli millatga ajralib, shakllanmagan davrlardagi hayot tarzi, urf -odati, orzu-umidlari ifodalangan»¹⁵.

"Turkiy xalqlar og'zaki ijodi" kitobida O'g'uzxoqon haqidagi adabiy-tarixiy asarlarni o'rganish to'rt rejada amalga oshirilgan:

1. Tarixiy asarlarda O'g'uzxon haqida keltirilgan rivoyatlar tahlili;
2. O'g'uzxonning turkiy qavmlarga nom berishi voqealari tahlili;
3. "O'g'uznoma" dostonining o'ziga xos xususiyati;
4. Turkiy adabiyotda O'g'uzxoqon haqidagi adabiy tarixiy syujetarni eslatuvchi asarlar.

Kitob muallifi bu o'rinda Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida O'g'uzxoqon obrazini eslatuvchi bir adabiy sujet borligini eslatadi va uni «Turk xoqoni Shu va Iskandar» dostoni nomi bilan tiklaydi. Dostonda hikoya etilishicha, Iskandar Zulqarnay turkiylar mamlakatiga bostirib kelganida unga qarshi Shu ismli shahzoda matonat bilan kurashgan edi. Bu asarda O'g'uzxoqon o'xshash turkiy qavmlarga nom berish epizodlari ham keltirilgan.

Professor N. Rahmonov O'g'uzxonning turkiy qavmlarga nom qo'yishi haqidagi tarixiy-adabiy ma'lumotlarni shunday umumlashtirgan edi: «O'g'uz shaxsi to'g'risida so'z yuritilgan tarixiy asarlarda, xususan, Rashiddinning «Jome' at-tavorix»ida O'g'uz Nuh payg'ambarning avlodi ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, qavmlarning paydo bo'lishiga oid rivoyatlar ham "O'g'uznoma" bilan Rashiddinning mazkur asari

o'rtasida uyg'unlik bor. Ayni paytda O'g'uzdan kelib chiqqan 24 urug'ning tarixi va urug'larning tamg'alari "Devonu lug'otit turk"dagi O'g'uz urug'larining tamg'alariga monand. «Devonu lug'otit turk»da 22 urug' deb beriladi va faqat o'g'uz turkmanlaridan iborat ekanligi aytiladi. Shubhasiz, o'g'uz qavmining XI asrdagi tarixiy jarayoni Mahmud Koshg'ariy ko'rsatgan ma'lumotga mos keladi»¹⁶.

Demak, turkiylarning 24 urug'i tarixiy ma'lumotlarga ko'ra O'g'uzxon shaxsiyati bilan bog'lanadi. "O'g'uznoma" dostonida ham turkiy qavmlarga nom berish O'g'uzxoqonga bog'lab ko'rsatilgan. Masalan, dostonida qang'li, qipchoq, qorluq kabi urug'lar haqida fikr yuritilgan. A. Abdurahmonov o'z tadqiqotlarida bu urug'larga nom berilishining dostonidagi tasvirlarini tahlil etgan. Tadqiqotchining muhim xizmatlaridan biri ana shu mavzuga doir doston matnini tiklaganidir¹⁷. A. Abdurahmonovning ta'kidlab ko'rsatishicha, turkiy qavmlarga nom qo'yish haqidagi dostonning matnlari «Devonu lug'otit turk»ning I va III kitoblari tarkibida keltiriladi. Doston matni birinchi marta «Guliston» jurnalida e'lon qilingan edi. Dostonda 24 urug'ga nom qo'yilishi O'g'uzxoqonning boshqa tarixiy hamda badiiy asarlardagi faoliyatiga mos tushadi.

Xullas, "O'g'uznoma" dostoni hamda O'g'uzxoqon shaxsiyati haqidagi adabiy tarixiy asarlar adabiyotshunosligimizda keng o'rganib kelinmoqda. Bu mavzudagi asarlarni o'rganishning holatini ikki davr bilan baholash mumkin.

I. Istiqlolgacha, ya'ni XX asrning 90-yillarigacha "O'g'uznoma" dostoni hamda O'g'uzxoqon haqidagi adabiy-tarixiy asarlar tahlili asosan rus hamda jahon olimlari tomonidan bajarilgan. Professor N. Rahmonovning rus olimi A. M. Shcherbak tayyorlagan matn asosidagi tarjimasini e'tiborga olmaganimizda (1989) bu mavzuni tadqiq etish ishlari o'zbek adabiyotshunosligida boshlanmagan edi. Rus olimlaridan V. Radlov, A. M. Shcherbaklarning tadqiqotlari "O'g'uznoma"ning til xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan edi. Turli tillarga tarjima qilish ham o'sha davrda keng amalga oshirilgan ishlardan biri hisoblanadi.

"O'g'uznoma" dostoni hamda u haqda yaratilgan adabiy-tarixiy asarlarni kengroq tahlil etishga kirishilgan davr mustaqillik yillariga

¹⁶ Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. 74-б.

¹⁷ Абдурахмонов А. Турк хокони Шу ва Исқандар дostonи. - «Гулистон», 1996 йил, 5-сон.

¹⁵ Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзакі ижоди. 120- бет.

to'g'ri keladi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bu mavzu N.Rahmonov, H.Boltaboyev, A.Abdurahmonovlarning tadqiqotlarida dadillik bilan o'rganila boshlandi. O'g'uzxoqon va u haqda yaratilgan tarixiy hamda adabiy asarlar to'g'risida umumlashma xulosalar beruvchi tadqiqotlar yuzaga keldi. Bu qahramon to'g'risidagi nasriy hamda she'riy adabiy matnlar nashr etildi.

O'g'uzxoqon shaxsiyati hamda u haqda yaratilgan tarixiy hamda badiiy asarlarning ilmiy qimmatini o'rganishga kirishilayotganligi sababli ham bu mavzuni mukammalroq o'rganish adabiyotimiz tarixining qadimgi qatlamlarini chuqurroq tasavur etish imkonini beradi.

"O'g'uznoma" dostonining topilishi va o'rganilishi tarixi yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. "O'g'uznoma" dostoni jahondagi barcha turkiy xalqlarning nodir adabiy yodgorligi bo'lib, shu sababli ham uni o'rganishga jahondagi ko'plab turkiyshunos olimlar munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. Dostonning matnini tiklash, tahlil etish, til xususiyatlarini o'rganish va nashr etishda rus olimi A.M.Shcherbakning alohida xizmati bor.

2. "O'g'uznoma" dostoni rus, turk, o'zbek, qozoq va boshqa millatga mansub olimlar tomonidan qanchalik o'rganilmasin, bizning nazarimizda, bu asarning qadimgi turkiylar adabiyotidagi o'rni mufassal darajada tahlil etilgan emas. Birinchidan, dostonidagi mifologik tasavurlar qadimgi turkiylarning diniy e'tiqodlari bilan qiyosiy holda tahlil etilishi lozim. Ikkinchidan, dostonida turkiy xalqlarning qadimiy turmush tarzi hamda diniy e'tiqodlari, mifologik tasavurlari aks etgan boshqa dostonlar bilan qiyoslanishi maqsadga muvofiqdir. Uchinchidan, dostonning til xususiyatlari, badiiylilik darajasini o'rganish yanada chuqurlashtirilishi kerak. To'rtinchidan, hozirgacha "O'g'uznoma" dostoni alohida kitob holida nashr etilgan emas. Adabiyotimizning qadimgi nodir yodgorligi bilan keng kitobxonlar ommasini tanishtirish dolzarb masalalardan sanaladi.

O'g'uzxoqon haqidagi adabiy syujetarni o'rgangan olimlar uning shaxsini aniq bir turkiy hukmdor yoki jahondagi taniqli hukmdorlar bilan, masalan, Aleksand Makedonskiy, Chingizxon bilan bog'lashga harakat qilganlar. Bizning nazarimizda, O'g'uzxon shaxsiyatini aniq bir tarixiy shaxs bilan bog'lab bog'lab bo'lmaydi. O'g'uzxon obrazi turkiy xalqlarni jipslashtirishga, ularning davlatini mustahkamlashga harakat qilgan turkiy xoqonlarning umumlashma obrazidir. Bu xoqonning qaysi davrda yashaganligi haqida fikr yuritiladigan bo'lsa, u turkiy qavmlarning

staklanish, diniy e'tiqodlari Ko'k Tangriga asoslangan asrlardagi hukmdorlarning siymosini aks ettiradi deyishga asoslar mavjud.

3. O'g'uzxon haqidagi ma'lumotlar adabiy hamda tarixiy xususiyatga ega. "O'g'uznoma" dostoni adabiyotimizning yuksak namunasi hisoblanadi. Rashiddin, Mirzo Ulug'bek, Abulg'azi Bahodirxon tomonidan yaratilgan asarlar esa tarixiy mavzuni yoritgani bilan e'tiborni tortadi. To'g'ri, bu tarixiy kitoblarda ham O'g'uzxon hayotiga doir adabiy asarlar mavjud, ular "O'g'uznoma" dostonidagi mazmunga yaqin tushadi. Lekin bizning xulosamiz va kuzatishlarimiz shuni taqozo etadiki, O'g'uzxon shaxsiyati bilan bog'langan voqealarni tarixiy olimlarimiz ham o'rganishsa o'ziga xos ilmiy-amaliy tadqiqot yuzaga kelgan bo'lur edi. Afuski, tarixshunosligimizda masalaning bu tomoniga haligacha unchalik e'tibor berilgan emas.

Savol va topshiriqlar

1. O'g'uzxoqon haqida nimalarni bilasiz?
2. O'g'uzxoqon haqida kimlarning asarlarida ma'lumotlar uchraydi?
3. "O'g'uznoma" dostoni qachon topilgan, uni kimlar o'rgangan?
4. Dostonida nechta turkiy qavmga nom berilgani keltirilgan?
5. O'g'uzxoqon mavzuga oid adabiyotlar bilan tanishib chiqish.
6. O'g'uzxoqon haqida ma'lumot beruvchi Rashiddin «Jome' at-tavorix» Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» kabi tarixiy asarlarni qiyosan o'rganish.

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Ўзбек адабиёти тарихининг қадимги даври. – Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.
2. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
3. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
4. Бичурин Н.Я. (Ианкинф). Собрание сведений с народами, обитавших в Средней Азии в древнее времена. Т. I. М., - Л.: изд. – во АН, 1950.
5. Беруний А.Р. Танланган асарлар. Т.У. Биринчи китоб. – Т.: «Фан», 1973.
6. Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга коркута». – Приложения «Книга могого деда Коркута». М., - Л., Изд.- во АН, 1962.

7. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том. 1. Книга первая. Изд-во АН, М.: 1952.
8. Улугбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан Б. Аҳмедов ва бошқ. тарж.) - Т.: Чўлпон, 1993.
9. Раҳмонов Н. Рухдядаги нур муроди. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
10. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. Тузувчилар Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев. Т.: «Фан», 2003.

O'G'UZXON HAQIDAGI TARIXIY-ADABIY ASARLAR TAHLILI

Reja:

1. Tarixiy asarlarda O'g'uzxon shaxsiyati va badiiyati.
2. "O'g'uznoma" dostonining mavzu doirasi, mazmuni va kompozitsiyasi.

Kalit so'z va terminlar: Mahmud Qoshg'ariy, «Devonu lug'otit turk», Rashid ad-din «Jome at-tavorix», Mirzo Ulug'bek «To'rt ulus tariki», Abulg'ozī Bahodirxon, «Shajarai turk», «Shajarai tarokima», mazmun, g'oya, kompozitsiya.

Adabiy-tarixiy va ilmiy manbalarda «o'g'uz» atamasi qabila, shaxs va til nomi sifatida qo'llaniladi. O'g'uz tushunchasi izohlangan dastlabki yozma ma'lumot Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobidir. Ulug' tilshunos olim devonnig turk tabaqalari va qabilalarining bayoni haqidagi faslida shunda yozadi: «Turklar asli yigirma qabiladir. Ular hammasi Nuh payg'ambar o'g'li Yofas, Yofas o'g'li «Turk»ka borib taqaladilar.

Bular «Rum» avlodining Ibrohim payg'ambar o'g'li Is'hoq, Is'hoq o'g'li Isu Rumga borib taqalishiga o'xshaydi. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor. Men bulardan asosini, ona urug'larini yozdim, shaxobchalarini tashladim. Faqat o'g'uz turkmanlarining mayda urug'larini ham yozdim. Chunki odamlarda bularni bilishga ehtiyoj bor edi. Sharqdan boshlab har bir qabilaning turar joylarini birin-ketin tartib bilan ko'rsatdim. Rumdan kun chiqargacha bo'lgan musulmon va boshqalarni zikr qildim»¹⁸. Shundan so'ng muallif turkiy qavmlarning joylashish o'rnini ko'rsatar ekan, Rumga yaqin birinchi qabilani bejeneklar, ikkinchisini qipchoqlar, uchinchisini o'g'uzlar, - deb ko'rsatadi.

Mahmud Koshg'ariy devondagi «To'rt harflilar bo'limi» faslida o'g'uz so'ziga izoh beradi va shunday yozadi: «O'g'uz – turklarning bir qabilasi. O'g'uzlar turkmanlardir. Ular yigirma ikki urug'dir, ularning har birining maxsus belgilari, mollariga xos tamg'alari bordirkim, urug'larni shu tamg'alariga qarab ayiradilar. Birinchisi va boshliqlari qiniqlardir.

¹⁸ Кощгарий М. Туркий сўзлар девони. (Девону луғотит турк). – Тошкент: Уч томлик. I том. «Фан», 1960 йил, 64-бет.

Zamonamizning xoqonlari shu qiniqlar urug'idandir». Shundan so'ng urug'larning qolgan 21 tasi, ya'ni qayig', bayun, iva (ularni yiva ham deyishgan ekan), salg'ur, afshar, begtili, buktuz, boyot, yozg'ir, eymur, qorabo'luk, igdar, urakir, tutirka, ulayundlug', to'gar, bajanak, juvoldor, japni, jarug'luqlarni sanab o'tadi va har birining tamg'alarini ko'rsatadi. M.Koshg'ariy yana urug'lar haqidagi fikrni davom etib, yozadi: «Bu tamg'alar ularning mollari va podalarining belgisidir. Mollari aralashib ketganda har qabila o'z molini shu tamg'alardan ayirib oladi. Bular asosiy qabilalardir. Ularning har birining aymoqlari bor. qisqartirish uchun ularni yozmadim. Bu nomlar u qabilalarning eng qadimgi bobolarining ismidir. Arablarda banu Salim, ya'ni Salim avlodlari, Banu Xafocha, ya'ni Xafocha avlodlari deb yuritilgani kabi bular ham qadimgi otalariga nisbatan berib yuritadilar»¹⁹.

Demak, yuqoridagi ma'lumotlardan shu narsa ayon bo'ladi, urug'larga nom qo'yish shu urug'ga mansub ajdodlarning bosh bo'g'inida turgan kishining shaxsi bilan bog'langan. Demak, o'g'uz shu urug'larni birlashtiradigan qabilaning nomini ifodalay ekan, bu nom ham qabilaning bosh bo'g'inida turgan shaxs nomiga bog'lanishi turkiy qavmlar o'rtasida an'anaviy hodisadir. «O'g'uz so'zi shaxs nomimi?», «U keyinchalik qabila nomiga o'tganmi?» mazmunidagi savollar ushbu mavzu bilan qiziqqan mutaxassislarni ancha ancha avaldan qiziqtirib kelgan. Bu o'rinda «Devonu lug'otit turk» kitobi muallifining qarashlari e'tiborga loyiqdir. Olim o'g'uz xoqon va uning nomi bilan bog'langan qabila haqidagi tarixiy va ilmiy asarlarni umumlashtiray ekan shunday yozadi: «M.Koshg'ariy o'z asarida bu so'z (o'g'uz – I.S.)ning etimologiyasini aniqlashga uringan emas. Buning juda qadimgi ota-bobolarga borib taqalishini aytish bilan cheklangan. Bunday cheklanish tasodifiy emas, albatta. Aksincha, bu hol o'g'uz so'zining shaxs oti sifatida yuzaga kelgani, so'ng ma'lum sharoitda qabila ismiga aylanganini aniqlash chigal ekani bilan bog'liqdir. M.Koshg'arish o'z asarida o'g'uzlarning u davrda tutgan mavqei, tili, kasbu kori, urug'-aymoqlari, turar joylari va boshqalarni aniq faktlar asosida mukammal izohlash bilan cheklanadi»²⁰.

¹⁹Yuqoridagi manba, 91-bet.

²⁰Koshg'ariy M. Девону луғотит турк. III томлик. I том, «Изохлар» қисми, 489-490 betlar.

To'g'ri, Mahmud Koshg'ariyning devonida o'g'uz so'zi shaxs nomida emas, balki qabila nomida qo'llanilgani aniq. Lekin turkiy qavmlar o'rtasidagi urug'larga nom qo'yish shaxslarga bog'lanishi, shuningdek, O'g'uzxon shaxs sifatida ta'riflangan hamda ulug'langan adabiy-tarixiy asarlar, «O'g'uznoma» dostonidagi voqealar rivoji, xususan, O'g'uzxoqon va qavmlariga nom qo'yishi voqealari bu nom asl shaxsiga, keyinchalik, qavmga berilgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi, albatta, O'g'uzxoqon nomini aniq bir davr yoki tarixiy voqealar bilan bog'lab bo'lmaydi. Tarixiy kitoblar, jumladan, Rashiddinning «Jome' at-tavorix», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Abulg'azi Bahodirxonning «Shajarai turk» kitoblarida O'g'uzxon tarixiy shaxs sifatida ulug'lansa –da, unda mifologik tushuncha va tasavvurlar singishib ketganki, shu sababli ham O'g'uzxon obrazi turkiy hukmdorlarning afsonaviy obrazi ekanligini namoyon etadi. Bunday afsonaviylik «O'g'uznoma» dostonida yanada kuchaytirilgan tarzda tasvirlanadi.

Afsonaviy yoki tarixiy obraz bo'lishidan qat'iy nazar, badiiy adabiyotdagi ma'lum obrazlarning ijtimoiy asoslari bo'ladi, unda ma'lum bir guruhlarining orzu-intilishlari, qahramonligi, ma'naviy-axloqiy qarashlari ifodalanadi. Masalaga shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, O'g'uzxon haqidagi adabiy syujetlarda turkiy qavmlarning eng qadimiy qatlamlariga xos voqea-hodisalar, tasavvur va e'tiqodlar o'z ifodasini topgandir.

O'g'uzxoqon obrazi o'rganilganda, bu qahramonning adabiy-tarixiy manbalardagi ta'rif-tavsiflarini ikki yo'nalishda o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. Tarixiy asarlarda O'g'uzxon shaxsiyati va badiiyati;

2. «O'g'uznoma» dostonida O'g'uzxoqon obrazining ishlanishi hamda tarixiy asarlardagi adabiy syujetar bilan mutanosibligi masalasi.

Tarixiy asariarda O'g'uzxoqon shaxsiyati va badiiyati

O'g'uzxon haqidagi dastlabki tarixiy asarlardan biri Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome' at-tavorix» kitobidir. Rashiddin Hamadon shahrida tug'ilgan (1247) bo'lsa-da, u turkiy xalqlar hayoti bilan yaqindan tanish edi. U ota-bobolari singari mo'g'ul xonlari saroyida martabali lavozimlardan birini boshqargan. «Jome' at-tavorix» fors tilida

yozilgan. Keyinchalik boshqa tillar kabi rus tilida ham nashr etilgan²¹. Bu kitobda jahondagi ko'plab nomusulmon bo'lgan xalqlarning tarixi yoritilgan. Shulardan biri O'g'uzxon va unig qavmiga tegishli urug'lar tarixi bayon etilishidir.

«Jome' at-tavorix»dagi O'g'uz va ba'zi boshqa turkiy urug'larining kelib chiqishi to'g'risidagi ma'lumotlarni N.Rahmonov va H.Boltaboyevlar «O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari». I jild. kitobiga tarjima qilib kiritganlar. Biz Rashiddinning ushbu tarixiy kitobi bilan tanish bo'lganimiz holda O'g'uz va ba'zi turkiy urug'larining unga bog'liqligi haqidagi voqealar tahlilini berishda N.Rahmonov va H.Boltaboyevlar tomonidan tayyorlangan kitob matniga suyardik.

Rashiddin O'g'uzxon shaxsiyatini aniqlash uchun voqelikni Nuh payg'ambar hayotidan boshlaydi. Kitobdagi ma'lumolarga ko'ra, Nuh o'g'illariga yer yuzini bo'lib berar ekan, Yofasni Sharqqa jo'natadi. Turklar Yofasni Bulja xon (ya'ni Abuljahon) ham deb atashgan. Buljahonning yozgi va qishki qarorgohlari bo'lgan. Uning yozgi qarorgohi O'rtak va Kaztog'da (tarjimonlarning taxminlariga ko'ra, bu hudud hozirgi Olatovdan boshlab Sirdaryoning o'ng girg'og'igacha cho'zilib ketgan tog'larni o'z ichiga oladi), gishki qarorgohi ham shu atroflarda Bursun, Ko'kyon, Qorqurum (qora qurum ham deb atashgan) degan joylarda bo'lgan. Uning atrofida Talas va qari Sayram shaharlari ham bor edi. Qara sayramda Dib Yakuy yashar edi. Yakuy qabila ustidan hukmronlik qiladigan odam degani. Uning to'rt o'g'li bo'lgan. Ularning ismi Qoraxon, O'rxon, Ko'zxon va Go'rxondir. Qoraxon otasining o'rniga o'tiradi. U o'g'il ko'radi.

«Jome' at-tavorix» va bu asardan so'ng yaratilgan «To'rt ulus tarixi», «Shajarai turk» kitoblarida Qoraxon otasining o'rniga o'tirgan hamda bir o'g'il farzand ko'rganligi zikr etilgan. Shundan so'ng voqealar mazmun jihatidan bir-biriga o'xshaydi, keyingi ikki kitob «Jome' at-tavorix»ning tarjimasi yoki qaytarig'idek ko'rinadi. Ayni o'rinda bu kitoblarning farqli tomonlari ham bor. Shuning uchun ham u tarixiy asarning O'g'uzxon shaxsiyati va uning faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlarni, adabiy-badiiy tasvirlarini qiyosiy o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Tarixiy kitoblarda O'g'uzxonning dunyoga kelishi shunday:

²¹Рашидид-дин. Сборник летописей. Ташкент, 1962; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1. Книга первая. М.: изд-во. АН, 1952.

«Qoraxon o'g'il ko'rdi, o'g'li uch kungacha onasini emmadi. Onasi esa yig'lab iltijo qiard. Har kuni kechasi ona tush ko'rar, tushida o'g'li g'uyo unga shunday deytoganday bo'lardi: «Ey ona! Agar sen haqiqiy xudoga ibodat qilib, muhabbat qo'ysang, men sening sutingni emmam»²².

«Qoraxon hukmronligi va jahondorligi davrida mansabdor bir xotundan bir o'g'il ko'rdi. U g'oyatda chiroyli va mo'ylari yoqimliyu ammo, uch kecha-kunduz onasini sutini olmadi. Har kun ul xotun (kuyunardi), oqibat baxtli bir kechada tush ko'rdiki, (tushida) go'dak dedi: «Ey ona, to sen musulmon bo'mas ekansan va xudoyi taolo yagonaligiga imon keltirmas ekansan, haqparast bo'lmas ekansan, men sening sutingni emmasman»²³.

«Qoraxon ulug' xotunidan bir o'g'li bo'ldi. Ko'rkali oydin va kundan ortuq. Uch kecha-kunduz onasini emmasdi. Har kecha ul o'g'lon onasining tushiga kirib aytur edi: «Ey ona, musulmon bo'lgil! Agar bo'lmasang o'lsam o'larman, sening emchakingni emmam!»²⁴.

Bu parchalardagi voqealarning o'xshashligi Qoraxon xotinidan o'g'il ko'rishi, u onasini emmasligi, buning sharti xudoga ibodat qilishdir. Ana shu voqelikni ifodalashda tarixchilar turlicha yondoshadilar. Rashiddinda g'uyo bola tushida onasiga xudoga ibodat qilishni aytgandek bo'ladi. «To'rt ulus tarixi», «Shajarai turk»da yanada aniqlik kiritiladi. Onaning oldiga qo'yiladigan shartlar ko'payadi: musulmon bo'lish, xudoning yagonaligini tan olish, haqparast bo'lish. Shuningdek, keyingi ikki kitobda bolaning go'zalligiga ham ta'riflar keltiriladi.

Ona tangrining birligini tan oladi. O'g'il onasini ema boshlaydi. Bola nega onasini musulmonlikka da'vat etmoqda? Bu savolga faqatgina «Shajarai turk»da javob berilgan: «Ona ko'rgan tushini va musulmon bo'lganini kishiga aytmadi, taqi yashurdi. Aning uchun turk xalqi Yofasdin Alanchaxon zamonigacha musulmon erdilax. Alanchaxon podshoh bo'lgandin so'ng xalqnin boshi va moli ko'p bo'ldi. Davlat esardilar. Taqi Tangrini unutdilar va barcha el kofir bo'ldilar. Qoraxon zamonida kofirlikda andag' mahkam erdilarkim, agar otasi musulmon bo'lganini eshitsa, o'g'li o'tlurur erdi va o'g'lining musulmon bo'lganini eshitsa, otasi o'tlurur erdi»²⁵.

²²Узбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд, 247- bet.

²³Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: «Чўлпон», 1994, 42- bet.

²⁴Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: «Чўлпон», 1992, 17- bet.

²⁵Yuqoridagi kitob, 18-b.

Demak, bolaning tug'ilishi va onasining emmasligining boisi musulmonchilikka da'vat etishdir. Tarixchilar qadimgi rivoyatlar asosida yangi farzandning dunyoga kelishi bilan jamiyatda yangicha boshlanishi, dinu diyonat hukmronlik qilishi, odamlar yakka xudolikka o'tib, haqparast bo'lishlarini orzu etganlar yoki shunday hukmronlik dunyoga kelishiga umid qilganlar. Abulg'ozī e'tirof etganidek, shu diyonatsizlik xunrezlikka, ota va bola o'rtasidagi qon to'kishlarga olib kelgan.

Turkiy qavmlar o'rtasidagi qadimgi urf-odatlariga ko'ra tug'ilgan farzand bir yoshga to'lganida unga ism qo'yilar ekan: bu marosimning bayoni kitoblarda shunday keltiriladi:

«Bolaga ism qo'yish munosabati bilan otasi qarindosh-urug'lari maslahatga yig'di. Bir yoshli bola tilga kirib: «meni O'g'uz deb aytinglar», - dedi. Shu yerda hozir bo'lganlar bu ahvoldan haddan tashqari hayratga tushdilar. Ular chaqaloqning aytganlariga ko'ra, uni O'g'uz deb atadilar. Uning bu so'zi qodir xudoning haqiqatiga amal qilishining qat'iy alomati edi»²⁶.

«O'sha davrdagi mo'g'ullar odatiga ko'ra, farzand bir yashar bo'lmaguncha unga nom berilmas edi. Alqissa, Qoraxon ona — bir xilvatgohiga kirdi, o'g'ilni ko'rdi: husni oy parchasi misoli beshikda taratardi. Jamoli partavi oftobdek, oftobning oyga nur baxsh etganidek edi. Qoraxon g'oyati shodligidan to'y boshlab yubordi. O'sha bazoni arkoni davlat, mo'g'ul qavmi amirlari huzurida farmon berdiki, akobini jam' bo'lgach, o'z xotiniga dedi: «O'g'limiz bir yashar bo'ldi. Unga qanday nom qo'yamiz?». Darhol haligi bir yashar go'dak beshikda fasihzabonlik bilan tilga kirib dedi: «Mening nomim O'g'uzdir», hamda (mazmuni):

Bir yashar bola tilga kirdi va menga O'g'uz deb nm beringlar deb. Odamlar uning so'zini eshitib, bu ishdan taajjubda qoldilar. Dunyoda bunday ajoyibni, bir yoshli bolaning gapirayotganini endi ko'rishayotgan edi.

Hozir bo'lganlar bu ma'nidan g'oyatda taajjubda qolgan edilar. Shundan keyin uni mazkur nom bilan atashga qaror qildilar»²⁷.

«Jome' at-tavorix» va «To'rt ulus tarixi» kitoblaridan keltirilgan parchalardagi mazmun yaqinligi bolaga ism qo'yish marosimida

ko'rsatganidek tilga kirib o'z ismini «O'g'uz» deyishidir. Lekin «To'rt ulus tarixi» kitobida bu voqelik «Jome' at-tavorix»dan farqli uch xususiyat bilan keltirilgan.

1. Voqelik keng tasvirlanmoqda.

2. Voqelik badiiy tasvirlar vositasida ifodalanmoqda.

3. Voqelikning so'nggida she'r keltirilmoqda.

«To'rt ulus tarixi»da O'g'uz haqidagi voqealar qayta qayta unga badiiy ruh beriladi. «To'rt ulus tarixi»dagi voqelik «Jome' at-tavorix»dagi kabi axborot tarzida emas, balki epik yo'nalishli, kichik badiiy asar tarzidadir. Bolaning «husni oy parchasi misoli beshikda nur taratardi. Jamoli partavi oftobdek oyga nur baxsh etganidek edi» kabi voqelik tasviri shu kichik sujetning badiiy qimmatini oshiradi. Bizning kitobimizda ham «To'rt ulus tarixi» O'g'uz haqidagi voqealarning badiiy tasvirlariga ko'ra, yuqorida zikr etilgan ikki kitobdan badiiy tasvir usulidan keng foydalanish xususiyati bilan ajralib turadi. «To'rt ulus tarixi»dagi go'dak onasini ema boshlaganidan so'nggi holati ham badiiy tasvirda berilib, uning ifodasi sifatida she'riy parchalar ham keltirilgan. Lekin «Jome' at-tavorix» hamda «Shajarai turk»da ham badiiy adabiy poetik xususiyat ko'rinmaydi.

«Shajarai turk»da O'g'uzga nom qo'yish marosimi shunday tasvirlangan:

«U chiqda mo'g'ulning rasmi andaq erdikim, to o'g'lon bir yoshga bo'lmaguncha unga oti qo'ymaslar erdi. O'g'lon bir yoshga yetti ersa, Qoraxon atga sovun soldi, taqi ulug' to'y qildi. To'y kuni o'g'lonni atga o'tkazib kelturub, Qoraxon beklariga aytdi: «Bizning bu o'g'limiz bir yashar bo'ldi. Unga qanday nom qo'yamiz?». Endi mungga

«U ot qo'yarsizlarsa, teb. Beklar javob bermasdan burun o'g'lon aytdi: «Mening nomim O'g'uz turur».

BAYT:

O'shal bir yashar o'g'lon anda ravon,

Kelib tilga tegdi bilinglar ayon.

Otimdur O'g'uz Xisravu novar,

Bilinglar yagin barcha ahli hunar.

To'yga kelgan ulug' va kichik barcha o'g'lonning bu so'ziga tang qoldilar. Taqi aytdilar, bu o'g'lonning o'zi otini aytatur, mundin yaxshi ot ko'rmamiz teb, otini o'g'uz qo'ydilar. Taqi aytdilarkim, bir yashar o'g'lonning bundak so'zlaganini hech zamonda hech kim eshitmagan va

²⁶Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. 248-бет.

²⁷Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи, 43-бет.

ko'rgan yo'q turur teb, ani irim etib aytdilar kim bu uzoq umrli va ulug' davlatli va uchi uzag'an va yoni yoyilgan bo'lg'usi turur, tedilar»²⁸.

O'g'uzga nom qo'yish haqidagi voqealar tasvirida «Shajarai turk» bilan «To'rt ulus tarixi» o'rtasida farqlar bor. Ular quyidagilardan iborat:

1) «To'rt ulus tarixi»da Qoraxon o'g'liga ism qo'yishni xotiniga aytadi. «Shajarai turk»da Qoraxon ma'rakaga kelgan beklariga o'g'liga o'g' qo'yish maslahatini qiladi.

2) Bola tilga kirib, «mening otim O'g'uz» deb aytganidan so'ng har ikki asarda ham she'r keltiriladi. Ammo she'rdagi tasvirlarda ham farqli tomonlar bor. «Shajarai turk»dagi she'rda awal muallif nutqi, so'ng O'g'uzning so'zi keltiriladi. «To'rt ulus tarixi»da esa awal O'g'uzning o'z so'zi ifodalanib, so'nggi misralardan bo' so'zni eshitgan odamlarning hayratlanishi keltirilgan.

3. «To'rt ulus tarixi»da odamlar hayrati she'r bilan ifodalangan bo'lsa «Shajarai turk»da bu tasvir she'rdan keyin keltiriladi. Shu bilan birga odamlarning O'g'uzning kelajagi haqidagi bashoratlari, shomonlik xususiyatlarini ochiladi.

Demak, yuqoridagi qiyoslar shunday xulosaga kelish imkonini beradi:

«Jome' at-tavorix», «To'rt ulus tarixi», «Shajarai turk» kitoblarining O'g'uz haqidagi adabiy-tarixiy ma'lumotlari mazmunan yaqin. Voqealar tasvirida yaqinlik bo'lsa-da, lekin har bir muallif un o'ziga xos uslubda berishga harakat qiladi. Rashiddin o'z kitobida voqealarni asosan tarixchi sifatida bayon etish usulidan foydalanadi. Mirzu Ulug'bek va Abulg'ozzi esa tarixchi-yozuvchi, shoir sifatida ko'rinadilar. Tarixchi va adiblik uslubi «To'rt ulus tarixi» va «Shajarai turk»da yetakchi tamoyil hisoblansa-da, ammo mualliflarning voqelikka badiiylik nuqtai nazaridan yondoshishiga ko'ra yana o'ziga xoslikni ham namoyon etgan. Mirzo Ulug'bek ko'proq badiiy tasvirni kuchaytirishga erishadi. Abulg'ozziy she'riy parchalar keltirishi bilan mavzuning adabiy yo'nalishini ta'minlashga harakat qilsa ham, lekin voqelik ko'p o'rinda tarixchiga xos uslubda namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi tarixiy kitoblardagi har bir voqelikni qiyosiy o'rganish kompozitsion qurilish hamda badiiy tasvirning berilishida o'ziga xos farqli tomonlarning mavjudligi ularning bir-birining takrori emas, balki bir voqelikni har bir muallif o'z qarashlari (tarixchilik va yozuvchilik

asosida yoritganidan dalolat beradi. Biz bu o'rinda uch tarixiy asarni qiyosiy tahlil etishdan ko'ra, endi asosiy maqsadga, tarixiy kitoblardagi O'g'uzxon obrazi bilan bog'liq sujet qay tarzda namoyon bo'lganligini aniqlashga o'tamiz. Tarixiy asarlardagi O'g'uzxon bilan bog'liq adabiy sujetni tiklash, uni «O'g'uznoma» dostonidagi adabiy sujet bilan qiyosiy o'rganishda muhimdir. Masalaga shu nuqtai nazardan yondoshar ekanmiz, «Jome' at-tavorix», «To'rt ulus tarixi», «Shajarai turk»dagi O'g'uz haqidagi voqelikni bir tizimga mujassam etish o'ziga xos ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Uch tarixiy kitob bergan ma'lumotlarga ko'ra, O'g'uzga nom berilishidan so'ng voqealar rivoji quyidagicha davom etadi.

O'g'uzxon balog'at yoshiga yetgach, otasi unga o'z ukasi («Jome' at-tavorix»da Ko'rxonning, «To'rt ulus tarixi»da O'rxonning, «Shajarai turk»da Ko'rxon)ning qiziga uylantirib qo'ydi. O'g'uzxon unga moyillik bildirmadi. Shundan so'ng Qoraxon uni ikkinchi ukasi («Jome' at-tavorix»da Go'rxon, «To'rt ulus tarixi»da Ko'rxon, «Shajarai turk»da O'rxonning qiziga uylantirdi. O'g'uzxon bu qizga ham ko'ngil bermadi. Shundan so'ng Qoraxon uni uchinchi ukasining qiziga uylantirdi. Ikki qizga ko'ngil bermaganining sababi ular xudoning tanholigini tan olmaganliklarida edi. Uchinchi qiz O'g'uzning talablariga rozilik bildiradi. Shunday qilib, O'g'uz boshqa xotinlariga yaqinlashmadi.

Bir kuni Qoraxon kelinlariga ziyofat uyushtirdi. Ikki katta kelin O'g'uzni unga yomonladilar, kichik kelinini xudoga imon keltirganlikda aybladilar, o'g'li ham imon keltirishini aytdilar. Bu paytda O'g'uz navkarlari bilan ovda edi. Qoraxon bundan g'azablanib, o'g'lini o'ldirishga ahd qildi va ovga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Bu niyatni O'g'uzning kichik xotini eshitdi va eriga xabar jo'natdi. O'rtada jang bo'ldi. Qoraxon halok bo'ldi, O'g'uzxon otasining taxtiga o'tirdi. Qoraxonning boshqa o'g'illari, aka-ukalari bor edi. Ular jangda O'g'uzga qo'shildilar. Shu sababli O'g'uz ularni Uyg'ur deb atadi. Buning ma'nosi yopishgan demakdir. Ular urushdan oldin O'g'uzga tiz cho'kib, etagiga yopishishgan edi.

O'g'uzxon taxtga o'tirganidan so'ng elni musulmonlikka da'vat etdi, musulmon bo'lmaganlarni o'ldirdi. Mo'g'ul yurti bilan urushdi. Qochib gutulganlar tatar xoniga go'shildi. Tatarga go'shin tortdi. Ko'p mol-davlatni go'lga kiritdi. Yuklarni ortish uchun bir kishi arava yasadi. Arava qaniq-qaniq deb ovoz chigargani uchun unga ganig, ganqa deb ot qo'ydilar. Qanqa urug'i shu kishining avlodlari hisoblanadi. So'ngra Xitoy, Churchit, Tanqut mamlakatlarini egalladi. Xitoyning nari yuzidagi

²⁸Абулғози. Шажараи турк, 18- bet.

dengiz yoqasida It Baroqxon podshoh edi. U bilan urushdi. Baroqxon g'oiib keldi. O'g'uzxon qochdi. Ushbu jangda homilador bir ayol ham bo'ldi. U chirik bir yog'ochning ichida o'g'il tug'di. Otasi jangda o'lgan edi. O'g'uz bolaga qipchoq ismini qo'ydi. Qadimgi turk tilida qipchoq ikki daraxtnig orasi demakdir.

Urus, uloq, machar (majar) va boshqurd ellari ham O'g'uzxon dushmanlik bilan qarar erdi. O'g'uz qipchoqni qo'shin berib, Tin (Don) va Itil yoki Atil (Volga) daryosi tomon jo'natdi. Qipchoq bu hududda uch yuz yil hukmronlik qildi. O'g'uzxon zamonidan Chingizxongacha Don, Volga, Yoyiq (Ural) daryolari bo'yida qipchoqlardan boshqa el yo'q edi. Keyinchalik bu joylar Dashti qipchoq nomini oldi. O'g'uzxon o'n yetti yildan so'ng yana It Baroqxonga qarshi qo'shin tortdi va uni tangriga imon keltirtirdi.

O'g'uzxon shundan so'ng Talas va Sayramga keldi. O'g'uzxon Sayram va Toshkentda o'zi qolib, Turkiston bilan Andijonga o'g'illari jo'natdi. Samarqand va Buxoroni olgach, Balxni egalladi. Balxga kelib G'uri viloyatiga o'tganida qish boshlandi. Qo'shinning bir qismi kamayib qoldi. Ular yetib kelgach, O'g'uz ulardan so'radi, tog'da qor yog'ib, bu kecha qolib ketishganligini aytishdi. Bahor bo'lgach piyoda kelyapm dedi. O'g'uz ularga qorluq nomini berdi. Shundan so'ng O'g'uz Kobil va G'aznani oldi. So'ngra Kashmir ustiga keldi. Bu paytda Kashmirga Yag'mo degan kishi hukmron edi. Qattiq jangdan so'ng Yag'mo ham O'g'uzxonga taslim bo'ldi. Shundan so'ng Badaxshonga yurish qildi.

O'g'uzxon bir yil yurtida dam olgach, Eronga hujum qilishini aytdi. Qo'shin tayyorgarlik ko'rib, yo'lga otlandi. Xonning orqasida bir jangchi qolib, qo'shinga kech qo'shildi. Undan sababini so'rashganida xotini tuqqanligi, lekin ochligi sababli bolasiga sut bermasligini aytdi. O'g'uzxon unga qal och nomini berdi va qaloch, xalaj eli undan tarqaldi. O'g'uzxon Talasdan Samarqandga, so'ngra Buxoroga, Amudaryodan o'tib, Xurosonga keldi. Bu paytda Eronda podshoh yo'q edi. Kayumar o'lgan edi. Ho'shang hali shohlikka ko'tarilmagandi. O'g'uzxon Eron, Iroqi Ajam va Iroqi Arab, Ozarbayjon, Arman, Shom va Misrni ham egalladi. Ularning ayrimlari jang qildi, ayrimlari o'zlari taslim bo'ldilar.

O'g'uzxonning oltita o'g'li bor edi. Ularning ismlari Kun, Oy, Yulduz, Ko'k, Tog' Dengiz bo'lgan. Bir kuni o'g'uzxon o'g'illari bilan ovga jo'nadi. Ovda o'g'illarining har biri bir ov ketidan ketdilar. Ular yo'q bo'ldi. O'g'uzxon ularni topib, ularni o'ldi. Ular o'lganidan so'ng, o'g'uzxon katta o'g'illari yoyini, uchta o'qni esa kichik o'g'illari berdi va uni uch o'g'liga bo'lib bergani uchun ular buzuq nomini olishdi. Buzuqning

ma'nosi qismlarga bo'lmoqdir. O'qlarni olganlar uchuq laqabini olishdi. Uchuq laqab uch o'q degan ma'noni beradi. Uch o'qlar elchi hukmini, buzuqlar podsholik hukmini egallashdi. O'g'uzxonning vafotidan keyin, uning vasiyatiga ko'ra, taxtga Kunxon o'tirdi va uning ham hukmronligi yuz yil davom etdi.

Yuqoridagi tarixiy kitoblarda O'g'uzxondan so'nggi avlodning hukmronlik tarixiga oid ma'lumotlar keltirilgan.

"O'g'uznoma" dostonining mavzu doirasi, mazmuni va kompozitsiyasi

"O'g'uznoma" dostoni mavzu jihatidan «Jome' at-tavorix», «To'rt ulus tarixi», «Shajarai turk» asarlariga yaqin tursa-da, ammo mazmun hamda kompozitsion qurilishiga ko'ra ulardan farq qiladi. Bunday farqni to'liqroq anglash maqsadida "O'g'uznoma"ning mavzusi, mazmuni hamda kompozitsion qurilishim nazardan o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

"O'g'uznoma"ning o'zbek tiliga tarjima qilgan olim N.Rahmonov bu dostonning o'ziga xos g'oyasini belgilar ekan, shunday yozgan edi: «Unda odamzodni yovuz kuchlardan saqlash, mamlakatni birlashtirish, yagona oiladek jamuljam bo'lib yashash g'oyasi ilgari suriladi. O'g'uz xonon ana shu g'oyani amalga oshiruvchi epik qahramon sifatida talqin qilinadi»²⁹.

Ma'lumki, mavzu va g'oya tushunchasi mantiqan uzviylikka ega. Agar mavzu yozuvchi tasvirlayotgan mavzu bo'lsa, g'oya yozuvchining shu voqeaga munosabati, bergan bahosi, qo'yilgan masalaning qanday hal etilishi va yoritilishidir. Demak, mavzu bilan g'oyani bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Demak, N.Rahmonov yuqorida "O'g'uznoma"ning g'oyasini yoritgan ekan, ana shu g'oya asosida dostonning mavzusi ham o'z ifodasini topgan. Dostonning asosiy mavzusi turkiy xalqlarning ilk shakllanish davrini yoritishga bag'ishlangan. Bu davr murakkab bo'lib, shakllanish, turli gavmdagi turkiylarni yagona davlat ostiga birlashtirish gatti qo'l, ayni paytda o'z qavmiga mehribon hukmdorni talab etar edi. Ana shu mavzuni yoritishda O'g'uzxondek qudratli hukmdor obrazi asosiy qahramon sifatida ko'rinadi. "O'g'uznoma" dostonida asosiy mavzuga to'be bo'lgan, uni yoritishga xizmat qiladigan kichik mavzular ham bor.

²⁹ «Шарқ юлдузи» журналы, 1989 йил, 4-сон, 167- betlar.

Bu mavzu ham dostonning g'oyaviy-badiiy butunligini tashkil etadi. Dostonning nasriy bayonlarida, ya'ni tarixiy kitoblarda O'g'uzxonning islom dinini tan oldirishga harakat qilishi qo'shimcha mavzu hisoblanadi. "O'g'uznoma" dostonida bu qo'shimcha mavzu keltirilmaydi. Asarda qahramonlik mavzui yetakchilik qiladi. O'g'uzxoqonning yoshligidan kuchga to'lishi, ko'p mamlakatlarni egallashda jasorat ko'rsatishi tasvirlanadi. Qavmlarga nom qo'yish tasvirlari ham qo'shimcha mavzu sifatida shakllanib boradi va asosiy mavzu, ya'ni turkiy qavmlarning ilk shakllanish davrini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Dostonning kompozitsion tuzilishi to'g'risida A.M.Shcherbak va N.Rahmonovlar ham kuzatish olib borishib, uni ikki qismdan iborat deb talqin qiladilar. Jumladan, N.Rahmonov shunday yozadi: "O'g'uznoma"ni ikki qismga bo'lish mumkin. Birinchi qism mifologik qatlamdan iborat. Bu qatlamga O'g'uzning g'ayritabiyy tug'ilishi va uni o'ldirish lavhalari kiradi. Ikkinchi qism esa tarixiy dostonlarga xos voqealardan iborat. Bu qismga O'g'uzning uylanishi, farzandlarining tug'ilishi, jang lavhalari va turli mamlakatlarni bosib olishi, o'g'illariga o'z qo'l ostidagi yurtlarni bo'lib berishi lavhalari kiradi. Albatta, bu tasni shartlidir. Binobarin, ikkinchi qismda ham mifologik motivning dostoni hal qiluvchi omilardan ekanini ko'rin mumkin"³⁰.

Biz ham O'g'uznoma"ga xos bunday kompozitsion qurilishni quvvatlaymiz. Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki, biz yuqoridagi o'rgangan tarixiy asarlardagi O'g'uzxon haqidagi adabiy syujetlar "O'g'uznoma" dostonining ikkinchi qismidagi voqealarga yaqin turadi. Dostonning birinchi qismiga xos voqealar tarixiy asarlardagi adabiy syujetlarda yetakchi o'rinda ko'zga tashlanmadi. Kompozitsion qurilishning yangichaligi asar mazmunining ham yangicha bo'lishini ta'minlaydi. "O'g'uznoma" dostonining qisqacha mazmuni shunday:

Oy xoqonning ko'zi yoridi va o'g'il tug'di. O'g'il chiroyli edi. O'g'il ona sutini bir marta emdi, so'ngra ovqat, ichimlik so'radi va tilga kirdi. Qirq kunda ulg'aydi, oyog'i ho'kiz, beli bo'ri, yag'rini burgut ko'kragi ayiqnikiday bo'ldi. Odamlarga, jonivorlarga xavf tug'dirgan bir yirtqich bor edi. O'g'uz xoqon uni o'ldirdi.

O'g'uz bir kuni Tangriga yolvorar erdi. Tun tushdi. Ko'kdan bir nura tushdi. Uning orasida bir g'iz bor edi. U oltin goziq yulduziga o'xshash edi. Chiroyli edi. O'g'uzxon uni ko'rib, sevib qoldi. U bilan yotdi. Kunlar o'tib uch farzand ko'rdi. Birinchisiga Kun, ikkinchisiga Oy, uchinchisiga

Yulduz otini qo'ydi. Bir kuni O'g'uzxon ovga bordi. Bir daraxtning ostida chiroyli qizni ko'rdi. Uni sevib qoldi va unga uylandi. U bilan qovushdi va uch farzand ko'rdi. Birinchisiga Ko'k, ikkinchisiga Tog', uchinchisiga Itil otini qo'ydi.

Shundan so'ng O'g'uzxoqon katta to'y berdi. To'ydan so'ng u beklariga yorliq jo'natdi. Ko'k bo'rini o'zlariga belgi deb e'lon qildi. Itil to'rt tarafga bildirgulik bitdi. Bildirgulikda «men uyg'urnig xoqoni bo'lsam, yerning to'rt tarafining ham xoqoni bo'lsam kerak, kim menga to'rt tomonni keltirsa, do'st tutaman, farmonimga quloq solmasa, dushman hisoblayman va qo'shin tortaman» deyilgan edi.

O'ng tomonda Oltin xoqon degan xoqon bor edi. U O'g'uzxoqonga otin va kumushlar bilan elchi yubordi, u bilan murosada bo'ldi. Chap tomonda Urum degan xoqon bor edi. uning qo'shini ko'p edi. Urum O'g'uzxoqonning yorlig'ini e'tirof etmadi. O'g'uzxoqon unga qarshi urushga otlandi. Qirq kun yo'l yurdi va Muz tog'ining adog'iga yetib keldi. Ertalab O'g'uzxoqonning qarorgohiga qushday nur kirdi va u yerdan ko'k yolli erkak bo'ri chiqdi. Bo'ri O'g'uzga shunday dedi: «Urum ustiga jo'namoqchimisan, xizmatingga men ham boraman».

Bo'ri qo'shinining oldida borar edi. Bir necha kundan so'ng bo'ri ko'rdi. Qo'shin ham to'xtadi. Bu joydan Itil (hozirgi Volga) daryosi qip o'tar edi. Daryo qirg'og'idagi bir qora tog' yonida urush boshlandi. Jang shu qadar kuchli bo'ldiki, daryo qip-qizil qonga to'ldi, O'g'uz xoqon yengdi. Urum xoqon qochdi. O'g'uz xoqonning o'rdasiga uning boyliklari keltirildi. Urum xoqonning bir inisi bor edi. Uning oti Urus edi. Urusbek o'g'lini Terang daryosi o'rtasidagi shaharni himoya etish uchun jo'natdi. O'g'uzxon o'sha shaharga hujum qildi. Urus bekning o'g'li O'g'uzxonga ko'p kumush va oltin yubordi va unga otam menga shu shaharni berdi, sen mening xoqonimsan dedi. Otam g'azablansa, mening erkim yo'qotadi, men senga soliq to'layman, sen meni himoya qil dedi. O'g'uzxoqon rozi bo'ldi va unga menga ko'p oltin yuboribsan, shaharni yaxshi saqlabsan, shuning uchun uning otini «Saqlab» qo'ydim dedi.

O'g'uz xoqon yana Itil daryosi bo'yiga keldi. Lekin daryodan o'tishga biroz qiynaldi. Qo'shin safida Ulug' O'rda degan kishi bor edi. U daryo qirg'og'idagi tollarni yotqizib, daryodan suzib o'tishni osonlashtirdi. O'g'uz xoqon Ulug' O'rdaga shu yerning bekligini berdi va Qipchogbek degan bek bo'l dedi.

O'g'uzxoqon yo'lga tushdi. Ko'k bo'ri uni boshqardi. Yo'lda O'g'uzxoqonning minib yurgan Cho'bir oti yo'qolib qoldi. U Muztog'ning ichiga kirib ketdi. To'qqiz kundan so'ng bir yigit tog'dan

³⁰ Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроиди, 77- bet.

uning otini topib keli, usti qor bilan qoplangan edi. O'g'uzxon unga shu joyning bekligini berdi va unga Qorliq otini qo'ydi.

Keyin yo'lida davom etdi. Yo'lida bir uy ko'rdi. Uyning tomi oltindan edi. Oynalari kumush, eshiklari temir edi. Eshigi berk, kaliti yo'lga edi. Qo'shinda Timurdu kagul degan kishi bor edi. O'g'uzxon uni shu yerda qoldirdi va bu yerda qol, eshikni och dedi. Unga qalach nomini berdi.

O'g'uzxon yo'lida davom etdi. Bo'ri bir joyda to'xtadi. Bu joyda Jurjit xoqoni bor edi. Jurjit xoqon qarshi turdi, O'g'uzxon g'alaba qildi. Uning boshini oldi. O'g'uzxoqonga katta o'lja keldi. Uni olib ketishga ulovlar yetishmas edi. Qo'shinda Barmoqlik Jusun Billig degan kishi bor edi. Bu kishi bir qancha arava yasadi. Qang'alar yurib borayotib, «qang'a qang'a» deb ovoz chiqarardi. O'g'uzxon arava yasagan usta avlodiga qang'a nomini berdi.

Shundan so'ng ko'k yolli bo'ri bilan O'g'uzxon Hind, Tibet va Shon (Suriya) tomonlarga qarab ketdi. U mamlakatlarni qo'lga kiritdi, o'z yurtiga birlashtirdi. Janub tomonda Baraka degan mamlakat bor edi. Uning hukmdori Masar degan kishi edi. Uning boyligi ko'p edi. O'g'uz xoqon unga yurish qildi, Masar qochdi. O'g'uz xoqon uning boyligini olib, yurtiga qaytdi.

O'g'uzxoqonning yonida oqsochlik, epchil kekxa bir kishi bor edi. Uning oti Ulug' Turuk edi. U afsungar edi. U tush ko'rdi. Tushida bir oltin yoy va uch kumush o'q ko'rdi. Oltin yoy kun chiqishdan kun botishga tortilgan edi, uch kumush o'q qorong'u tomonga ketar edi. Ulug' Turuk tushini O'g'uzxoqonga aytdi. Menga Ko'k tangri ayon qildi, qo'lga kiritilgan yerlarni urug'iga bo'lib berishini aytdi, dedi. Bu gap O'g'uzxoqonga ma'qul bo'ldi. Ertalab o'g'illarini chorlab, ovga chiqdi. Kun, Oy, Yulduzni tong sariga, Ko'k, Tog', Dengizni kun sariga jo'natdi. Ovda Kun, Oy, Yulduz oltin yoyini topdi, ular o'qni otasiga berishdi. O'g'uz oltin yoyini uchga bo'ldi va ularga o'qlarni ko'klarga otinglar dedi. Ko'k, Tog', Dengiz ovda kumush o'qni topdilar va otasiga olib keldilar. O'g'uz xoqon o'qlarni o'g'illariga berdi va sizlar o'qlarday bo'linglar dedi.

Shundan so'ng O'g'uz xoqon katta qurultoy chaqirdi. Qirg'ulochlik yog'ochni tikka qildirdi, uning boshiga bir oltin tovuqni osdi. Pastiga bir oq qo'yni bog'ladi. Chap tarafga ham qirq qulochlik yog'ochni tikladi. Uning boshiga bir kumush tovuqni bog'ladi, oxiriga qora qo'yni bog'ladi. O'ng tarafda Buzuqlar, chap tarafda Ucho'qlar o'tirdi. O'irg' kecha-kunduzlik to'ydan so'ng O'g'uzxoqon o'g'illariga

Ko'k tangri oldidagi burchimni o'tadim, sizlarga endi yurtimni beraman, dedi.

Tarixiy asarlardagi O'g'uzxogon haqida yaratilgan adabiy sujetlar bilan biz yuqorida «O'g'uznoma» dostoni asosida bayon etgan sujet kompozitsion qurilishiga ko'ra farq qiladi. Farqni asosan quyidagi amoyillarda ko'rish mumkin:

1. Diniy e'tiqod. Tarixiy asarlarda islom diniga e'tiqod qo'yish kiritilgan. «O'g'uznoma»da esa turkiylarning qadimgi dini Ko'k tangriga e'tiqod masalasi qo'yiladi. Demak, tarixiy asarlar islom davrida yaratilgan. «O'g'uznoma»dagi tasvirlar esa juda qadimiy bo'lib, unda qadimiylik qatlamlari saqlangan.

2. Tarixiy asarlarda Nuh payg'ambarning avlodlaridan sanalmish Qoraxonnig farzandlari haqida gapiriladi va O'g'uz tug'ilishi bilan tilga kiritilgan, onasining sutini emmasligi, undan musulmonchilikni talab etishi bayon etilgan. «O'g'uznoma»da O'g'uzning otasi, uning o'g'illari haqida fikr yuritilmaydi. Onasi Oy xoqonning ko'zi yorigani aytiladi. Shu bilan birga O'g'uzning kun sayin balog'atga, kuch-quwatga yetishi tasvirlanadi.

3. Tarixiy asarlarda O'g'uz o'z amakilarining qizlariga uylanadi. Uning uchta xotini bor. Uchinchisi musulmonlikni qabul qilgani, xudoning tanholigiga imon keltirgani uchun haqiqiy xotinlikka oladi. «O'g'uznoma»da esa O'g'uzxon ikki qizga uylanadi. Lekin ularning hech biri qarindosh-urug'lariga mansub emas. Ulardan birini osmondan tushgan bir ichida ko'radi va unga oshiq bo'ladi, ikkinchisini ovga chiqqanida bir daraxtning ostida ko'radi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, O'g'uzxonning uylanishi tarixiy asarlarda hayot haqiqatiga monand, «O'g'uznoma»da esa mifologik tarzda tasvirlanadi.

4. «O'g'uznoma» dostonida ko'k yolli bo'ri obrazi berilgan. Bu obraz tarixiy asarlarda ko'rinmaydi. Bo'ri obrazi turkiy xalqlarning totemistik e'tiqodlaridan biridir. Dostonning boshlarida O'g'uz bolaligidanoq oyog'i ho'kiz oyog'idek, bellari bo'rining bellaridek, yag'rini burgutday, ko'kragi ayiqnikiday bo'lishi ham totemistik qarashlar natijasidir. Demak, «O'g'uznoma»da totemistik qarashlarning ifodalanishi dostonning yaratilish davri juda qadimiy davrlarga borib taqalishidan darak beradi.

5. Tarixiy asarlardagi qavmlarga nom qo'yish tasvirlari bilan dostonidagi tasvirlar ham tubdan farq qiladi. Masalan, tarixiy asarlarda qipchoq qavmiga nom qo'yish bilan bog'langan alohida voqelik

keltirilgan. Dostonda esa qipchoq joy nomi sifatida sanab o'tilgan, xolos. Shuningdek, uyg'ur qavmiga nom berishning sabablari dostonda aytilmaydi. Aksincha, O'g'uzxon «men uyg'urni xogoniman» deydi.

6. Tarixiy asarlardagi adabiy sujetda afsungar, O'g'uzxogon bilan hamisha jangda bo'lgan ulug' Turuk haqida ma'lumot keltirilmaydi. Dostonda bu obrazga alohida urg'u beriladi. Oltin yoy va uch kumush o'qning topilishi uning tushida ayon bo'ladi. O'g'uzxonning o'g'illari bilan ovga borishi va o'g'illari oltin yoy hamda o'qni topishi voqealar tarixiy asarlar hamda dostonda to'g'ri keladi. Dostonda tikka qilingan yog'ochning chap tomonga Ucho'qlar, o'ng tarafga Buzuqlar o'tirishini deyilgan. Lekin O'g'uzxoqonning o'g'illari berilgan nomning bunda sabablari dostonda ochilmagan.

Xullas, tarixiy asarlar hamda dostonda O'g'uzxoqon bilan bog'liq adabiy sujetlar o'rtasida farq qiladigan tasvirlar mavjud. Demak, bunda farqlar "O'g'uznoma" dostoni hamda «Jome' at-tavorix», «To'rt ulu tarixi», «Shajarai turk» va shu mavzudagi boshqa asarlarni ham qiyos o'rganishni taqozo etadi.

Savol va topshiriqlar

1. O'g'uzxoqon haqida qaysi tarixiy manbalarda ma'lumotlar berilgan?
2. Tarixiy manbalarda keltirilgan O'g'uzxon haqidagi ma'lumotlarda qanda o'xshash va farqli jihatlari bor?
3. Dostonda mifologik tasavvurlar qanday berilgan?
4. Tarixiy manbalarda keltirilgan O'g'uzxon shaxsiyati bilan dostondagi O'g'uzxon badiiy obrazi o'rtasida qanday farqlar mavjud?

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Ўзбек адабиёти тарихининг қадимги даври. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.
2. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
3. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
4. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том. 1. Книга первая. Изд. во АН, М.: 1952.

3. Улуғбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Аҳмедовнинг кириш сўзи, шукри ва тахририда; Форс тилидан Б. Аҳмедов ва бошқ. тарж.)- Т.: Чўлпон, 1993.

4. Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. -Т.: А.Қодирий дostonидаги халқ мероси нашриёти, 2002.

5. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. Тузувчилар Н.Раҳмонов, Х.Болтабоев. Т.: «Фан», 2003.

“O‘G‘UZNOMA” DOSTONINING OBRAZLAR TIZIMI VA ULARDA MIFOLOGIK TASAVVURLARNING IFODALANISHI

Reja:

1. “O‘g‘uznoma”da mifologik obrazlar tahlili.
2. “O‘g‘uznoma”da uch qavatli olam modeli.
3. “O‘g‘uznoma”da tush motivi.
4. “O‘g‘uznoma”da rang va inonch e‘tiqodlar.

Kalit so‘z va terminlar: *kitobiy epos, eski uyg‘ur-turk yozuvi, doston, shomonlik mifologiyasi, syujet, kosmogonik mifologiya, uch qavatli olam modeli, obraz, qadimgi turkiy yodgorliklar.*

“O‘g‘uznoma” dostonining mavzusi, mazmuni va obrazlar qadimgi turkiy xalqlarning e‘tiqodlari, yashash tarzi va tarixi bilan uzviy bog‘langandir. Shu sababli ham bu dostonida turkiy xalqlar tasavuri bilan bog‘langan mifologik tushunchalar o‘zining jonli ifodasini topgan. Umuman olganda, dostonidagi har bir kichik yoki katta obraz turkiy xalqlar e‘tiqodlari bilan bog‘langan ma‘lum bir mifologik tasavurlarni umumlashtiradi.

Oy xoqon obrazi

Bu obrazga dostonida unchalik o‘rin ajratilgan emas. Faqat dostonning boshlanishida shunday satrlar keltirilgan:

Shunday bo‘lsa, dedilar. Buning bayoni shundaydir.

Yana undan so‘ng sevindilar.

Kunlardan bir kuni Oy xoqonning ko‘zi yorib, bolaladi.

O‘g‘il tug‘di³¹.

Demak, shu tasvirdan ayonki, Oy xoqon O‘g‘uzxonning onasidir. Xoqon Oy nomi bilan atalishi turli fikr-mulohazalar uyg‘onishiga sabab bo‘lgan. A. Abdurahmonovning ta‘kidlashicha, qadimshunos olim A.N.Bernshtam O‘g‘uz xoqonning onasi Oy nomi bilan atalishini shume adabiyotidagi mifologik tasavur bilan bog‘lagan ekan. Shume mifologiyasida Ishtar ham oy ma‘budi hisoblanadi³². Demak, bunda qarash “O‘g‘uznoma”dagi mifologik tasavurlar juda qadimi

³¹ «Шарк, юлдузи» журналы, 1989 йил, 4-сон, 165-бет. Keyingi o‘rinlarda shu jurnaldan olingan parchalarning sahifasi qavs ichida ko‘rsatiladi.

³² Абдурахмонов А. туркий халклар ог‘зак ижоди. 126-б.

sanonlarda, hatto milodimizdan oldingi uch ming yilliklarda paydo bo‘lgan shumer adabiyotiga ohangdorligini ko‘rsatadi.

Professor N.Rahmonov esa O‘g‘uzxonning onasi Oy xoqon nomi bilan bog‘liq yana boshqa qarashlarni keltiradi: «O‘g‘uz shaxsi to‘g‘risidagi munozaralarga asosan O‘g‘uzning tug‘ilish lahzasi asos bo‘lgan. O‘g‘uz Oy xoqondan tug‘ilgan. Oy xoqon mazmun mohiyati bilan Zervanni gavdalaniradi. Darvoqe, «Avesto‘ning ilk shakli yaratilgandan keyingi davrlarda paydo bo‘lgan mislar zervanizmni zardushtiylilik bilan birlashtirgan»³³.

Osmon jismlari mifologiyasi turkiy xalqlarning qadimiy e‘tiqodlarini umumlashtiradigan tasavurdur. Quyosh qadimgi massagetlar qavmining xudosi hisoblanadi. O‘g‘uzxoqonning uch dastlabki farzandlarining nomi ham Quyosh, Oy, Yulduz sanaladi. «To‘maris» qissasining xalq og‘zaki ijodida shakllangan varianti hisoblanmish «Oysuluvi» dostonining bosh qahramoni, Turon malikasining ismi ham Oy bilan bog‘langan, yani Oysuluvidir. Uning o‘g‘lining nomi ham osmon jismlari bilan ataladi, ya‘ni Kunbotir.

O‘g‘uzxon Oydan tug‘ilganligi uchun g‘am uning ko‘rinishida g‘ayritabiiylik sifatleri ifodalanadi. Dostonida dunyoga kelgan yosh go‘dakning sifatleri shunday: «Yuzi ko‘k edi, og‘zi otashday qizil edi, ko‘zlari ol, sochlari, qoshlari qora edi. Yaxshi farishtalardan ham chiroyliroq edi» (165-bet). N.Rahmonovning izohlashicha, ko‘k rang buddaviylikda va moniylikda donishmandlik ramzi hisoblangan. Oy xoqon to‘g‘risida dostonida yana bir o‘rinda ishora etiladi. Uning farzandi go‘zalligi ta‘riflanganidan so‘ng u onaisni bir marta emganligi, so‘ngra sut emishni to‘xtatganligi qayd etilgan. Go‘dak ovqat yeyishga kirishgan, so‘zlagan, qirq kundan so‘ng yurishni boshlagan, bolalar bilan o‘ynagan. Bu tasvirlarda O‘g‘uz inson farzandi ekanligiga ishoradan ko‘ra mifologik tasavur: u ilohiy zotning farzandi ekanligiga ishonirish kuchlidir. Demak, Oy xoqon inson sifatidagi shaxs emas, Oy so‘zi ayolga nisbatan qo‘llangan nom emas, balki osmon jismlari saltanatidagi, turkiy qavmlar uchun muqaddas tushunchaning nomi sifatida ko‘rinadi.

“O‘g‘uznoma” dostonini yaratgan ijodkor xalq Oy xoqon nomini ifodalashbilar ilohiy tasavurni hosil qilganligi, Oy xoqon yer emas, osmondagi muqaddas ona ekanligini ta‘kidlaganlari haqiqatga yaqinroq ko‘rinadi. Chunki O‘g‘uzxoqonning kun sayin g‘ayritabiiy tarzda ulg‘ayishi va yer yuzining hukmdori darajasiga ko‘tarilishi uning ilohiy

³³ Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди, 77-б.

zot ekanligi va o'z baxti bilan Tangrining farzandi sifatida yuzaga kelganligidan dalolat beradi.

O'g'uz xoqon obrazi

"O'g'uznoma"da O'g'uzning kun sayin ulg'ayishi va unda paydo bo'layotgan kuch –quwat hayvonlarga muqoyasa etish bilan ifodalangan.

«Oyog'i ho 'kiz oyog'idek, bellari bo'rining bellaridek, yag'rin burgut yag'riniday, ko 'kragi ayiq ko 'kragiday edi. Butun badani qalin tuk bilan qoplangan edi, yilqilar ko 'tara olar edi, otlarga mina olar edi, kiyik oviga ham borar edi, ko 'p kunlar, ko 'p tunlardan so 'ng yigit bo'ldi» (16-bet).

Keltirilgan parchadagi tasvirlar badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyati nuqtai nazaridan yondoshiladigan bo'lsa, o'xshatishning yorqin namunasi hisoblanadi. Chunki O'g'uzning oyog'i ho'kiz, bellari bo'ri, yag'rini burgut, ko'kragi ayiqnikiga o'xshatilmoqda. Bu o'xshatishlar ko'rinish nuqtai nazaridan bo'lib qolmay, balki kuch-quwat belgisi sifatida namoyon bo'lgan.

Tasvirdagi hayvonlarning xususiyatlari va O'g'uz kuchliligi bilan ularga qiyoslanishi esa qadimgi turkiy qavmlar o'rtasidagi totemistik tasavurlar hosilasidir. Ma'lumki, totemizm dinning insoniyat tarixida juda qadimgi davrlarda paydo bo'lgan shakli hisoblanadi. Totemizmda sig'inuvchi xalqlar o'zlarini biror bir hayvon, o'simlik yoki jonli narsadan paydo bo'lgan deb tushunadilar. Turkiy xalqlar o'zlarining otalar bobolarini ho'kiz, ot, ilon, bo'ri, it, bo'g'i kabi hayvonlardan kelib chiqqan deb tushunishgan va ularga e'tiqod qo'yishgan. N.Rahmonov "O'g'uznoma" tahliliga bag'ishlangan tadqiqotida O'g'uz xoqonning bu tasvirida ibtidoiy badiiy tafakkurning qonuniyatlari aks etganligini e'tirof etadi va uni shomonlikning tasviri sifatida tahlil etadi³⁴. Albatta, bu tasvirlarda totemistik tasavurlar kuchlidir. O'g'uzning «butun badani qalin tuk bilan qoplangan edi», deb tasvirlanishida mifologik tasavvur yanada yorqinoq namoyon bo'ladi. Ibtidoiy tasavurlarga ko'ra odamning tani junli, ya'ni hayvon qiyofasi va rangida ifodalangan.

O'g'uzning ulg'ayishi va kuch-quwatga to'lishidagi o'xshatishlar hayvonot dunyosidan olingan va eng kuchli hayvonlar, ya'ni turkiylar e'tiqod qo'yadigan hayvonlar endi balog'atga yetayotgan yigit bilan

³⁴Rahmonov N. Рухиятдаги нур муроди, 77-б.

qiyoslanilgan bo'lsa, dostonida O'g'uz bu kuchli hayvonlarning har biridan iborat bo'lgan. O'g'uzning hayvonlardan kuchliligini ifodalash ham dostonida ikki maqsadga xizmat qiladi. Birinchisi, totemistik, ya'ni mifologik tasavvurlar bilan o'lchanadigan maqsad. Ikkinchisi, hayotiy, haqiqatga biroz yaqin keladigan maqsad. Ikkinchisida ham ertaklarga xos tasavvurlarni bo'rttirish ruhi kuchli bo'lsa-da, u baribir hayot haqiqatiga yaqinlashadi.

Mifologik tasavvurga ko'ra O'g'uz sig'inadigan va o'zlarining kuchini chiqishini shular bilan bog'laydigan eng kuchli hayvon hamda kuchning farzandidir. Chunki ulg'ayotganda, kuch-quwatga to'layotganda ulardan nusxa oladi, uning tani va vujudi ulardagi barcha kuchlilik belgilari bilan mujassamlashadi. Hayotiy haqiqatga ko'ra, kuchli inson bahodir yigit odamlar hayotiga tajovuz solayotgan yirtqichni o'ldirishi mumkin. O'g'uzning ovchilik qilishi, kiyik oviga borishi ham hayotiy tasvir belgisidir. Uning ov qilishi undagi chaqqonlik, mahorat va kuch borishiga ishonitiradi. Dostondagi tsvirga ko'ra O'g'uz yashaydigan hududda o'rmon bo'lib, unda bahaybat bir yirtqich bor edi. U xalqning hayotiga chang solib, ularni go'rquv tashvishi bilan ezib kelardi. O'g'uz ana shu yirtqichni o'ldirishga ahd qiladi va nayza, kamonu o'q, qilichu qilichini olib, o'rmonga jo'naydi.

Dostonida O'g'uzning o'sha yirtqichni o'ldirishi tasvirlari quyidagicha berilgan:

Bir bug'ini o'zi bilan birga oldi. Bug'uni tolning

chivig'i bilan daraxtga bog'ladi, o'zi ketdi.

Tong otdi. O'g'uz xoqon erta tongda keldi, ko'rdiki, yirtqich hayvon bug'uni olib ketibdi.

Ertasiga bir ayiqni olib borib,

oltin kamari bilan o'sha daraxtga bog'ladi, o'zi ketdi.

Tong otdi. O'g'uz xoqon erta tongda keldi.

Ko'rdiki, yirtqich ayiqni ham olib ketgan edi.

Keyin o'zi o'sha daraxtning ostida turdi.

Yirtqich kelib O'g'uzning qalqoniga boshini urdi.

O'g'uz nayza bilan yirtqichning boshiga urdi, uni o'ldirdi. Qilichi bilan boshini kesdi, oldi, ketdi, keyin kelib ko'rdiki, bir shunqor yirtqichning ichak-chavog'ini yemoqda.

Kamonu o'qi bilan shunqorni o'ldirdi, boshini kesdi.

Undan so'ng aytdiki, shunqorning qiyofasi shundaydir (Asl nusxada shunqorning surati berilgan ekan - I.S.).

Bug'uni yedi, ayiqni yedi.

Mening yoyim o'ldirdi uni, u temir bo'lsa.

*Yirtqichni shunqor yedi. Yoyim shunqorni ham o'ldirdi,
xuddi shamol kabi, dedi (165-166-betlar).*

Keltirilgan parchada O'g'uzning kuch-qudratga yetishganligi va u endi har qanday yovuz kuchni ham o'ziga bo'ysundirishi tasvirlangan. Uning kuchliligi zaminida xalqqa g'amxo'rlik yotadi. O'g'uzxon yenggan va xalqni asoratdan qutqargan yirtqich juda kuchli edi. U yirtqichning yo'lga bug'ini, ayiqni bog'lab ketishida katta mazmun yuklatilgan. Bug' ham, ayiq ham, birinchidan, totemistik tushuncha bo'lib, u O'g'uzning ajdodlaridir. Masalaga totem – hayvonlar nuqtai nazaridan qarasak, yirtqich O'g'uz ajdodlariga mansub kuchlarni yengdi, ularni halok etdi. Hayotiy nuqtai nazardan yondoshadigan bo'lsak, yirtqich bug'idan ham ayiqdan ham kuchli bir hayvonki, ularning joniga qasd qildi. Demak yirtqichdan ham kuchliroq, turkiylar hayvon – totemidan ham zabardastroq kuch kerak edi. Bu kuch – O'g'uz edi.

“O'g'uznoma”da O'g'uzning o'z xalqiga xoqonlik qilishining g'oyaviy zamini mifologik tasawurlar orqali to'g'ri ochilgan. Demak xalqni o'z orqasidan ergashtiradigan, xalqning ahlligini ta'minlaydigan va ularga g'amxo'r, mard, dovyurak hukmdor o'zini jangda sinab ko'rdi, o'z qavmining e'tiborini qozondi va ishontirdi. Parchada yoyga ham ramzi ma'no yuklatilgan. Ma'lumki, yoy turkiy xalqlar og'zaki ijodida qahramonlikni yuksak timsolidir. Buni biz «Alpomish» dostonida ham ko'ramiz. Yoyning qahramonlik ramzi birinchi marta skiflar haqida yaratilgan ilk mifologik afsonalarda ko'rinadi. Jumladan, Gerodotning «Tarix» kitobida keltirilgan afsonalarda bu tasvir mavjud. “O'g'uznoma”da ham yoyga qahramonlik mazmunining yuklatilishi dostonning qadimiylig qatlamlarini oydinlashtiradi. O'g'uzxon bug'ini ayiqni yegan va ularning joniga qasd qilgan yirtqichni «yoyim o'ldirdi deb faxrlanadi, yoyning shiddatiga o'zi baho beradi: «xuddi shamol kabi». Demak, O'g'uz yoyini ishga sola bilishi va yoy orqali o'zining mardligi, bahodirligini ko'rsatishi, uning yigit yoshiga yetganligidan ham nishona beradi. Shu sababli ham endi dostonda O'g'uzning o'ziga munosib yor topish tasvirlari ifodalanadi. O'g'uz ikki qizga uylanadi va ulardan 6 farzand ko'radi. Shundan so'ng elga to'y berib, o'zining xoqonligini e'lon qiladi.

O'g'uzxoqon mifologik va afsonaviy qahramon sifatida tasvirlansa-da, uning davlatni boshqarishi, mamlakatni idora etishi, turli turkiy qavmlarni birlashtirish, unga dushmanlik, adovat niyatida yashagan

hukmdorlarni o'ziga itoat ettirish siyosatida hayotdagi real shohlarning fazilatlarini, siyosati va xarakterini umumlashtiradi. O'g'uzxoqon obrazi dostonda bir necha sifatlari bilan ko'zga tashlanadi.

1. O'g'uzxoqon - o'z dushmanlariga nisbatan shafqatsiz hukmdor

Dostonda tasvirlanishicha, O'g'uzxoqon mamlakatining chap tarafida Urum degan bir hukmdor bor edi. Uning qo'shini ko'p edi. U O'g'uz xoqonning so'zini mensimasdi, unga qo'shilishni istamasdi, yorliq jo'natganida ham uni e'tirof etmagan edi. O'g'uz xoqonning Urum xoqonga nisbatan o'tkazgan siyosati dostonda shunday tasvirlangan:

O'g'uzxoqon xavf solib,

Unga qarshi o'tlanmoqchi bo'ldi, qo'shini-la

O'tlanib, tug'larini ko'tarib, jo'nadi.

Qirg'kundan keyin Muz tog'ining adog'iga yetdi.

Lashkarlarini tushirdi, charchab, to'xtadi.

Qo'shinlar orasida ko'p janglar bo'lib o'tdi.

Odamlarning yuragida ko'p qayg'ular toshdi.

O'tishuvlar, janglar shunday yomon bo'ldiki,

Itil Daryosining suvi qip-qizil qon singari bo'ldi.

O'g'uz xoqon yengdi. Urum xoqon qochdi. O'g'uz xoqon Urum xoqonning xoqonligini oldi, xalqini ham oldi (168-bet).

Bu parcha ikki jihati bilan ahamiyatlidir. Birinchisi, O'g'uzxoqonning shiddatli jangidan badiiy tasvirlar guvohlik beradi. O'g'uz dushmani ustidan g'alaba qozonganligi madh etiladi. Ikkinchidan, ana shu tasvir hayot haqiqatiga monand tarzda tasvirlanadi. Hatto jang maydonlari ham aniq ifodalanadi. Itil daryosi hozirgi Volga bo'lib, bu maylarda qadimgi davrlarda turkiy qavmlar yashaganligi tarixdan ma'lumdur. Demak, O'g'uzxoqonning Urum xoqon bilan jangi Volga daryosi sohillarida kechgan. Parcha bizga uchinchi bir ilmiy xulosani chiqarish imkonini ham beradi. “O'g'uznoma” dostoni garchi qadimiy mifologiya asosida yaratilgan, undagi tasvirlar afsonaviy xarakterga ega bo'lsa-da, mifologik va hayotiy tasvirlar dostonda bir-biri bilan almashib turadi.

2. O'g'uzxoqon jangda adolatni, tinchlikni istagan hukmdorlar bilan murosila qilishga qodir hukmdor

O'g'uzxoqonning bunday fazilatiga mamlakatining o'ng tomoni yashagan Oltin xoqon, Urum xoqonning inisi Urusbekning o'g'li bilan tinchlik yo'lidagi kelishuvlari misol bo'la oladi. Urusbekning o'g'li O'g'uzxoqonga aytgan quyidagi so'zlar ham o'ziga xos ahamiyatga ega: «Bizning baxtimiz sening baxting ekan, bizning urug'imiz sening daraxtingning urug'i bo'lgan ekan. Tangri senga katta yer berib, xoqon bo'lsin, deb buyurgan» (168-bet). Dostonda O'g'uzxoqon yigitning gapidan sevingani ifodalangan. Bu parchada Urusbekning o'g'li O'g'uzxoqon tinchlik yo'lini istashini bayon etishidan tashqari, O'g'uzxoqon o'z qavmi va urug'larini himoya etishi, ularga otalik mehrini berishiga ham ishora etilgan. Urusbekning o'g'li «bizning urug'imiz sening daraxtingning urug'i bo'lgan ekan», deyishidan O'g'uzxoqondagi ana shu fazilatni sezish uchun unga eslatish haqiqati aks aks etgan. Shu sababli ham uning so'zlarida O'g'uzxoqonda sevinch uyg'otadi va unga o'zi hukmron bo'lgan, jangda yaxshi saqlagan shaharni in'om etib, hukmdorlikka ham tayinlaydi.

3. O'g'uzxoqondagi mehribonlik. O'g'uzxoqon o'z qo'shin tarkibidagi har bir kishining mehnati, hatto huquqini ham himoya etgan, ularni ijtimoiy himoyalash burchini ham bajargan. Dostonda O'g'uzxoqonning bunday fazilatini ko'rsatuvchi bir necha voqealar hodisalar tasviri keltirilgan. Itil daryosidan qo'shin suzib o'tishida yolg'ochlaridan qayiqalar yasagan uchun Ulug' O'rdaga qipchoq yerini berilishi va bek qilib saylanishi, Muz tog'ida qo'shinlari bilan qiynalgan va so'ngra O'g'uz xoqonga yetib olgan yigitga shu atrof in'om etilishi, Jurjit elida erishilgan g'alabadan so'ng arava yasagan ustani shu yurtning hokimligi bilan taqdirlashi shunday xususiyatga ega. O'z qavmi mamlakatini himoya etish hamda mustahkamlashda jon fido qilganlarni ijtimoiy himoya etish tasvirlari O'g'uz xoqon haqida yaratilgan tarixiy asarlardagi syujetlarda biroz kengroqdir. Masalan, dostonda Itil daryosidan qo'shinni o'tkazishni ta'minlagan kishiga qipchoq yerlari berilganligi aytilgan. Tarixiy asarlarda esa buning bayoni boshqacharoqdir. Masalan, «To'rt ulus tarixi»da shunday ma'lumotlar keltirilgan:

«Qipchoq (nomi) qabuq so'zidan olingan. qabuq bir daraxtning nomi. U daraxt tanasi ichi kovak bo'ladi. Po'stidan tashqarisida ko'k bo'ladi. Yog'ochining ichi chirigan, g'ovak bo'ladi. Aytadilar, janglarning birida O'g'uzxoqon lashkari shikast yedi. O'g'uzxoqon

lashkari ko'pchiligi qatl etiladi. O'g'uzxoqon dushmanga qarshi qabuq daraxti quvati qolmaydi. Nochor ahvolda qolib, chekinishga yuz beradi. Shahroda ikki daryo oralig'ida otdan tushadi. Lashkarda bir qabuqning qornida homilasi bor edi. U1 xotinning eri va otasi O'g'uzxoqonning yordamida O'g'uzxoqon dushmani bilan bo'lgan jangda o'ldirilgan edilar. U1 xotinning dardi qo'zg'ab qoldi. Ilojsiz qolgan xotin yonidagi bir qabuqning kovagiga bir pana joy topolmay kirdi. U yerda undan bir o'g'il tug'ildi. O'g'uzxoqon bu voqeadan xabar topgach, ular holiga rahmu shafqat qilib dedi: otasi va bobosini, va otasi va erini biz tufayli o'ldirishdi. U yerdan qoldi. O'sha o'g'il bolani farzandlikka qabul qildi va qipchoq deb nom berdi (Nazm mazmuni):

Hozirgi kundagi qipchoq qavmini uning bir o'g'li naslidan deb atadilar»¹¹.

O'g'uzxoqon obrazida adolatli va insoniy fazilatlarga ega bo'lgan hukmdorning ibratli xususiyatlarini umumlashtirgan. Bobosi va otasi jangda shikast bo'lgan bolani o'z tarbiyasiga olishi shohning yuksak insoniy fazilatidir. Bunday tasvir dostonda berilmasligining sababi, ehtimol, shohning qisqaligini ta'minlash talabidir.

4. O'g'uzxoqonning jahongirlik xususiyati

O'g'uzxoqon ko'plab turkiy qavmlarni birlashtirgani, ularning qo'shiluvi asosida ulkan mamlakatni bunyod etganidan so'ng bir qancha boshqa mamlakatlarga ham qo'shin tortadi. Dostonda uning Hindiston, Tibet, Suriya mamlakatlarini ham egallaganligi tasvirlari berilgan. O'g'uz xoqonning bunday yurishlari jahon, shu jumladan, turkiy xalqlar tarixida berilgan Iskandar Zulqarnayn, Chingizxon, Amir Temur kabi ulug' jahongirlarning ham obrazini umumlashtiradi.

5. O'g'uzxoqonning oqsoqollar so'ziga amal qilishi. O'g'uzxoqon ulkan mamlakatni tiklagan, jangda dushmanga nisbatan shafqatsiz hukmdor bo'lsa-da, u o'zidan yoshi ulug' kishilarning dono maslahatlariga amal qiladi. Bunday tasvirning berilishi ham O'g'uzxoqonning fazilatlarini ulug'lashga qaratilgan. «O'g'uznoma»dagi tasvirlarga ko'ra, O'g'uz xoqonning yonida doimo maslahatchilari, bilimli, hayotiy tajribalarga ega bo'lgan dono kishilari bo'lgan. Dostondan keltirilgan quyidagi parcha shundan dalolat beradi: «O'g'uz xoqonning yonida oq soqolli, oq sochli, uzun bo'yli, epchil bir kishi bor edi, o'qUvli dono bir odam bor edi, afsungar edi» (170-bet). Bu parchadagi afsungarlik, bizningcha, shomonlik ma'nosida qo'llanilgan.

¹¹Urusbek Mirzo. Tўrt ulus tarixi, 50-52- betlar.

Ya'ni bu dono odam kelajakni oldindan aytib berish xususiyatiga ega bo'lgan. O'g'uzxon uning maslahati bilan davlat kengashini o'tkazadi va mamlakatini o'g'illariga bo'lib beradi va olamdan ko'z yumadi.

“O'g'uznoma” dostonida juda ko'p obrazlar, shu jumladan, diniy e'tiqodlar bilan bog'langan mifologik hamda hayotiy zaminga asoslangan obrazlar keltirilgan. Albatta, hayotiy zaminga asoslangan obrazlarda ham mifologik tasavvurlar singishib ketganligi sababli ularni aniq ikki guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq emas. Har bir obrazning dostonida o'rni va g'oyaviy mazmunini ochishiga ko'ra tahlil etish o'rinlidir.

“O'g'uznoma” dostonida ko'k tangri

“O'g'uznoma” dostonining xotima qismi O'g'uzxonning quyidagi so'zlari bilan yakunlangan:

«Ko'k Tangri oldida men o'z burchimni o'tadim, sizlarni beraman yurtimni» (171-bet). Ushbu satrlar shundan dalolat beradiki “O'g'uznoma” dostoni turkiylarning qadimgi dinlaridan biri Ko'k tangriga e'tiqod qo'yish talablari asosida yaratilgan. Bu asarning yaratilishi uni kuylagan ijodkor xalqning e'tigodi – Ko'k tanri dini amaliy bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Osmon jismlarini Tangri sifatida qabul qilish va unga sig'inish milodimizning III asrida alohida din sifatida ko'ringan. U Xitoyda 215-yilda tug'ilgan Moniy nomi bilan bog'langandir. Moniy «Shopurqon» asarida o'z diniy ta'limotini tamoyillarini bayon etgan. Beruniy «Hindiston» asarida keltirishicha Moniy yozgan edi: «Boshqa xalqlar bizni Oyga va quyoshga sajda qilgan, bu ikkovini sanam o'rniida tutishimizni ayblaydilar. Oy va quyosh bo'lsa bu olamga chiqishimizning yo'li va eshigidir. Iso ham shunday fikrda bo'lgan».

«Ko'k Tangri dini moniylikdan mutloq farq qiladi, - deb yozadi A. Abdurahmonov. – Moniylikning osmon jismlariga sig'inishi, ularni Xudo darajasida anglashi yangilik bo'lmay, bunday qarashlar qadimgi davrdan beri Kichik Osiyo xalqlari, jumladan, shumerlar hayoti, xususan, adabiyotida ham o'z ifodasini topgan. Hatto turkiylarning massaget qavmi ham quyosh va yagona xudo deb tan olishi ta'kidlangan. Ko'k Tangri dini esa butun osmon yuzini Xudo deb tushunadi. Tangrining osmonda ekanligi hamda ishonch bildiriladi. Osmon Tangri hisoblangani uchun shu Osmonni joylashgan Quyosh, Oy, Yulduzlar muqaddas sanaladi»³⁶.

³⁶ Абдурахмонов А. Туркий халклар оғзаки ижоди, 27-28- betlar.

Turkiy qavmlarning Ko'k Tangri diniga e'tiqodi “O'g'uznoma” dostonida yorqin ifodalangan:

Tangridan bir kuni

Uyga xoqon bir yerda Tangriga yolvorar edi.

Yolg'iz u tushdi. Ko'kdan

U ko'k nur tushdi. quyoshdan yorug',

Udan yorqinroq edi.

Uyga xoqon u tomonga yurdi, ko'rdiki,

Usha yerning orasida bir qiz bor edi. yolg'iz o'tirar edi.

Tanhi, chiroyli bir qiz edi. Uning boshida otashga

U otash yorug' bir xoli bor edi, xuddi

Udan qoziq yulduziga o'xshar edi. U qiz shunday

U tanhi ediki, kulsa, ko'm-ko'k

Udan kuladi, yig'lasa, ko'm-ko'k

Udan yig'laydi (166-bet).

Bu parchada Ko'k Tangrining obrazi turkiy qavmlar tasavvuri darajasida yaratilganligi A. Abdurahmonov tadqiqotida yoritilgan. Tadqiqatchi O'g'uzxoqon Tangriga yolvorganida ko'kdan tushgan nur Tangrining mehri, nur orasidan O'g'uz xoqonga ko'ringan chiroyli qiz bu Tangrining majozli ekanligini ta'kidlaydi. U qiz shu qadar qudratli kuchga ega ediki, kulsa osmon (o'z makonini), yig'lasa ham butun borliqni yig'latadi. Tangrini yor, ma'shuqa sifatida tasavvur etish keyingi asrlardagi adabiyot uchun ham xosdir.

“O'g'uznoma”da Tangrining tasavvur etilishi va O'g'uzxon Ko'k Tangri oldidagi vazifamni bajardim, deb aytishida tosh bitiklarda Ko'k Tangri haqida aytilgan fikrlarga mantiqan bog'lanishi bor. Tosh bitiklardagi tasavvurlarga ko'ra Turk xoqonlari o'z taxtiga Ko'k Tangrining xohishi bilan o'tiradi. “O'g'uznoma” da esa Turk xoqoni Ko'k Tangri oldidagi vazifasini bajaradi. Demak, Turk xoqonlari o'z hukmdorligi davrida bajargan barcha ishlarini Tangrining iroda – xohishi bilan bajargan deb hisoblaydilar. Masalan, «Kul tegin» yodgorligidagi kichik yozuvda shunday parcha keltirilgan:

Tangri toq. Tangridan bo'lgan

Turk bilka qog'on bu yerga o'turdim.

So'zimni tugal eshitgil»³⁷.

³⁷ Есамонов А. Қадимият обидалари. Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъати университети, 1972. 134-bet.

O'g'uzxonning xotinlari obrazi

“O'g'uznoma” dostonida O'g'uzxon ikki qizga uylanganligini tasvirlari berilgan. O'g'uzxon uylangan qizlarning biri mifologik ikkinchisi hayotiy zaminga asoslangandir. U uylangan birinchi qizning tasvirini yuqoridagi parchada tanishdik. U qiz Ko'kdan, nur orasida tushadi. Bu obraz mifologik tasavur natijasi bo'lib, badiiy adabiyotda diniy-falsafiy tasavurlarga ko'ra yor – bu Tangrining majoziy aylanishidir. Qiz ilohiy kuch tomonidan yuborilgan hamda u Osmon go'zallikka egaligi sababli undan tug'ilgan farzandlar ham osmon jismlari nomi bilan atalgan. O'g'uzxon birinchi xotinidan u o'g'il ko'radi va ular Kun, Oy, Yulduz deb ataydi. Demak, O'g'uzxonning birinchi xotini Ko'kdagi Tangri tomonidan in'om etilganligi, uning Tangri farzandi ya'ni Osmon o'g'li ekanligini ko'rsatuvchi qarashlardir. Turkiy adabiyot yodgorliklarda inson yaratilganida awal, Osmon, so'ngra Yer bari etilgani, so'ngra ularning o'rtasida inson farzandi yuzaga kelganligi qay etiladi. Demak, inson ham Osmonning, ham Yerning o'g'lidir. Masalan «Kul tegin yodgorligidagi katta yozuv» quyidagi satrlar bilan boshlanadi:

*Yuzada Ko'k Tangri,
Ostda qoram yer qilindi.
Ikkisi aro kishi o'g'li qilindi³⁸.*

O'g'uzxonning ikkinchi xotini Yer bilan bog'lanadi. U ovga borgan edi, ko'lining o'rtasida bir daraxtni ko'rdi.

Daraxtning ostida chiroyli bir qiz o'tirar edi. U yolg'iz edi. Dostonda uning ta'rifi va unga O'g'uzxonning oshiq bo'lishi shunday:

*«Chiroyli bir qiz edi, uning
ko'zi ko'm-ko'k edi, uning sochi daryoning oqimidek,
uning tishi inju kabi edi.
Shunday chiroyli ediki,
uni yerda yashovchi odamzod ko'rganda,
ey, ey, oh, oh, o' laman deb, sutni
qimizga aylantirardilar. O'g'uz xoqon
uni ko'ribon o'zidan ketdi, yuragiga otash
tushdi, uni sevib qoldi, uylandi, u bilan qovushdi» (166-bet).*

O'g'uzxon bu xotinidan ham uch farzand ko'radi. Unga Ko'k, Tog' Dengiz nomlarini qo'yadilar. Qizning ko'rinishi, o'tirishi, yer farzandi

³⁸Yuqoridagi asar, 139-b.

ekanligini hayotiy voqeylik natijasi bo'lsa-da, uning uch farzand ko'rishi ularga qo'yilgan nomlar mifologik e'tiqodlar mahsulidir. Qadimgi turkiylar yer va suvga ham e'tiqod qo'yganlar, ular Yer va Suvni kuchli ularga ega bo'lgan deb hisoblashishgan.

O'g'uzxonning o'g'illari obrazi

Dostonda O'g'uz xoqon ikki xotinidan 6 farzand ko'rganligi, ularga qo'yilish haqida dostonning bosh qismida tasvirlar uchrasa-da, asarning sujeti davomida bu o'g'illarning faoliyati haqida fikr keltirilmaydi. Dostonning so'ngida O'g'uzxon yoshi o'tib, umri tugayotganligini sezganidan keyin o'g'illari haqidagi tasvirlar keltiriladi. Homonan olganda, “O'g'uznoma” dostoni epik voqeylik yo'nalishida berilgan.

Dostonda hikoya qilinishicha, O'g'uzxon katta va kichik o'g'illarini yoniga chorlab, keksayganligi uchun quvati kun sayin kamayotganligini bayon etadi. Shu sababli u ko'ngli ov qilishni kamayotganligini aytib, o'g'illari bilan ovga jo'naydi. O'g'uzxon Kun, Oy, Yulduzni tong sariga, Ko'k, Tog', Dengizni tun sariga jo'natadi.

O'g'illari uzoq ov qilishadi va qo'lga kiritilgan o'ljalarni otasining o'rtasiga keltiradilar. Kun, Oy, Tog' kiyik va qushlarni otib, yo'lda bir oltin yoyni topadilar. Bu yoyni uchga bo'lib, uchalasiga taqsimlaydi va «ey, o'g'illarim, yoy bo'lsin sizlarniki, yoydan o'qlarni ko'kka otinglar», deydi. Ovdan kaytishgan Ko'k, Tog' va Dengiz esa yo'ldan uch kumush o'qni topadilar va otasiga keltirib beradilar. O'g'uzxon o'qlarni ularga taqsimlay beradi va «ey, o'g'illarim, o'qlar bo'lsin sizlarniki, yoy otdi o'qni. O'qlarday sizlar bo'ling», deydi. Doston so'ngida ham O'g'uzxon el bilan sayrlashganida, o'g'illariga ko'p yashaganligi va ko'p jang qilganligini aytganligi ifodalangan. Lekin o'g'illarning o'qlarni topishi va O'g'uzxon ularga nom berishi voqealari ushbu mavzudagi tarixiy asarlarning adabiy suhetlarida kengroq tasvirlangan.

“O'g'uznoma” dostonida O'g'uzxoqonning o'g'illari harakati, faoliyati, qahramonligi kam tasvirlangan bo'lmasa-da, asarning g'oyaviy mantiqidan o'g'illarining otaga va el-yurtiga sodiqligi o'z aksini topgan. Chunki O'g'uzning o'g'illariga o'q-yoyni berishi qahramonlik, o'z yurtini va elini himoya etish ramzidir.

O'g'illar otadan o'q va yoyni qabul qilishi ham ana shu ota jasoratiga sadoqatning yuksak timsoliga aylangan.

Bo'ri obrazi

"O'g'uznoma" dostonida Bo'ri obrazi dostonning asosiy harakatlantiruvchi kuchga aylangan. Bo'ri dostonida O'g'uzxoqon uning qo'shini bilan teng darajada harakat qiladi. Ayni paytda Bo'ri O'g'uz xoqon uchun og'ir vaziyatlarda xaloskor kuch sifatida ko'rinadi. Dostonida O'g'uz xoqonning Urum xoqonga urushi va uni yengib, tasvirlari berilgan. Doston tasviriga ko'ra, O'g'uzxon lashkarlari bir qirq kunlik yo'l yurib, Muz tog'ining adog'iga yetdi. Lashkarlar charchab to'xtadi va dam olishga kirishdi. Dostonida voqealar tasviridan shunda ta'rif keltiriladi:

*Ertalab bo'lganda O'g'uz xoqonning
qarorgohiga qushday bir
nur kirdi. Umurdan ko'k tukli,
ko'k yolli katta bir
erkak bo'ri chiqdi. O'sha bo'ri O'g'uz
xoqonga shunday xabar berdi:
dediki, ey, ey, O'g'uz, Urum
ustiga sen jo'namoqchi bo'layapsan.
Ey, ey, O'g'uz xizimatingga men ham
boraman, dedi. Shundan keyin
O'g'uz xoqon qarorgohni
turg'azdi, jo'nadi, ko'rdi -
ki, qo'shinining xizmatida
ko'k tukli, ko'k yolli
katta bir erkak bo'ri yurib bormoqda.
U bo'ri rining ortidan butun qo'shin
tizilib borar edi. (168-b)*

Professor N.Rahmonov "O'g'uznoma" dostonida yaratilgan bo'ri obrazining urug'lar bilan bog'liqlik xususiyati to'g'risida quyidagi xulosani keltiradi: «...urug'larning paydo bo'lishiga oid afsona o'rtasida uyg'unlik, qadimgi turk davridagi kultlar -daraxt, bo'ri, osmon kullarining qadimgi turkiy yodnomalarda va "O'g'uznoma" dostonidagi umumiyliigi ham mazkur dostonning taraqqiyot yo'lini aniqlashga yordam beradi»³⁹.

"O'g'uznoma" dostonida Bo'ri obrazi yaratilishining ikki xarakter asosi mavjud. Birinchisi, totemistik qarashlar natijasi bo'lsa, ikkinchisi urug'lik belgisidir. Totemizmda inson o'zini biror urug'ga bog'lashida

asosiy tushunchadir. Totemizmda dinining insoniyat tarixidagi o'zgarishlari 10-40 ming yil, balki bundan ham avvalroq paydo bo'lgan ilk tushuncha. Totemistik tushunchaga ega bo'lgan xalqlar o'zlarini biror hayvon, o'simlik yoki jonsiz narsaga bog'laganlar va o'zlarini ana shu narsadan kelib chiqqan deb hisoblaganlar. "O'g'uznoma" dostonida Bo'ri obrazi urug' tushunchasidan ko'ra muqaddaslik belgisidir. Chunki Bo'ri urug' paydo bo'ladi. Bo'riga ko'k, ya'ni «ko'k tukli», «ko'k yolli» belgilari beriladi. N.Rahmonov qadimgi turkiylarda ko'k yoki kul rang bo'ri muqaddas bo'lganligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, masalaga urug' nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, Bo'ri urug' tushunchasida ishlangan obraz bo'lib ko'rinadi. Shu sababli ham u o'z davrini har qanday balo-qazolardan sog'u salomat saqlashga, ularga xaloskor kuch bo'lishga harakat qiladi. Ma'lumki, turkiy qavmlarning bir qancha urug'i o'zlarini Bo'ridan paydo bo'lganmiz deb hisoblaganlar. Bu haqda quyidagi rivoyat saqlangan:

U'arbiy dengiz qirg'og'ida yashagan turkiylarning ota-bobolari qadimgi qabilalar tomonidan qirib tashlandi. Faqat o'n yoshli bola qolgan, tirik qoldi. O'sha yerlarda yashaydigan urg'ochi bo'ri unga qo'ng'ir bo'ldi. Ochlikdan qutqarish, dushmanlardan yashirinish uchun bo'ri o'sha bolani olib Turfon tog'lariga qochib ketdi. Tog'da bir g'or bor edi. U yerda urg'ochi bo'ri o'nta bola tug'di. Bolalarning otasi o'sha qabiladagi turk edi. Bo'ri bolalari Turfondagi ayollarga uylandi. Har bir boladan bir urug' kelib chiqdi. O'g'illaridan birining ismi Ashin edi. Uning nomi hamma qabila nomini anglatadigan bo'ldi. Ashin boshqa akalariga qaraganda qobiliyatliroq, ham aqlli roq edi. Shu sababli Ashin o'z qabilaning dohiysi bo'lib qoldi. Urug' soni asta-sekin bir necha yuz kishiga yetdi. Ashinning merosxo'rlaridan biri, qabila dohiysi Asya shad bo'ri avlodlarini Turfondan Oltoy yerlariga olib keldi. Bo'ri avlodlari bu yerda jo'janlarning fuqarosiga aylanib, ularga temir qazib berar edilar. Oltoyda ular turk nomini oldilar.

"O'g'uznoma" dostonida ko'k tukli bo'ri O'g'uz xoqonga Urum xoqon bilan va Muz tog'ida bo'lgan jangda yo'l boshchilik qiladi va bu janglar g'alaba bilan tugaydi. Demak, bo'ri qo'shinga dovyuraklik bag'ishlovchi kuch sifatida ham ko'rinadi. Hayot haqiqati bilan qaraydigan bo'lsak, bo'ri qo'shindagi iroda, matonat, bahodirlikning umumlashtiruvchi kuchi belgisiga aylanadi.

³⁹Rahmonov N. Рухиятдаги нур муроиди, 76-б.

Xalq vakillari obrazi

«O'g'uznoma» dostonida O'g'uzxoqon bilan mamlakat ishlarida bo'lgan bir necha kishilar obrazi ham yaratilgan. Doston ijodkori ularda obrazida turkiy qavmlarga xos bo'lgan donolik, tadbirkorlik, aql-zakovat va matonatning belgilarini umimlashtiradi. Bu obrazlar o'ziga xos sifatleri va ishlari bilan bir-birlaridan ajralib turadi.

Ulug' O'rda aqlli va tadbirkor, chuqur bilim va hunar egasi. Doston u «mulohazai va o'quvli yigit edi» deb ta'riflanadi. Jangda O'g'uzxoqonning qo'shini shiddatli Itil daryosidan ko'chib o'tishdek og'ir vaziyatdan olib chiqadi. U bunday zakovati va xaloskorligi bilan o'tadigan qayiqdar tayyorlaydi. U bunday zakovati va xaloskorligi bilan O'g'uzxonning hurmatiga sazovor bo'ladi.

Dostonda qo'shin tarkibida mard va qo'rqmas bir yigit ta'rifi beriladi. Tasvirga ko'ra O'g'uzxoqonning ayg'ir oti yo'qolib qoladi. Bunda O'g'uz xoqon g'am chekadi. Muz tog'ining ichiga kirish har kimni qo'lidan kelmaydi. Faqat bir yigit, ya'ni dostonidagi tasvirga ko'ra «jasur», «mard», «jangda ham», «sovuqda ham qo'rqmas» yigit bor. U Muz tog'ining ichiga kirib, sovuq va qorda qolib, to'qqiz kundan so'ngi O'g'uzxoqonning otini topib keladi. Bu qahramonning timsoli O'g'uzxoqonga bo'lgan sadoqatli, shu bilan birga mard, qo'rqmas dovyurak yigitlar obrazi ulug'langan.

Timurdu kagul obrazi ham zakovatli va hunarmand kishi timsolidir. O'g'uz xoqon jang davomida katta bir uyga duch keladi. Uning to'rt oltindan, oynalari kumushdan, eshiklari temirdan edi. Lekin uning ichi kirishga kalit yo'q edi. Uyni sira ochib bo'lmas edi. Bu uyni ochishda Timurdu kagul bajaradi.

Barmoqlik Jusun Billig ham tadbirkor va hunarmandlarni umimlashtirgan obrazidir. Bu obraz ham Ulug' O'rda kabi O'g'uzxoqon og'ir vaziyatdan olib chiqadi. O'z bilimi, mahoratini ishga solib, aravaga yasaydi. Dostonda Jusun Billig chaqqon, gavdali kishi edi deb ta'riflanadi. O'g'uz xoqon Jurjit elini o'ziga qaratganidan so'ng ko'ngil boylklarini olib ketishning yo'lini topolmay turgan edi, Ana shunda Jusun Billigning ixtiroi ish beradi. Yuklarni aravaga ortadilar. Ulug' Turk obrazi dostonida O'g'uzxonning maslahatchisi sifatida tasvirlangan. Uning obrazi «Qo'rqut ota kitobi»dagi Qo'rqut ota obrazini yodga soladi. Ya'ni bu obrazda kelajakni oldindan ko'ra biladigan kishilarning obrazi umimlashtiradi. Ulug' Turkning dono maslahati va nasihatlarini O'g'uzxoqonning amal qilishi ham turkiy hukmdorlarning xalq vakillari bilan kengashib ish tutishidan dalolat beradi.

«O'g'uznoma» dostonidagi xalq vakillari obrazi qadimgi turkiy vakillari o'ziga xos aql-zakovat, donolik, ixtirochilik, ertangi kunni ko'rib o'tish egasi bo'lganligini ko'rsatishga xizmat qiladi. Umuman olganda, «O'g'uznoma» dostonidagi obrazlar mifologik yoki hayotiy obrazlardan qat'iy nazar qadimgi turkiy xalqlarning hayoti, e'tiqodlarini ifodalashga xizmat qiladi. Obrazlarning har biri dostonning g'oyaviy mazmuni bilan uzviy bog'langan.

«O'g'uznoma» dostonining obrazlar tizimi va ularda mifologik obrazlarning ifodalanishini o'rganish bizga quyidagi xulosalarni bayon qilish imkonini beradi:

1. «O'g'uznoma»dagi obrazlar asosan qadimgi turkiy qavmlarning mifologik tasavvurlari hamda diniy e'tiqodlari bilan bog'langan. O'g'uzxonning onasi Oy xoqon bo'lib, bu obraz misolida qadimgi turkiy qavmlarning osmon jismlariga e'tiqod qo'yishi ham mujassamlashtirgan. O'g'uzxoqonning ijodida eng qadimgi davrlardan hozirgacha oy timsoli turkiy, arab, o'zbek xalqi o'rtasida muqaddaslikka ega. Masalan, o'zbek xalqi o'g'uz xoqon ijodidagi «Oysuluv» dostonida ham Oy qadimgi turkiy qavmlarning ulug' malikalaridan biri sifatida tasvirlanadi. Shuningdek, «O'g'uznoma»da Oy mifologik obraz sifatida berilishi bu obrazning doston adabiyotidagi muqobillarini ham esga soladi. Bu esa «O'g'uznoma» dostoni qadimgi shumer adabiyotidagi mifologik obrazlar singari juda qadimiy davrlarda yaratilganiga ishonch uyg'otadi.

2. Asarning asosiy qahramoni O'g'uzxoqondir. Hamma voqealar va hodisalar shu obraz orqali ifodalanadi. O'g'uzxon dostonida ham mifologik, ham hayotiy zaminga asoslangan obraz sifatida ko'rinadi. O'g'uzxonning tug'ilishi, ulg'ayishi, turli

yurtqich hayvonlar bilan kurashib jasorat ko'rsatishi mifologik tasavvurlar natijasi hisoblanadi. Uning xalq va o'z qo'shini bilan birga yurishlarida ham mifologik, ham hayotiy voqealar ifodalangan. O'g'uzxon obrazida jasur, mard, dono, aql-zakovat egasi bo'lgan, o'z xalqiga qayishgan, davlat ishiga xizmat qilgan insonlarni qadrlaydigan hukmdorlarning timsoli umimlashtirgan.

3. «O'g'uznoma»da qadimgi diniy e'tiqod hisoblangan totemistik tasavvurlar ham o'zining kuchli ifodasini topgan. Hatto dostonning boshlanishi ham ana shunday e'tiqodni ifodalash bilan yuzaga kelgan. Hatto biz O'g'uzxonning ho'kiz, ayiq, burgutga xos shijoat bilan ulg'ayishida ko'ramiz. Dostonda Ko'k yolli Bo'ri asosiy qaharmon sifatida harakat qilishi ham totemistik tasavvur va e'tiqodlar natijasidir. Chunki qadimgi mifologiyada turkiylarning ashin urug'i o'zlarini

Bo'ridan tarqalganmiz deb hisoblashlari ana shunady tasavvot natijasidir. Ko'k yolli Bo'ri dostonida O'g'uzxonga hamrohlik qilgan uning qo'shinining oldiga tushib, hamisha g'alabaga da'vat etadi va ko'rsatadi.

4. "O'g'uznoma" dostonining yaratilish davri turkiy qavmlar o'rtasida Ko'k tangri dini kuchli ildiz otgan paytga to'g'ri kelganligiga ishonish mumkin. Chunki dostonida Ko'k tangri diniga kuchli e'tiqod bildirilgan qaraladi, hatto Tangrining nur bilan bog'langan tasavvurlari, mo'jizalar tasvirlari beriladi. O'g'uzxoqonning o'zi ham mamlakatni o'g'illari bilan topshirar ekan, o'zi Ko'k tangri oldidagi burchini ado etgan deb hisoblaydi.

"O'g'uznoma"da tush motivi

"O'g'uznoma"da tush motivi ham doston tuzilishida alohida ahamiyatga ega. Qadimgi turkiylar tushni azaldan kundalik turmushda katta bog'laganlar. Tush - g'ayribatli hodisa, Fol kitoblari buning dalili. "O'g'uznoma"da tush lavhasi quyidagicha ifodalanadi: "Ammo yodgor ko'tarilmasinki, ma'lum bo'lsinki, O'g'uz xoqonning yonida oq soqolli, och sochlik, uzun bo'lyli, epchil bir kekxa kishi bor edi, uquvli, dono odam edi, afsungar edi. Uning oti Ulug' Turk edi. Kunlardan bir kun Ulug' Turk uyqusida bir oltin yoy ko'rdi, yana uch kumush o'q ko'rdi. Oltin yoy kun chiqishdan kun botishgacha tortilgan edi, yana bu uch kumush o'q qorong'ulik tomonga ketar edi. Uyqudan so'ng Ulug' Turk tushida ko'rganini O'g'uz xoqonga bildirdi". Ulug' Turk - shomon tushni ta'birlash aynan shomonlarga xos. Ulug' Turk tushining ta'biri O'g'uz xoqonga shunday bayon qiladi: "Ey xoqonim, senga uzoq umr ber qilsin. Ey xoqonim, senga davlating buyursin, abadiy ko'k tangri bo'lmenga tushimda ayon, ezgulik keltirsin, qo'lgan kiritilgan erlarni urug' bo'lib bersin, dedi. O'g'uz xoqon Ulug' Turkning so'zini ma'qul ko'rdi".

Tush va uning ta'biri insoniyatning kundalik hayotni va kelajakni bilish haqidagi qarashlari ifodasidir. Ulug' Turkning tushi "O'g'uznoma" dostoni voqealarining echimini hosil qiladi. O'g'uz xon Ulug' Turkning tushi ta'biri amal qilgan holda, mamlakatni o'g'illarga bo'lib berdi. Mamlakatni qonun-qoidalar va marosimlarga rioya qilgan holda bo'lib berdi. Zotan, "O'g'uznoma"da mamlakatni o'g'illarga bo'lib berish voqeasi, qadimgi davr an'analariga ko'ra, ma'lum bir udumlarga, urug' odatlar va inonch-e'tiqodlarga tayangan holda amalga oshirildi. Chunki shomon Ulug' Turkning tushi aynan inonch-e'tiqodlarga ishora qiladi.

"O'g'uznoma"ning nihoyasida O'g'uz xoqon udumlariga rioya qilgan holda mamlakatni o'g'illarga bo'lib beradi.

...aytdiki, ey mening o'g'illarim, ko'nglim ov qilmoqni istaydi, shomon uchun shuhratim yo'qdir. Kun, Oy, Yulduz, tong sariga o'tinglar. Ko'k, Tog', Dengiz, tun sariga sizlar boringlar, dedi. Keyin uchovi tong sariga ketdilar, yana uchovi tun sariga ketdilar. Kun, Oy, Yulduz ko'p kiyiklar, ko'p qushlar ovlaganlaridan o'g'uz xoqon uchida bir oltin yoyni topdilar, oldilar, otasiga berdilar. O'g'uz xoqon sevindi, kuldi, yana uni uchga bo'ldi. Yana aytdiki, ey inilar, yoy uchida sizlarniki, yoydan o'qlarni ko'kka otinglar, dedi. Shundan keyin Ko'k, Tog', Dengiz ko'p kiyiklar ovlaganlaridan keyin, yolda uch o'qlarni topdilar. O'qlarni olib, otasiga keltirib berdilar. O'g'uz xoqon sevindi, kulib yana o'qlarni uchoviga bo'lib berdi. Yana aytdiki, ey inilar, yoy uchida sizlarniki. Yoy o'qni otdi. O'qlarday sizlar bo'ling, dedi..."

O'g'uz xoqon qo'lga kiritgan davlatlar, uch kumush o'q esa uch kichik xotinidan tug'ilgan uch o'g'li Ko'k, Tog', Dengiz. Birinchi xotinidan tug'ilgan o'g'illariga - Kun, Oy, Yulduzga yoyni - er yuzini berdi, kichik xotinidan tug'ilgan uch o'g'liga - Ko'k, Tog', Dengizga ishora qilingan tun esa boshqacha ma'noni ifoda etadi. Uchta kumush o'q, umuman, o'q turkiy mifologiyada buyruqlarni etkazish uchun ishlatilgan⁴⁰. Bundan kelib chiqadiki, O'g'uz xoqon o'z o'g'illari Ko'k, Tog', Dengizga kumush o'qlarni bo'lib bergan ekan, ularni buyruqchi yoki elchi lavozimiga tayinlagan.

Dunyo mifologiyasida yoy va o'q timsoli keng tarqalgan. Ayniqsa, shomonlik mifologiyasida va shomonlik udumlarida yoy va o'qning ahamiyati bor. Masalan, Sibir shomonlari doirasi hali paydo bo'lmagan shomonlik marosimlarning asosiy quroli yoy bo'lgan edi. SHomonlar doira doirasi o'tkazadigan marosimlar yoy va o'q vositasida o'tkazilgan. SHomonlik marosimlarida shomon "o'qchi", "yoyandoz" ma'nolarini bildiradi. Shomonlikdek, yoy shomon kosmologik sxema (vertikal olam modeli) bilan bog'liq⁴¹.

Mazkur tush motivi dostonidagi o'ziga xos mifologik mazmunni yanada boyitgan. Ulug' Turk - O'g'uz xon qavmining shomoni bo'lib, ularning alohida vazifasi bor edi. SHomonlar xalqning yoki boshqalarining keyingi taqdiridan bashorat qilganlar, ularning maslahatisiz katta ishlarga kirishilmagan.

⁴⁰ Bu haqda qarang: Рахмонов Н.А. Орхоно-енисейские памятники и тюркские мифы. А/Д, Ташкент, 1991. 35-бет.

⁴¹ Угас - Мифы народов мира. Том 2. М.: 1992, 76-бет.

“O‘g‘uznoma”da rang va inonch-e‘tiqodlar

Eposdagi dastlabki uchraydigan rang O‘g‘uzning qiyofasiga tegishli. O‘g‘uz tug‘ilganda uning rangiga alohida e‘tibor beriladi: “Bir kun xoqonning ko‘zi yorib bolaladi. O‘sha o‘g‘ilning yuzi ko‘k edi, otashdan qizil, ko‘zlari ayyorona, sochlari, qoshlari qora edi”. Ko‘k turkiy xalqlarda qadimdan bor bo‘lib, ma‘lum maqsadni ifodalaydi. Bu xalqlari mifologiyasida ko‘k rang abadiylik, haqiqat, sadoqat, inonch, donishmandlik kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Ko‘k rangning ma‘nolari O‘g‘uzning hamma faoliyatida namoyon bo‘ladi: abadiylik yirtqichni o‘ldirib, insoniyatga omonlik berishida, haqiqat – yovuzlikni yengib qilib adolat o‘rnatishida, sadoqat – ota-bobolari o‘rnatgan an‘analarni sodiqligida (mamlakatni o‘g‘illariga bo‘lib berishida), inonch – o‘zi bo‘lgan mamlakatni saqlash va mustahkamlash uchun o‘z qudratiga ishongan boshqa mamlakatlarga hujum qilib bosib olishida, donishmandlik – boshqa mamlakatlar hukmdorlariga yuborgan maktubi mazmunida o‘z ifodalarini topgan.

Ko‘k rang qadimgi turklar tasavvurida *ilohiy* degan ma‘noda qo‘llanilgan. Ko‘k rangning “ilohiy” ma‘nosi ildizlari qadimgi turklarning mifologiyasiga borib taqaladi. Kul tigin bititoshiga ko‘k tangri O‘g‘uzning hayotida ham ko‘k rang muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Voqea bayonida shunday lavha bor: “Kunlardan bir kun O‘g‘uz xoqon bir o‘g‘ilni Tangriga yolvorayotgan edi. Qorong‘u tushganda, ko‘kdan bir *nur* (ta‘kid bizniki – N.R.) tushdi”. Ko‘k rang Tangri (osmon)ning rangi bo‘lib bir. Bu o‘rinda ko‘k nur timsoli qadimgi turklar tasavvuridagi ilohiy ma‘nosini anglatadi. Ilohiy nur – yaratuvchi, olamga keltiruvchi ma‘nosidir.

“O‘g‘uznoma”dagi muhim obrazlardan biri ko‘k yolli erkak bo‘lib obrazidir. Ko‘k bo‘ri timsoli – qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma‘nosini va vazifasini saqlagan. Mazkur bo‘ri ham Tangri (osmon)dan tushgan. Shuning uchun bo‘riining rangi osmon rangi bilan bir xilda. Aslida bo‘ri timsoli bu o‘rinda ahamiyatlidir. Qadimgi xitoy yilnomalarida turk qavmlarning bo‘ridan kelib chiqqani haqidagi afsona bor. “O‘g‘uznoma”dagi bo‘ri obrazi Kul tigin bitigtoshidagi bo‘ri timsolini aynan o‘zi – bir ma‘noda va bir vazifada.

Turkiy xalqlar folklorida bo‘ri obrazi an‘anaviy ravishda qadimgi turklar davridagi bo‘rini davom ettirgan. Jumladan, boshqird xalq eposlarida ham bo‘ri obrazi qadimgi turk afsonalaridagi xususiyatlarini davom ettirgan.

⁴² Qarang: N. Raḥmon. Turk xokongli. Toshkent, Abdullo Qodiriy nomiдаги xalq merosi nashriyati, 1993.

Qadimgi xitoy yilnomalarida qayd etilishicha, qadimgi turk va turk xalqlari bayrog‘ida bo‘ri kallasi tasviri tushirilgan. Ona bo‘ridan bo‘ri Ashin urug‘i katta iqtidor egasi bo‘lib, davlatni boshqarganlar. O‘sha xoqon bo‘rib o‘tmashsalar, o‘sha joyda bo‘riining tasviri tushirilgan bo‘lib o‘rnatganlar va bu bilan o‘zlarining kelib chiqishlariga ishora qilgan. Mo‘g‘ullar ham o‘zlarining ajdodlarini hurmatlab, bayroqlarida bo‘ri oltin kallasini tasvirlaganlar. Mo‘g‘ul afsonalariga ko‘ra, bo‘ridan kul rang bo‘ridan kelib chiqqan⁴³.

“O‘g‘uznoma” so‘ngida O‘g‘uz xoqon mamlakatni o‘g‘illariga bo‘lib berish marosimini o‘tkazadi. Bu marosim quyidagicha tasvirlanadi: “O‘g‘uz xoqon katta qurultoy chaqirdi, navkarlarini, xalqini chorladi. Hammalari o‘zlarini kengashib o‘tirdilar. O‘g‘uz xoqon katta o‘rdada taxtga o‘tirib, o‘ng tomonida qirg‘uloch yog‘ochni tikka qildirdi. Yog‘ochning boshiga bir oltin qo‘ydi, ostiga bir oq qo‘yni bog‘ladi. Chap tarafga ham qirg‘uloch tikka qildirdi. YOg‘ochning uchiga bir kumush tovuqni qo‘ydi. O‘ng tomonda bir qora qo‘yni bog‘ladi. O‘ng tarafga buzuklar o‘tirdi, chap tarafga boshqalar o‘tirdi”.

Qirg‘uloch yog‘och –

oltin tovuq –

oq qo‘y –

kumush tovuq –

qora qo‘y –

Buzuklar – O‘g‘uz xoqonning yoyga egalik qilgan uch o‘g‘li Kun, Yulduzdan kelib chiqqan qabilalar *buzuk* nomini va laqabini olgan. Buzukning ma‘nosi – qismlarga bo‘lmoq deganidir. Bu so‘zni shuning uchun ularning laqabi qilib berdiki, yoyni bo‘lish imkoni bo‘lsin, zarur bo‘lganda, sindirilsin, dedi va lashkarning o‘ng qanoti ana shu uchala o‘g‘ilga va uning nasliga tegishli bo‘lsin, deb tayinladi.

Uchuqlar – o‘qlarni olgan uchala o‘g‘ildan kelib chiqqan avloddir. *Uchuq* – uch o‘q deganidir. O‘g‘uz shunday degan edi: “Endilikda ularning boshi men bergan laqabga aloqador bo‘lsin. U lashkarning qaysi qanotidan kelganini hamma bilib qo‘ysin. O‘ng qo‘l yo‘li Yuqoridir, shuning uchun men ularga yoyni berdim. Ular shoh darajasiga tengdir. Elchi darajasida turadigan o‘qlarni esa chap qanotda turadiganlarga berdim”⁴⁴.

⁴³ Рахмонов Н.А. Орхон-енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД, Ташкент, 1991. 35-бет.

⁴⁴ Уйбек мумтоз адабиёти намуналари, 1 жилд, Тузувчилар Н.Рахмонов, Х.Болтабоев. Ташкент, 2003, 252-бет.

Milliy istiqlol g'oyasi o'tmish adabiy merosimizni, shu jumladan og'zaki ijodi durdonalarini o'rganishga keng imkoniyatlar yaratmoqda. Tariximiz boy bo'lgani singari o'tmish madaniyatimiz, adabiy meros ham o'zining nodir durdonalariga ega. O'zbek adabiyotining umumturkiy xalqlar adabiyoti tarixi bilan chambarchas bog'liqligi sababli ham biz bu tarixni milodimizdan avvalgi asrlardan boshlaymiz. Qadimgi turkiy adabiyot tarixida «Alpomish», «Kitobi dada Qo'rqut» («Qo'rqut ota kitobi»), «O'g'uznoma», «Manas», «Maday qora» singari o'nlab dostonlar alohida o'rin egallaydi. Shulardan biri «O'g'uznoma» bo'lib, unda turkiy qavmlarning afsonaviy qahramoni, turkiy qavmlarining birinchi marta nom bergan va ularni jipslashtirishni amalga oshirgan xoqon O'g'uzxonning hayoti tasvirlanadi. Demak, tasvir va voqealar e'tibori bilan bu dostonning yaratilish davri juda qadim zamonlarga to'g'ri keladi. Lekin «O'g'uznoma»ning hozir bizga yetib kelgan yozma varianti XV asrda amalga oshirilgan.

«O'g'uznoma» dostoni o'zining qadimiy qatlamlariga ega bo'lganligi shuningdek, barcha turkiy qavmlarning maqsadi va e'tiqodi, diniy tasavvurlarini tasvirlaganligi sababli ham uni o'rganishga jahondagi ko'pchilik turkiyshunos olimlar e'tiborlarini qaratishgan. XIX asrda rus olimi V. Radlov, XX asr jahon olimlaridan Rizo Nur, V. Bange, P. Pelyu, rus olimi A.M. Shcherbak, hozirgi zamon o'zbek olimlaridan N. Rahmonov, H. Boltaboyev, A. Abdurahmonov va boshqalar «O'g'uznoma» dostonini o'rganish, tahlil etish va nashr qilish ishlarini amalga oshirishdi. Biz ham «O'g'uznoma» dostonini hozirgacha bu asar to'g'risida yaratilgan ilmiy qarashlar asosida tahlil etar ekanmiz, quyidagi xulosalarga keldik:

«O'g'uznoma» dostoni XV asrda ko'chirilgan bo'lsa-da, uning ko'chirilish davri bilan yaratilish davri to'g'ri kelmaydi. Chunki bu dostonning yaratilishi milodimizdan oldingi asrlarga to'g'ri keladi. Aytish mumkinki, «O'g'uznoma»ning dastlabki syujetari bundan qariyb uch ming yillar avval, ya'ni shumer adabiyoti eng yuksalgan davrlarga to'g'ri keladi. Dostonda shumer adabiyotiga tegishli bo'lgan diniy tasavvurlar, Oy xoqon haqidagi tasvir va tushunchalar bunday xulosaga kelish imkonini yanada mustahkamlaydi.

O'g'uzxon tarixiy shaxsmi yoki afsonaviy qaharamonmi? degan muammolar «O'g'uznoma» dostonini o'rgangan olimlar tomonidan ko'tarilgan. Uning shaxsini milodimizdan oldingi III asrda yashagan turkiy xoqoni Madi, Aleksandr Makedonskiy, Chingizxon va boshqa shunday ulug' shaxslar bilan bog'lash qarashlari mavjud. Bizning kuzatishimizcha va xulosalarimizga ko'ra, O'g'uzxoqonni tarixiy shaxs sifatida qarash va u

bilan bog'lash nomi bilan bog'lash mumkin emas. O'g'uzxoqon obrazida turkiy qavmlarning ilk shakllanish davrida yashagan hamda qavmlarni birlashtirish, mustahkamlashga xizmat qilgan turkiy hukmdorlarning umumiy xususiyatlarini ifodalagan obrazi yaratilgan.

O'g'uzxon haqidagi adabiy syujetar nasriy va she'riy shaklga ega. «Jome' at-tavorix», Mirzo. Ulug'bekning «To'rt ulus», Abulg'azi Bahodirxonning «Shajarai turk» kabi tarixiy asarlarda O'g'uzxon haqidagi adabiy syujetning «O'g'uznoma» dostonidagi adabiy sujet va mazmun bilan yaqinlik hamda farqli tomonlari ko'rsatib berilgan. Shuni aytish mumkinki, O'g'uzxon haqidagi adabiy syujetar turkiy xalqlar og'zaki ijodida keng tarqalgan, tarixchilar ham ularni qadimgi zamonlardan boshlab yozib olishgan. Aytish lozim bo'lsa, bu mavzudagi turkiy adabiy syujetar xalq og'zaki ijodida yaratilgan.

Tarixiy asarlardagi va «O'g'uznoma» dostonidagi O'g'uzxon obrazi bilan bog'liq voqea-hodisalarni, tasvirlarni qiyosiy o'rganish ular o'rtasida mavjud jihatidan keskin farq bo'lmasa-da, ammo diniy e'tiqodlar nuqtai nazaridan ayrim tafovutlar ham borligini ko'rsatadi. Tarixiy kitoblardagi adabiy syujetlarda islom dinining ta'siri singdirilgan. O'g'uzxoqon o'z davriga agar musulmonchilikni qabul qilmasa, uning sutini emmaslik haqini qo'yadi. «O'g'uznoma» dostonida turkiylarning qadimiy diniy e'tiqodlari hisoblangan Ko'k Tangri dini g'oyasi o'z ifodasini topgan hamda Ko'k Tangrining xususiyatlari chizilgan tasvirlar ham bor. Xo'sh, nasriy syujetlarda islom dini, dostonda esa Ko'k Tangri ifodalanishining boisi qanday? Bizning kuzatishlarimiz ushbu masalada quyidagi xulosalarni berish imkonini beradi:

«O'g'uznoma» dostoni xalq og'zaki ijodida yaratilgan asar bo'lib, unda qadimiylik o'z xususiyatlarini saqlagan. Bu dostonni aytgan xalq hukmdorlari o'z diniy tasavvurlarini ifodalagan. Tarixiy kitoblardagi adabiy syujetar ham xalq og'zaki ijodidan olingan. Lekin ana shu sujet tarixiy asarga kiritilganda islom e'tiqodiga tayangan, shu e'tiqod bilan shakllangan mualliflar tahriridan o'tgan. Shuningdek, «Jome' at-tavorix», «To'rt ulus», «Shajarai turk» kitoblarning yaratilish davri ham islom ta'limoti chuqur ildiz otgan davrga to'g'ri keladi.

«O'g'uznoma» dostoni bir necha mavzularni umumlashtiradigan asardir. Uning asosiy mavzui turkiy qavmlarning tarix sahnasida ilk paydo bo'lgan davri va ularning shakllanish jarayonini ko'rsatishga qaratilgan. Ana shu mavzuni yoritishda O'g'uzxon qudratli hukmdor sifatida tasvirlanadi. Dostondagi kichik mavzular umumiy mavzu bilan moshtaraklik va yaxlitlik xususiyatiga ega. Ko'k Tangri dini, totemistik

garashlar, urug'larning ma'lum bir nomlar bilan atalishi kabi mavzu asosiy mavzuni yoritishga xizmat qilgan.

«O'g'uznoma» dostonining qadimiylig qatlamlarini ko'rsatuvchi voqealardan biri ham undagi diniy e'tiqodlar tasviri bilan izohlanadi. Tarixiy asarlardagi syujetlarda Bo'ri obrazi bilan bog'liq voqealar berilmaganligi ham bu kitoblarda islom ta'limoti g'oyalari ta'sir ko'rsatganligidan dalolat beradi. Chunki Bo'ri qadimgi turkiylarning totemistik tasavvurlarini umumlashtiradigan tushuncha bo'lib, turkiylarning ma'lum bir qismi o'zlarini Bo'ri urug'i bilan bog'laydilar va o'zlarini Bo'ridan kelib chiqqan deb hisoblaganlar. Ko'k yolli Bo'ri o'zining «O'g'uznoma» dostonida asosiy qahramonlardan biri sifatida ko'rinadi. O'g'uzxonning yonida hamisha safdoshlik qiladi, uning janjallarda muvaffaqiyatlariga ko'mak beradi. Umuman olganda, «O'g'uznoma» dostonidagi totemistik qarashlar singishib ketgan. Doston boshlanishidayoq O'g'uzxon bolaligida oyog'i ho'kiz oyog'idek, bel bo'ri bo'ri, bellaridek, yag'ini burgutday bo'lishi, ko'kragi ayiqni eslatishi turkiylarga xos qadimiy tasavvurlar natijasidir.

«O'g'uznoma» dostonida diniy-mifologik obrazlar bilan birga hayotiy shaxslar obraziga ham e'tibor berilgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda doston diniy-mifologik qarashlar mahsuli bo'lmay, ayni paytda, hayotiy zaminga asoslangan asar ham hisoblanadi. Dostondagi voqealar qadimgi turkiylar yashagan oltoy kengliklaridan tortib, Itil (Volga) daryosi bo'ylarida, shuningdek, O'g'uzxonning Sharq mamlakatlariga yurishi tasvirlari bilan davom etadi. Dostonda turli ijtimoiy qarashlarga ega bo'lgan xalq vakillari obrazini yaratish uning hayotiy zaminini ochishga xizmat qilgan. Masalan, Ulug' O'rdaning ustaligi, Itil daryosidan suzib o'tish uchun kemalar yasashi, Jusun Billik arava yasashga kirishib, xalqning olqishiga sazovor bo'lishi va boshqa shu kabi voqealar tasviri ishonarlidir. Demak, «O'g'uznoma» dostoni qadimgi ajdodlarimiz obrazini, ularning hayotiy vakolatini, tadbirkorligini umumlashtirib beradigan dostonlardan biri ham hisoblanadi.

O'g'uzxon obrazi ham qadimgi turkiy hukmdorlarga xos bo'lgan barcha fazilatlarini umumlashtirgan. U murakkab obraz sanalib, ba'zan diniy-mifologik, ba'zan hayotiy obraz sifatida tasavvur etiladi va doston ayni shu fazilati bilan harakatlanadi. Dostonning dastlabki qismi O'g'uzning tug'ilishi, ulg'ayishi, tiylanishi, farzandli bo'lishi tasvirlari bag'ishlangan bo'lib, bu tasvirlarda mifologik tushuncha va tasavvurlar ko'rsatib berilgan. O'g'uzxonning turli mamlakatlarga harbiy yurishi tasvirlarida esa mifologik hamda hayotiy tasvirlar almashib tura-

di. O'g'uzxonning xalqga mehribonligi, jangda qahramonlik qilgan kishilarga berilgan qadimgi, mamlakatni adolat bilan boshqarishi hamda o'limi oldidan xalqni o'g'illariga odillik bilan bo'lib berishi undagi odil shohlarga xos xususiyatlarini umumlashtiradi.

«O'g'uznoma» dostoni turkiy adabiyotining nodir durdonalaridan biri. U yanada mukamal o'rganish, jumladan, ko'plab turkiy xalqlarda uchraydigan qadimiy dostonlar bilan qiyosiy tahlil etish zarur. O'g'uzxonning o'z davridagi dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. «O'g'uznoma»ning asosiy qatlamini qaysi turdagi mifologiya tashkil etadi?
2. «O'g'uznoma»da mifologik syujet qaysi o'rinda ko'rinadi?
3. «O'g'uznoma»da kosmogonik mifologiya qaysi lavhalarda bor?
4. «O'g'uznoma»dagi uch qavatli olam modeliga ta'rif bering.
5. «O'g'uznoma»dagi tush motivini sharhlab bering.
6. Ko'k rang qanday ma'no anglatgan? Kengroq izohlang.
7. «O'g'uznoma»dagi ko'k yolli bo'ri timsolini sharhlab bering.
8. O'g'uz xoqon haqidagi dostonlarning qaysi birida qadimiylig xususiyati ko'rsatilgan?
9. «O'g'uznoma»dagi rang va inonch-e'tiqodlar qaysi timsollarda ko'rsatilgan?
10. Dostondagi qorluq qabilasining kelib chiqishiga oid rivoyatni ayting.

Zaruriy adabiyotlar

1. Беринг Н. Я. (Ианкинф). Собрание сведений с народами, обитавших в древней Азии в древнее времена. Т. I. М., - Л.: изд. - во АН, 1950.
2. Беринг А. Р. Танланган асарлар. Т. У. Биринчи китоб. - Т.: «Фан», 1973.
3. Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга коркута». Приложения «Книга могого деда Коркута». М., - Л., Изд. - во АН, 1962.
4. Ранид-ад-дин. Сборник летописей. Том. I. Книга первая. Изд. - во АН М.: 1952.
5. Улуғбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Аҳмедовнинг кириш сўзи, таҳрири ва таҳририда; Форс тилидан Б. Аҳмедов ва бошқ. тарж.) - Т.: Фан, 1993.
6. Улуғбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. Тузувчилар Н. Раҳмонов, Ҳ. Болтабоев. Т.: «Фан», 2003

Turkiy badiiy adabiyotda qavmlarning shakllanishi tasviri **Reja:**

1. Turkiy qavmlarning shakllanishi tasvirlangan asarlar tahlili
2. Badiiy adabiyotda qavmlarning shakllanishi tasviri

Kalit so'z va terminlar: qavmlarning shakllanishi, «Xoqon Shu» afsonalari, Aleksandr Makedonskiy, Mahmud Koshg'ariy, «Devonu lug'otit turk», oila boshliqlarining nomi.

Qadimgi og'zaki adabiyotda qavmlarning shakllanishi va ularning nom berilishi alohida mavzu hisoblanadi. «Xoqon Shu» va «Erguna Kun» afsonalari shunday mavzuda yaratilgan. «Xoqon Shu»da Aleksandr Makedonskiyning Markaziy Osiyoga yurishi va Shu ismli hukmdorining unga qarshi kurashi voqealari tasvirlangan. Asar matnlarining parchalarida Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida saqlangan Iskandar Zulqarnayn Samarqanddan o'tib, boshqa shaharlarni boshqarib egallay boshladi. Xo'jand daryosi qirg'oqlariga etib keldi. Xoqon Shuning qo'shini Sharq tomonga yo'l oldi. Lekin ulov topolmasdan uning ergasha olmagan yigirma ikki kishi oilasi, bola-chaqalari bilan o'z joyda qolib ketdilar. Oila boshliqlarining nomi shunday: Qipchoq, Qayig', Bayun, Iva, Solg'ur, Ofshar, Bektily, Buktuz, Boyot, Yozg'ur, Eymur, Qorabuluk, Olabo'luk, Igdar, Urakir, Tutirqa, Upayundluq, To'gar, Bajanak, Juvoldor, Japni, Jarug'liq. Afsonada bayon etilishicha ana shu yigirma ikki oiladan turk o'g'uzlarining yigirma qabilasi yuzaga keldi va qabila oila boshliqlarining nomi bilan ataldi.

Afsonada turk xoqoni Shu va uning qo'shinlarining mardligi, matonati ulug'langan. Asarda shunday tasvirlar keltirilgan: Iskandarga qarshi urushga to'rt ming odam jo'natildi. Askarlarning boshlaridagi balalar qalpoqlari xuddi lochin qanotiday edi. Ular o'qni oldindan qanday mo'hirlik bilan uzsalor, orqadan ham shunday ustalik bilan otar edilar. Bularga Iskandar hayron qoldi va forsiy tilda «Inan xud xo'rand» - bu o'zi topib eguchilar, bulardan ov qochib qutulmaydi dedi. Shundan so'ngi bu viloyat Xudxo'r deb nom oldi.

Turk askarlari kechasi Iskandarning oldingi qo'shinlariga hujum qildi va ularni engdi. Urush juda dahshatli bo'lgan edi. Xoqon Shuning yigitlari Iskandar askarlaridan birini qilich bilan urib, kindigigacha ikki qismga ajratib yuborishdi. O'lgan askarning belbog'ida oltin xamyoni bor ekan. Xamyonga qilich tegib, kesilib ketdi. Undan qonga bo'yalgan oltinla sochildi. Ertasi kuni askarlar qonga bo'yalgan oltinlarni ko'rib, bu

«Nima bu nima?» deyishar va «Altun qan» deb aytishardi. Oltin tog' deb nom bilan aytiladigan bo'ldi.

Afsonada xalach, turkman, chigil kabi qavmlarga nom berilishi ham bog'liq tasvirlar ham keltirilgan. «Erguna kun» afsonasida esa qiyot va qiyot qavmlarining yuzaga kelishi hikoya qilinadi. Qavmlarning to'rt qavmlariga nom qo'yish an'anasi «O'g'uznoma» dostonida mukammal tasvirlangan. Bu doston og'zaki adabiyotdan kitobiy holatga XV asrga ko'chirilgan. Lekin dostonning yaratilish davrini aniq belgilash vaqti bilan bog'lab bo'lmaydi. «O'g'uznoma» dostonining yaratilish davri to'g'risida turli xil qarashlar mavjud. Xitoyshunos V. Ya. Bichurin (Iankinf) «Qadimgi davrda O'rta Osiyoda yashagan qavmlar haqida ma'lumot to'plami» kitobida dostonning yaratilishini 10-asrdan oldingi II asrda yashagan Modexon (vafoti 174 yil) bilan bog'laydi. Dostonda qipchoq, qorliq, qalach, qangqa kabi qavmlarga nom berilishi O'g'uzxon shaxsiyati bilan bog'langan. Asarda O'g'uzxonning Hindiston, Tibet, Suriya kabi mamlakatlarga jangovar yurishlari ham keltiriladi. Turk olimi U. Turon O'g'uzxonni forsiy adabiyotdagi Alauddin obrazining muqobili deb hisoblagan. Umuman olganda, O'g'uzxon turkiy qavmlar shakllanishida etakchilik qilgan hukmdorlarning umumlashma afsonaviy obrazidir. O'g'uzxon nomi qadimgi turkiy hukmdorlarning bosh bo'g'inida turishi Rashiddinning «Tarih-i al-tavorix», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Abulg'azi Bahodirxonning «Shajarai turk» kabi asarlarida bayon etilgan.

Qadimgi turkiy qavmlarga nom berilishi to'g'risida ko'plab rivoyatlar yaratilgan. Ulardan yana biri «Erguna kun» deb nomlanadi.

Boshqa qabilalar mo'g'ullar ustidan g'olib kelib, ularni shunchalik qatib tashladilarki, faqat ikki erkak va ayol tirik qoldi, xolos. Bu ikki oila qochib, bir joyga borib qoldilar. Bu joyning gir atrofi tog'u o'rmonlardan iborat bo'lib, tor, yurish qiyin bo'lgan so'qmoqlardan boshqa bironta yo'l yo'q edi. Bu tog'larning o'rtasi kattakon yaylov, havosi musaffo cho'l edi. Bu joyning nomi Erguna kun edi. Kun - tepa, yonbag'ir, epgyna - tik bo'lgan ma'noni bildiradi, boshqacha aytganda, «tik qoya» demakdir. O'sha odamlardan birining ismi Nukuz, ikkinchisining Qiyot edi. Bu ikkala oila bu erda uzoq vaqt qolib ketdilar va ko'paydilar.

Ularning har bir tarmog'i alohida nom oldi va maxsus aymoq bo'ldi. Aymoq - ma'lum urug' va suyakka mansublikni bildiradi. Bu aymoqlar yana ham tarmoq otdilar. Hozirgi paytda mo'g'ul qabilalarida shunday qoida o'rnatilgan: o'sha tarmoqlardan kelib chiqqanlar aksariyat holatlarda o'zaro qarindoshdirlar, mo'g'uldurulganlar - bularning tub

asosidir. *Mo'g'ul* so'zi dastlab *mongol*, ya'ni «zaif» va «ochiq ko'ngil» ma'nolarini ifodalagan. *Qiyon* mo'g'ulchada pastdan quyiga tushayotgan «katta oqim», «jo'shqin, shiddatli, kuchli» ma'nosini bildiradi. Chunki qiyon urug'i jasur, qo'rqmas bo'lgan edilar, bu ularning nomiga asos bo'ldi. *Qiyot*- qiyonning ko'pligidir. Qadimgi urug'ning ibtidosini qiyot deb ataganlar.

Bu tog' va o'rmonning o'rtasida xalq ko'payib, er torlik qilib qoldi. Endi ular «Qanday qilib bu daradan, tor so'qmoqdan osonlikcha o'tsak bo'lar ekan», deb bir-birlari bilan maslahat qildilar. Nihoyat ilgari temir koni bo'lgan joyni topdilar. Ilgari bu erda temir eritilardi. Hammalari to'planishib, o'rmonda o'tin va ko'mir yig'dilar, etmoq ho'kiz va o'tni so'yib, terisnni shildilar va temirchilarning bosqon yasadilar. So'ngra o'tin va ko'mirlarni qiyalikning ostiga qo'yib, etmoq bosqon bilan olovnn puflab yondirdilar. Oxiri qiyalik erib tushdi. Natijada u yerdan juda ko'p temir qazib oldilar va shu bilan birga o'tish joyi ham ochildi. Hammalari birgalikda ko'chib, bu tor joydan keng chiqib chiqdilar. Aytishlaricha, bosqon bosganlar qabilaning asosiy shoxobchasi bo'lib, kiyon urug'iga mansub edilar. Nukuz degan urug' va bu urug'ning bir tarmog'i bo'lgan urunqut ham qiyon urug'i kabi bosqon bosgan edi.

Boshqa ba'zi kabilalar «Bosqon bosishda biz ham ishtirok etganmiz», deb da'vo qiladilar. Lekin yuqoridagi qabilalar ularni tan olmaydilar. Bir necha tarmoqlardan iborat bo'lgan qo'ng'iro't qabilasi Erguna kunda Nukuz va Qiyondan paydo bo'lgan bo'lsalar ham boshqalardan oldin hech qanday maslahatsiz, boshqa qabilalarni o'choqlarini bosib, daradan chiqib ketdilar. Yuqoridagi qabilalarning tasdiqlashlaricha, qo'ng'iro't qabilasi boshqalar bilan maslahatlashmagan hammadan oldin daradan chiqib, boshqalarning olovi va o'choqlarini oyoq osti qilganlari uchun oyoq og'rig'iga duchor bo'lganlar. Qo'ng'iro't qabilasini esa (boshqa qabilalar) xafa qilganlar...

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy qavmlarning shallanishi tasvirlangan manbalarni ayting?
2. Turkiy qavmlarga nom berilishi masalasi qaysi manbalarda uchraydi?
3. Iskandar Zulqarnayn bilan bog'lia qanday turkey rivoyat va afsonalarni bilasiz?

Zaruriy adabiyotlar

1. Беруний А.Р. Танланган асарлар. Т.У. Биринчи китоб. — Т.: «Фан», 1973.

2. Беруний А.Р. Сборник летописей. Том. 1. Книга первая. Изд. 2-е. М.: 1952.
3. Улутбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, таълиқлари ва тахририда; Форс тилидан Б. Ахмедов ва бошқ. тарафидан Т.У. Чулпон, 1993.
4. Улутбек М. Туркий сўзлар девони («Девону луғотит турк»). 4-томдан. — Т.: Фан, 1960.

Qadimgi qirg'izlar va «Manas» dostoni

Reja:

1. «Manas» dostonining topilishi va o'rganilish tarixi
2. Dostonda obrazlar tizimi
3. «Manas» va «Alpomish» dostonlarining o'zaro mushtaraklik jihatlar

Kalit so'z va terminlar: «Qirg'iz», «qir-o'g'iz», sahroda yashovchi o'g'uzlar, «Manas» eposi, Manas, Xonikey, «Alpomish» va «Manas».

Qirg'izlar tarixi miloddan avvalgi asrlardan boshlanadi. Fanda VI-III asrlarda Qirg'izistonning shimolida saklar yashaganligi asoslangan. Qadimda Oltoy turklarining bir qavmi Boyko'lning sharq tarafida Enasoy daryosining bosh qismlariga ko'chib kelib yashaganlar. Miloddan avvalgi (202 y.) xitoy manbalarida qirg'iz qavmi haqida ma'lumot beriladi. Qirg'izlar o'zlarini o'g'uz qavmiga bog'laganlar. «Qirg'iz» nomi «qir-o'g'iz», ya'ni qirda, sahroda yashovchi o'g'uzlar degan ma'noda berishi taxmin qilinadi.

«Manas» - qirg'iz xalqining juda qadimiy zamonlarda yuzaga kelgan adabiy merosi namunasidir. Akademik V.V.Radlov ham bu asar yunon epopeyalariga xos xususiyatni ko'rgan edi. «Manas» - qirg'iz xalqining o'rtasida uzoq asrlar davomida aytilgan va shakllangan eposdir. Ch.Valixonov e'tirof etganidek, «Manas» barcha qirg'iz asotirlari, ertaklari, afsonalariga xos qahramonlik belgilarini bir shaxs - Manas shaxsida umumlashtira olgan eposdir.

Tarixiy manbalarda «Manas» XVI asrlarda qirg'iz xalqi o'rtasida kuylanganligi e'tirof etiladi. Albatta, bu dostonning yaratilish davri belgilamaydi. «Manas»da bu epos syujeti juda qadimiy davrlarda yuzaga kelganligini ko'rsatuvchi tasvirlar yetarli. Manasning ona Chiyirdi o'lgan yo'lbarsning yuragini yeyishi Manasga yo'lbarsga xos jasurlik baxsh etadi. Bunday tasvir qozoq eposidagi bo'lg'usi qahramon Shorabotirga homilador ona obrazida ham berilgan. Sher yoki arslonning yuragini kuch-quvvatlilik ma'nosida iste'mol qilish voqyealari qadimgi skandinav va boshqa xalqlarning eposlarida ham keltirilgan. Bunday tasvirlarning asosida magiya - afsungarlik turadi.

Qadimiylik qatlamlari saqlangan eposlarda qahramonlar o'z kuch-quvvatini bolaligida namoyon etadilar. Masalan, Alpomish birinchi qahramonlik jasoratini yetti, Nurali o'n, Ravshan yetti, qozoq eposi «Orta va Mamay»da esa Qorasoy to'qqiz, Qazi yetti yoshida ko'rsatadilar. Bunday voqyea Manas taqdirida to'qqiz yoshida sodir bo'lgan.

V.M.Jirmunskiy qahramonlar tarbiyasi cho'ponlar oilasida kechishi haqida tasvirlar ham Turkiy adabiyotning qadimgi davrilarga xos hodisa deb hisoblaydi. Manasning bolaligi cho'pon Oshkur oilasida o'tadi. «Manas» qadimgi eposlar bilan mushtaraklik tasvirlariga ega.

«Manas» eposi obrazlar va g'oya yo'nalishi, syujetini baytutuvchi o'zak voqyealariga ko'ra turkiy xalqlarning boshqa eposlariga ham yaqin turadi. Taniqli olim V.M.Jirmunskiy oltoylarning «Alpomish» qahramonlik eposi bilan «Alpomish»ning syujetida o'xshashlik borligini ta'kidlab o'tgan edi.⁴⁵ Demak, Alpomish va Alpomish so'zlari bir ma'noli va o'zaklidir. Shuningdek, «Manash» va «Manas» ham bitta nomdir. «Manas» dostoni ham «Alpomish»dek qadimiylik qatlamiga ega va bu eposlar yaratilishiga asos bo'lgan xalqning manbai bittadir.

«Manas»ning yaratilish davri haqida turlicha qarashlar mavjud. Professor M.O.Avezov, prof. A.N.Bernshtam Urkun-Enasoy davri (VII-IX), prof. B.M.Yunusaliyev oltoy davri (IX-XI), prof. A.K.Borovkov, prof. I.L.Klimovich jung'orlar (XVI-XVIII) davrida yaratilgan deb hisoblaydilar. Birinchi faraziya tarafdorlari Urkun-Enasoy eposlarida qirg'izlar bosqinchilik qilgan uyg'urlarni yengib, katta davlat yaratganligini asos qilishgan. Ikkinchi guruhdagi olimlar «Manas»ga etimologik, jo'g'rofiy va til boyliklari nuqtai nazaridan yondashadilar. Chunki, Manas Oltoyda tug'ilgan. Shuningdek, asarda tilga olingan Qirg'ovut, O'rangqoy, O'yrat kabi urug'lar o'rta asrlargacha Oltoy tomonida yashagan. Tarixda X asrlarda mo'g'ul tiliga yaqin tilda yozilgan qora-xitoy bosqinchilari qirg'izlar mamlakatiga hujum qilgani ma'lum. Eposda «qora-xitoy» va «xitoyliklar qirg'izlarga dushman qilib ko'rsatilgani ham buning dalilidir. Uchinchi guruh manasshunolar eposida keyingi asrlardagi voqyealar, jumladan, unda jung'or hujumlari (XVI-XVIII) aks etganligini asos qilib oladilar.⁴⁶

«Manas»ni qadimiy epos sifatida o'rganish ishiga birinchi marta qozoq ma'rifatparvari Cho'qon Valixonov asos solgan edi. U 1856 yilda shahida topshiriq bilan Sinszyan viloyatiga bora turib, «Manas» eposidan parchalar eshitadi va unga «Cho'l Iliadasi» deb baho beradi. «Manas» ham barcha xalq eposlariga xos xususiyat - asrlar o'tishi davomida shakllanib, syujeti yangi voqyealar bilan boyib kelgan asardir. Xususan,

⁴⁵ Жирмунский В. М. Сказание об Алпомише и богатырская сказка. - М.: Изд.- во «Лит», - 1960, 385ст.

⁴⁶ Юнусалиев Б. «Манас» эпоси хакида. («Манас» китобига сўз боши). - Т.: 1964.

eposning birinchi bo'limi – Manasning tug'ilishidan o'limigacha bo'lgan voqeyalar syujeti miloddan avvalgi davrlar mahsulidir.

Miloddan avvalgi Eron va Turon urushlari turkiy xalqlar o'g'atish ijodida ko'plab asarlar yaratilishiga asos bo'lgan. Turkiylar epos qahramonlik eposlarida Midiya shohlarining zolimligini qoralashar ekan, ko'p asarlarida ularni dushmanni yengishdagi bir makrli yo'li – ta'xoxonlarini ziyofatga chaqirib, zaharlashi tasvirini beradilar.

Qirg'iz urug'lari Manas boshchiligida birlashib, yengilmas kuchga aylanishi qalmoq shohi Esonxonga xavf tug'dira boshlaydi. U qalmoq urug'lik qalmoq, manju oqsoqollarini to'plab, Manasni yo'qotishga maslahatini oladi. Esonxon topshirig'i bilan Manasni yo'qotishga aslida qirg'iz urug'laridan bo'lgan, lekin asirga tushib ketgan Ko'kchako'z, Ko'zqamon, Yoltimas, Changdiyoq, O'razon degan ayg'oqchilarni jo'natiladi. Ular Manasga o'zlarini ota-onasi bilan qarindosh, amon Esonxondan jabr-zulm chekkan jigardosh qilib ko'rsatadilar. Qalmoq ayg'oqchilari yillar o'tishi davomida Manasning ishonchini oqlaydilar. Qo'zqamon uyida Manas sharafiga ziyofat uyushtiradi va bir kosa qalmoq arog'iga bir qatrisi jon olg'u'vchi qirq yillik zahardan qo'shib uzatadi. Manas behush yiqiladi. Doston ijodkori o'z xoqonining o'limini, zolim dushmanlar qo'lida qolib azob chekishini istamaydi. Voqyeadan xabar topgan xotini Xonikey uni olib qochib, qirq kun pana joyda davolash o'ziga keltiradi.

«Alpomish» dostonida Alpomishni arslon va yo'lbars sifatleri bilan atash tasvirlari kuchli. Hatto arslon uning ikkinchi nomi sifatida qo'llaniladigan o'rinlar ham bor. «Manas» dostonida ham bunday tasvirlar saqlanib qolgan. Zaharlangan Manas behush yotibdi. Qalmoq ayg'oqchilari va o'g'illari qirg'iz elidan «qora ko'kyol sher» ketdi deb quvonishadi. Uning boshini Esonxonga tortiq qilib, oltin toj va taxtga ega bo'lishni o'ylashadi. Lekin o'lim to'shagida yotgan bahodirdan arslon salobatini ko'rib, uning yoniga yaqinlasha olmaydilar.

«Shunday xayollarga borib, Ko'kchako'z bilan Ko'zqamonning o'g'illari Manasni o'rashib, ko'zi yumuq yotsa ham yondashib kelishi olmay, bir nima qilisha olmay turishibdi. Manasning bir yonida xudbi qora chipor qoplon turganday, bir yonida cho'loq ko'kyol arslon turganday, behush yotsa ham yaqin kelisha olmas, bitta Manas ko'zlariga ming botirday ko'rinib, ko'ngillari bo'linib turgan kez, Manas ko'zini

qo'llariga nayza, bolta olishib, qurshab kelishadi. Manas ko'zini o'ziga qurshab qochishadi».⁴⁷

«Alpomish» va «Manas» qiyosiy tipologik jihatdan o'rganiladigan eposlar, ularda quyidagicha yaqinlik tomonlari borligini ko'ramiz:

1. «Alpomish» va «Manas» eposlari turkiy xalqlarning qadimiy eposlari mavjud yodgorligi bo'lib, har ikki asarning mavzui bitta, ya'ni epos qahramonlarining dushmani bosqinchi qalmoqlar.

2. Ikki eposning ham g'oyaviy yo'nalishi bir masalaga qaratilgan: turkiy qabila va urug'larni birlashtirish, turkiylarning yagona mamlakatini tuzish, kuchni mustahkamlab, bosqinchilarni yurtidan haydab chiqarish.

3. «Alpomish» hamda «Manas» eposida qabila pahlavonlarining yulida ham yaqinlik bor. Alpomish va Manas ota-onasining yolg'iz o'g'ullari. Ularning har ikkalasi ham olti yetti yoshida bahodir, alp o'rtida ko'rina boshlaydi.

4. Alpomish va Manas otga mehr bilan qarashadi, otni yigitning ko'rki deb bilishadi. Ular tug'ilgan kuni Manasning Oqulasi va Alpomishning Otchibori zotdor biyalardan tug'iladi. Bu otlar epos davomida qahramonlarning yaqin do'stiga, og'ir mushkullarni yechishda madadkor kuchga aylanadi.

5. Alpomish va Manas aqlli, go'zal, jasoratli ayollar bilan oila quradi. Barchin va Xonekey mardlikda yigitlardan qolishmaydigan obrazlardir.

6. Ikki eposda ham asar qahramonlarining kelishmovchiligi manzaralari yaratilgan. Agar «Alpomish»da Boybo'ri va Boysari qalmoqlar yurtiga ko'chib ketse, «Manas»da ko'zqamonlarning qarindoshlari Manas bilan arazlashib, qalmoqlar yurtiga ko'chib boradi va uning dushmaniga aylanishadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi bunday to'lovlar asar syujetini rivojlantirishga xizmat qilgan hodisalardir.

Demak, bu ikki epos badiiy obrazning yaratilishi bitta o'zakka, bitta syujet manbalariga asoslangan. Turli xil bosqinchilik urushlari bir mamlakat ostiga uyushgan turkiy qabilalarni dunyoning uzoq qit'alariga ko'chib yuborishi hamda ularning urug'larga, so'ngra xalqlarga ajralib ketishidan qat'iy nazar bir xil syujetga ega bo'lgan eposlarni o'z satirlarida saqlaganlar, ikkinchidan bu syujetni o'z taqdirleri bilan bog'lab rivojlantirganlar.

⁴⁷ Manas. Киргиз халк эпоси. I-китоб. – Миртемир таржимаси. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1964, 424 б

Savol va topshiriqlar

1. "Turkiy xalqlar qachondan boshlab shakllana boshlagan?"
2. Turkiy xalqlarning shakllanishi qaysi eposlarda o'z aksini topgan?
3. Turkiy qavmlar hayot tarzi, urf-odati, orzu-umidlari xususida nimalarni bilasiz?
4. "Manas" dostonining kompozitsion xususiyatlari haqida ma'lumot bering?
5. Dostondagi mifologik qatlam to'g'risida nimalar bilasiz?

Zaruriy adabiyotlar

1. Юнусалиев Б. «Манас» эпоси хақида. («Манас» китобига сўз боши). – Т.: 1964.
2. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. Тузувчилар Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев. Т.: «Фан», 2003.
3. «Алпомиш» дostonига ёзилган сўнги сўз. «Алпомиш». II жилдлик, 2-китоб, Тошкент: 1998.
4. Манас. Қирғиз халқ эпоси. 1-китоб. – Миртемир таржимаси, – Т. Бадий адабиёт нашриёти, 1964, 424 б.

«Qo'rqut ota kitobi» va uning turkiylar adabiyotida tutgan o'rnini Reja:

«Qo'rqut ota kitobi» dostonining topilishi, o'rganilish va tarjimalari.
Dostonning kompozitsion xususiyatlari.
Doston sujeti va obrazlar tizimi.
Boybo'rabek o'g'li Bamsi Bayrak haqida qo'shiq.

Kalit so'z va terminlar: «Kitobi dada Qo'rqut» – «Qo'rqut ota kitobi», ozarbayjon xalq og'zaki ijodi, Qo'rqut ota, Alp Aruz, Qozonbek (Qozon), Qozonbek- Afrosiyobning muqobili, Boybo'rabek o'g'li Bamsi Bayrak, Bonuchechak.

Adabiyotshunoslikda «Kitobi dada Qo'rqut» – «Qo'rqut ota kitobi» ozarbayjon xalq og'zaki ijodiga nisbat berilgan. Asar 1950 yilda Bakuda nashr etildi. Bu asar ozarbayjonlar o'rtasida VII-VIII asrlarda, hali ozarbayjon tilida yozma adabiyot unchalik taraqqiy etmagan bir sharoitda «Kitobi dada Qo'rqut» nomi bilan mashhur bo'lgan. Eposga jahon adabiyotshunosligi katta qiziqish bilan qarab kelgan. 1815 yilda nemis adabiyotshunosi Dis (1751-1817) o'g'uzlarning o'n ikki qismdan iborat «Qo'rqut ota kitobi» asarini nemis tilida nashr ettirdi. Bu eposning qo'lyozmasi Drezden shahrining kutubxonasidan topilgan edi. Tarjima asar shov-shuvga sabab bo'ldi. Chunki bu eposda Guberning «Odissey» asaridagi Polifem obraziga o'xshash bir ko'zli odam obrazi mavjud edi.

Xo'sh, «Qo'rqut ota kitobi» eposi qachon yaratilgan?

Turkiylarning o'g'uz urug'i VI-VIII asrlarda Oltoy va Markaziy Osiyoda, keyinchalik Kichik Osiyo, Povolje, Qofqazorti hududida yashay boshlagan. «Qo'rqut ota kitobi»ning qo'lyozmasi XIV asrga mansubdir. Albatta, bu qo'lyozma uning shakllangan, tug'al asarga aylangan nusxasidir. Epos syujetining tug'ilishi «Odissey» singari miloddan avvalgi asrlarga to'g'ri keladi. Doston XII qismdan iborat.

«Qo'rqut ota kitobi»ni o'rganishda V. V. Bartold, V. M. Jirmunskiy, A. Kononov, A. Yu. Yakubovskiy kabi turkiyshunoslarning xizmati katta. Bu asarda turkiy xalqlar dostonlarida mavjud qahramonlar obrazi alohida o'rin egallagan. Bu esa «Qo'rqut ota kitobi» turkiy dostonlar majmuasini tashkil etadi. V.M.Jirmunskiy epos variantlaridan birida Aruz (ayrim variantlarda Uruz) Afrosiyobning o'g'li deb ko'rsatilganligini

Savdogarlar shunday deyishdi: «Bek yigit, sen mardlik ko'rsatib bizga yordam berding, Kel, bizning mollarimizdan nimani istashni ol!».

Yigitning ko'zi bo'z ayg'irga, olti cho'qmoqli gurg'uzga daraxtidan yasalgan kamonga tushdi. Ana shu uch buyum unga qolgan edi. Shu sababli u bunday dedi:

«Quloq solinglar, savdogarlar! Bu bo'z ayg'irni, kamoni va gurg'uzni menga beringlar».

Bu so'zni eshitishib, ular ma'yus tortishdi. Yigit ularni «Savdogarlar, gapiringlar, men sizlardan ko'p narsa so'radimmi?»

Savdogarlar javob berishdi: «Ko'p narsa emas! Lekin bu barmog'ingizning bir o'g'li bor. Biz bu uch buyumni unga sovg'a qilish kerak».

Yigit so'radi: «Beklargizning o'g'li kim?».

Ular aytishdi: «Bu – Boybo'raning o'g'li, uning ismi Bamsi».

Savdogarlar shunday javob berishdi. Lekin Boybo'raning ularning qarshisida turganini bilishmas edi. Yigit barmog'ini tana xayolga cho'mdi: «Bu yerda hojatning evaziga olgandan ko'ra, yaroq otamning huzurida iltifotsiz olganim ma'qul». U otiga egar-jahd bosib, yo'lga tushdi. Savdogarlar uning izidan termulib qoldilar: «Bu haqqi, olijanob yigit, mard yigit ekan», -deyishardi ular.

Yosh bahodir yigit uyiga, otasi huzuriga keldi va savdogarlarning qaytishganligi haqidagi xabarni aytdi. Otasi xursand bo'ldi, savdogarlarning sharafiga chodir o'rnatish, ipak gilamlarni to'shashni aytdi. O'z o'g'lini o'ng tarafga o'tirishni buyurdi. Yigit savdogarlar bilan bo'lgan voqealarni yo'lto'sarlarning mag'lubiyati to'g'risida bir so'z demadi. Savdogarlar kelishdi, boshlarini egib, bekka ta'zim qilishdi, shu payt ko'zlar talonchilarning boshini olgan, qonini to'kkan yigitga tushdi. Boybo'rabekning o'ng tomonida o'tirar edi. Savdogarlar kelib, yigitning qo'lidan o'pdilar, bu iltifotni ko'rgan Boybo'rabek qahrlandi va savdogarlarga shunday dedi:

«Yaramaslar! Yaramasdan tug'ilganlar! Sizning qarshingizda otasiz turgan paytda o'g'lining qo'lidan o'padilarmi?».

Ular shunday javob berdilar: «Xonim, hyey! Bu yigit sening o'g'lingmi?!».

«Ha, bu mening o'g'lim bo'ladi», - dedi bek.

Ular aytdilar: «Agar shunday bo'lsa, biz uning qo'lini avvalroq o'pganimizdan sen qahrلانma, xonim! Agar sening o'g'ling bo'lmaganida, bizning mollarimiz Gurjistonda yo'qolardi. Bizning

qo'lingizda qolardik». Boybo'rabek aytdi: «Chindan ham qo'lingizni g'ayridinlarning boshini oldimi, qonini to'kdimi?!».

«Boshini oldi, qonini to'kdi, kurashda yerga yiqitdi», - dedi

«Bek, bu o'spiringa nom berishning vaqti kelibdi-da?».

«Bek, mening sultonim, vaqti juda kelgan».

Boybo'rabek o'g'uzlarning boshqa beklarini yig'di, ularni ziyofat uchun o'ziga Qo'rquv ota ham keldi, yigitga ism qo'ydi. U aytdi:

«Mening so'zlarimni tingla, Boybo'rabek! Ulug' tangri senga o'g'il

bo'lgan ham uning o'zidir. U qora kunlarda bizning

qo'limiz bo'ladi. U bizning oldimizdagi qora qayg'ularni

Ulug' tangri uning yuksalishiga yordam beradi, toshqin

talovchilarga talovchi soladi. Ulug' tangri sening o'g'linga kofir talovchilarga

talovchi beradi, sen o'g'lingni Basam deb ataysan. Endi

Basamni Bamsi Bayrak, bo'z ayg'irning xo'jayini bo'lsin. Uning ismini

Basam Uzoq umrini unga tangri bersin!».

O'g'uz beklari qo'llarini yig'di, duolar qildilar: «Bu nom shu yigitga baxt keltirsin», -

deyishardi ular.

Bamsi Bayrak ovga ketishdi. Bayrak bo'z ayg'irini keltirishni

otasi va unga o'tirdi. Favqulodda o'g'uzlarning oldidan echkilar

chodir o'tib qoldi. Bamsi Bayrak ulardan birining orqasidan quvdi. Echki

qochdi va nihoyat bir joyga kelib to'xtadi. Bekimiz u yerda nimani

deh o'ylarsiz? Ko'm-ko'k maysalar bilan qoplangan o'tloqqa qizil

chodir o'rnatilgandi. «Bu chodir kimniki bo'lishi mumkin?»- deb o'yladi

Bamsi Bayrak ajablanib. U bu chodirda go'zal qizlar borligini sira

bilgan edi. Chodirga yaqinlashar ekan, avval hayajon bosdi, nihoyat

qulog'iga xulosaga keldi: «Nima bo'lsa ham mayli, men o'z ulushimni

talovchi beraman. U chodirga kirdi, echkini so'ydi va atrofga qaradi. Bu chodir

echkidayoq Bamsi-Bayrakka atalgan Bonu Chechakniki edi. Bonu

Chochak Bamsi Bayrak qilayotgan ishni ko'rdi. «Qaranglar, qizlar!

Qandaydir bir yaramas, yaramasdan tug'ilgan bizga bahodirligini

namoyish qilmoqda. Boringlar, ovdan bizga ham ulush talab qilinglar-chi,

qizlar, qizlar der ekan?!» - dedi u.

Ayollardan biri, uni Qisircha checha deb aytishardi, Bamsi

Bayrakning oldiga bordi, ulushni talab qildi: «Bek yigit, bizga ham

echkining bir bo'lagini ber», - dedi u.

Bayrak aytdi: «Hyey, qiz! Arzimni eshit, men ovchi emasman, men

echkining o'g'liman, hammasini olinglar, lekin savol bersam, xafa

bo'lmaysizlar. Bu chodir kimniki?».

Qisircha checha javob berdi: «Bek yigit, bu chodir Boybijanbekning qizi Bonu Chechakniki».

Bu xabarni eshitgach, begimiz, Bayrakning qoni qaynadi, lekin uni bilan orqasiga qaytdi. Qizlar echkini olib borishib, malika Bonu Chechakning oldiga qo'ydilar. U echkiga tikilar ekan, semiz, sholimon ekanligini ko'rdi. Bonu Chechak aytdi: «Qizlar, u yigit kim ekan?».

Qizlar aytishdi: «Malikam, tangri nomi bilan qasam ichamiz, yigitning yuzi parda bilan to'silgan edi, lekin bu olijanob yigit, bek ekan, bekning o'g'li ekan».

Bonu Chechak aytdi: «Qizlar, gapimga quloq solinglar, men Bayrakka atashganligini aytishgan edi. Mabodo, yuzi yopiqlik yigit o'ldi emasmi? Chaqiringlar, men undan so'rab ko'ray».

Bayrakni chaqirdilar, u keldi. Bonu Chechak yuziga parda soling holda uni so'roqqa tutdi: «Sen qayerdan kelmoqdasan, yigit?».

Bayrak aytdi: «O'g'uzlarning ichki mamlakatidanman».

– ichki o'g'uzlardan kimsan, otang kim? – dedi Bonu Chechak.

– Mening otim Bamsi Bayrak, Boybo'rabekning o'g'liman, – dedi.

Malika aytdi: – Yigit, sen qanday orzu bilan biz tomonlarga kelding?

Bayrak aytdi: – Boybijanbekning qizi bor. Men uning qizini ko'rganim keldim.

Qiz aytdi: – U shundayki, senga ko'rinishni sira xohlamaydi. Men Bonu Chechakning xizmatkori bo'laman. Kel, birga ovga chiqamiz. Agar sening otim mening otimdan o'zib ketsa, bilginki, uning otidan ham o'zadi. Kamondan ham o'q uzishamiz. Agar sen meni yutsang, bilginki, uni ham yutasan. Keyin kurashga tushamiz. Agar sen meni yengsang, bilginki, uni ham yengasan!

Bayrak aytdi: – Roziman, otingga min!

Ular o'z otlariga o'tirishdi. Ot choparga chiqdilar. Otlar tizginini qo'yib yuborishdi. Bayrakning oti qizning otidan o'zib ketdi. Kamondan o'q uzdilar. Bayrak qizdan g'olib keldi. O'qi bo'laklanib, parchalandi.

Qiz aytdi: – Yigit, gapimni eshit, shu paytgacha mening otimni hech kim quvib o'tolmagan, hych kim mening o'qimni bo'laklab tashlamagan edi. Endi esa kurashga tushamiz.

Bayrak otdan tushdi. Ular bir-birlarining belbog'imdan ushlab, ikki bahodirga o'xshab, kuch sinashga kirishdilar. Bayrak qizning oyog'ini yerdan uzib ko'tardi, yerga tashlashni o'yladi, qiz ham Bayrakni yuqoriga ko'tardi, lekin yerga urishni o'yladi. Bayrak biroz charchadi, o'zicha o'yladi: – Agar bu qiz meni yiqitsa, boshqa o'g'uzlar ichida uyatga qolaman, nomim kulgiga aylanadi.

Bayrak shu so'zlarni aytar ekan, kuch-qudratga to'lishdi, qizning otidan ushlab, ko'targancha, avval, ko'ksiga bosdi va so'ngra belini yerga tashladi.

Qiz aytdi: – Yigit, Boybijanning qizi Bonu Chechak men bo'laman!

U shu so'zlarni aytganida Bayrak quvonganidan, uni uch marta o'pib, uch marta yuzlaridan tishlab oldi. «Xon qizi, endi bizga baxt to'yini berishning vaqti keldi!», – dedi Bayrak va qo'lidagi oltin uzukni yechib, qizning qo'lga taqdi. Yana aytdi: «Bu uzuk tanishganimizning belgisi bo'lsin, xon qizi!»

Qiz aytdi: – Endi shunday voqeya bo'ldimi, orzuyimizga erishishimiz kerak, bek o'g'li!

Kim biladi, tangri bizning peshonamizga nimalarni yozgan, – javob berdi Bayrak⁵².

«Qo'rquq ota kitobi»ning hamma dostonlarida Solor Qozon yetakchi o'rin hisoblanadi. Chunki uning obrazida yurtboshining qiyofasi ifodalangan. Bayrak Boyburt qal'asida asirlikda yotganida o'tayotgan kishilardan o'z yurtining egasi Solor Qozonni so'raydi. Solor Qozon o'zidagi musobaqani kuzatib turadi, Bayrakka qoyil qolib, uni yoniga choqiradi. Boyburtning qilmishini eshitib, uni mag'lub qiladi.

Qo'rquq otada xalqning quvonchli va tashvishli kunlarida ko'rinadigan, ularga maslahat va madad beradigan obrazdir. Shunday xususiyati bilan u bizga turkiy xalqlarning ilohiy maslahatchisi xalqaro hayotidagi ulug' timsolni eslatadi. O'rni kelganda ta'kidlash kerakki, turkiylari osmon xudosi «Qo'r bo'ston» deb atashgan. Hozirgacha, Qo'rquq – yaxshilik, baraka, baxt ulashuvchi, degan mazmunni ifodalaydi. Asar XV asrda yozib olingan. Bu uning hujjatlashtirilgan davridir. Aslida «Qo'rquq ota kitobi» Islom dini turkiy xalqlar hayotiga singishib ketmasdan ancha asrlar avval yaratilgan. Dostonning boshlanmasida Qo'rquq ota o'g'uzlar orasidagi eng birinchi adam deb ko'rsatilgan. Demak, Qo'rquq ota o'g'uzlar uchun tarixning boshlanishi, o'g'uz urug'lari undan taralganlar. Asardagi bunday dalil Qo'rquq ota haqidagi syujetlar miloddan avvalgi asrlarda tug'ila boshlanganligini ko'rsatadi. Qo'rquq ota hamma narsani biluvchi, kelajakdan xabarlar beruvchi ulug' siymo sifatida tasvirlanadi. Uning

⁵² Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. – Перевод академика В. И. Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. – М. – Л. Изд. АН 1962, 300 с.

bunday xususiyati miloddan avvalgi III minginchi yillarda yashagan Bilgamish xoqon haqidagi adabiy syujetlarni yodga soladi. Axborot Navoiyning «Nasoyimul muhabbat» asarida Qoʻrqut ota toʻgʻrisida shunday fikrlar aytilgan: «Turk ulusi orosida shuhrati katta boʻlgan ortugʻroqdurki, shuhratqa ihtiyoji boʻlgʻay. Mashhur mundoqdurki, necha yil oʻzidan burunqini, necha yil soʻnqini kelurni debtur. Koʻp mamlakatimiz magʻizliq soʻzlar orada bor».

«Qoʻrqut ota kitobi»dagi voqealar Qofqazorti hududlarida kash etilgan Oʻgʻuzlarning gruzinlar bilan jangi tasvirlariga keng oʻrin beradi. Tarixda miloddan oldingi VIII asrlardayoq gurjilar (Guriana) kimmerlar (Gamirra) mamlakatlari oʻrtasida keskin nizolar boʻlgan haqida yetarlicha maʼlumotlar mavjud⁵³.

Savol va topshiriqlar:

1. «Kitobi dada Qoʻrqut» asari qaysi xalq eposi sanaladi?
2. Doston tarjimalari haqida nimalarni bilasiz?
3. Dostondagi sujetlar qaysi turkiy eposlar bilan oʻxshashlik kash etadi?
4. Dostondagi asosiy obrazlar kimlar?

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов А. Ўзбек адабиёти тарихининг қадимги даври. Ўқув қўлланма. — Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.
2. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. — Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
3. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Қўлланма. — Тошкент: Фан, 2004.
4. Абуший Хасан Ота. Туркий қавмлар тарихи. — Тошкент: Чўлпон, 1998.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. — Т.: Ўқитувчи, 1976.
6. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. — Т.: Фан, 2003.
7. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. — Т.: Фан, 1977.

⁵³ Дьяконов. И.М. История Мидии.: От древнейших времён до конца IV века до н.э. — М., -Л.: Изд.- во АН, 1956, 487 ст

Oltoy turkiylari va «Maaday qora» dostoni

Reja:

Oltoy turkiylari haqida qisqacha maʼlumot.

Oltoy adabiyotida qahramonlik eposlari.

«Maaday qora» dostonining oltoy adabiyotida tutgan oʻrni.

Dostoni sujeti va obrazlar tizimi.

Asosiy soʻz va terminlar: Oltoy turkiylari, qahramonlik eposlari, «Maaday qora», «Kan Pyud», «Kan Tutay», «Yeskyus Ool», «Temirbiy», «Qara Boʻqu» kabi variantlari, «Aq Boʻqu», «Qara Boʻqu», Maaday qora, Oltoy Mergen.

Oltoylar qadimiy qahramonlik eposlariga boy turkiy xalqlardan biri. Ularning yashash oʻrni Janubiy Moʻgʻuliston va Xitoydan janubiy Sibirgacha boʻlgan kengliklardadir. Oltoylarning qahramonlik eposlari, ertak, qoʻshiq, maqol va topishmoqlarida xitoy hamda jungʻor xalqlariga qarshi kurash asosiy mavzu hisoblanadi. Fanda Oltoy xalqlariga qarshi kurash qadim zamonlardan boshlab yashaganligi haqida odamlar juda qadim zamonlardan boshlab yashaganligi haqida, paleolitga doir manzilgohlar topilgan. Turkiy qavmlardan tatar, uygʻurlar, Enasoy qirgʻizlari, qoraxitoylar, moʻgʻullar yashaganlar. Miloddan avvalgi ikki ming yilliklarda qurilgan shahar qalʼalaridan turli xil amaliy sanʼat namunalari qoʻlga kiritilgan. Yaqin yillarda (1948) oltoylar oyrotlar nomi bilan atalgan. Qadimgi xitoy xalqlariga Oltoy turkiylarini toʻkyular deb nomlashgan va ularni «xyun» xunlarining bir qabilasi deb bilishgan. Moʻgʻulistonning Urxun daryosi atroflaridan topilgan Kul tegin, Bilga xoqon va boshqa nomdagi oltoy turkiylaridan qolgan yodgorlikdir.

Oltoy turkiylari boshqa, jumladan, Markaziy Osiyodagi turkiy qavmlar bilan yaqin aloqada boʻlishgan. Shu sababli ham ularning adabiyotida mushtaraklik tomonlari ham mavjud. Hozirgi turkiy qavmlar turli hududlarda yashashidan qatʼiy nazar, eng qadimgi dostonlarning sujetlari ularning har birining ijodida maʼlum darajada saqlangan. Masalan, «Alpomish» dostonining Markaziy Osiyodagi turkiylar (oʻzbek, qozoq, qoraqalpoqlardan tashqari, ozarbayjon va anatoliy turklari, boshqird va tatar, shuningdek, oltoy turkiylari oʻrtasida aytilib kelinishi shundan dalolat beradi.

Professor V.M.Jirmunskiy oltoy turkiylarining «Alip Manash» qahramonlik eposini Alpomish haqida yaratilgan dostonlarning eng

qadimiy versiyalaridan biri deb hisoblaydi.⁵⁴ Har ikki epos qiyos o'rganilganda, qahramonlar nomi (Alpomish – Alip Manash, otasi Boybo'ri–Boybo'rak) va syujetida (dostonlarning ikkinchi qismi) Alpomish va Alip-Manash uzoq tutqinlikdan so'ng o'z yurtiga qaytish hamda o'z xotinlarining «to'y»i ustidan chiqadilar) yaqinliklar bor.

Oltoy turkiylarning qahramonligi ulug'langan eposlar o'lkasida hisoblanadi. Bu asarlarning ko'pchiligida qadimgi turkiylarning din, e'tiqodlari, rang-barang qahramonlik kurashlari aks etgan. «Xan Pudey»da asar qahramoni osmon qizi – Tangrixonning qizi Teman okoga uylanadi. «Ain –Shain-Shinshirga»da qahramon yer osti yovuz xudosi Erlik, «Altay buchay»da osmoniy dev Oqtoji bilan kurashadi. «Kelar Qush»da tabiatdagi barcha jonli va jonsiz narsalar qahramon Kelar Qushga bo'ysunadi, uning g'alabalarini olqishlaydi. Quyoshli Oltoyda barcha qushlar uning izidan uchadi, hayvonlar qo'shiq aytishib, uning orqasidan chopadi, tog'lar samo tomon bo'y cho'zadi, butun Oltoy uning quloq soladi.

«Olamning yaratilishi» va «Ku tay» afsonalari mazmun-mohiyati bilan juda qadimgi asarlardir.⁵⁵ Ularda shamonlik va buddizm ta'limi ruhi seziladi. Har ikki afsonada ham Erlik obrazi yaratilgan. Bu obrazi Erlik, Erlik biy, Erlik xon, Erklik xon nomi bilan Oltoy turkiylari ijodida keng tasvirlangan. Erlik o'lim ma'budi bo'lib, tangriga xasad qilgan va uni yer yaratishga uringan. Erlikning bu harakatidan tangri g'azabga keladi va uni yer yuziga yashashandan mahrum etib, yer osti hokimligiga jo'natadi. Bu asarlarning syujeti qadimgi sanskrit adabiyotidan kelgan deyishga asoslar bor. Chunki, «Olamning yaratilishi»da Maytura nomi sanskrit tilida «do'stlik bilan aloqador» ma'nosini beradi. Ikkinchidan, «Ku tay» afsonasi sanskrit adabiyotining namunasi hisoblangan «Oltin yoruq» asari tarkibida berilgan. Erlik haqidagi afsonalar Oltoy turkiylari o'rtasida keng tarqalgan va buddaviylik ta'limoti shakllanishida xizmat qilgan. Oltoy turkiylari mifologiyasida budda qahramonlari hamda yer osti dunyosining obrazlari mavjud. Olimi A.M. Sagalayevev tadqiqotlarida keng yoritilgan. «Ku tay» afsonasidagi qayta tug'ilish – vujudni yo'qotish, ya'ni hayvoniy jasadga odam, odam jasadidan hayvon jasadiga aylanish animizm hamda buddaviylik ta'limoti belgisidir. Bu ikki afsonani qadimgi turkiylarning

⁵⁴ Жирмунский В. М. Сказание об Алпомише и богатырская сказка. – М.: Изд. вост. Лит. –1960, 385ст

⁵⁵ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. Тузувчилар Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев. Т.: «Фан», 2003, 332 б.

qadimgi tasavvurlarini mujassamlashtirgan asar sifatida o'rganish mumkin.

«Maaday qora». Oltoy turkiylari ijodida qahramonlik eposlari o'rtasida Maaday qora shunday dostonlardan biri hisoblanadi. Bu eposning oltoyliklar o'rtasida «Kan Pyud», «Kan Tutay», «Tutay Doh», «Temirbiy», «Kan Saru» va boshqa nomdagi variantlari mavjud. Oltoy qahramonlik eposlarining tadqiqotchisi S. Kuznetsovning ta'kidlashicha, «Maaday qora» nomi bilan tarqalgan syujet dostonlarning hammasidan mukammaldir.⁵⁶

Qadimiyligi saqlangan oltoy eposlarida qahramonlarga rang sifatini berish an'anası mavjud. Masalan, «Aq Bo'qu», «Qara Bo'qu» nomlari Oltoyliklar tog' atrofida (oq, qora, jigarrang) va daryo bo'yida yashaydigan kuchli ovchi yoki jangchilarga shunday atalgan. «Aq Bo'qu» (oq, qora, ko'k) yashaydigan kuchli ovchi yoki jangchilarga shunday atalgan qo'yishgan.⁵⁷ Aytish joizki, oltoyliklarning Aq Bo'qu (Oq Buqa) va Qara Bo'qu (Qora Buqa) deb nomlangan qahramonlarining ismlarida kuchli odamlarni Buqa – Ho'kizga tenglashtirish ho'kiz odam haqidagi afsonalarga yaqindir. Demak, Maadayga qora sifatining berilishi ham jangovar va kuchlilik ramzidir.

Qahramonlarni rang sifatlari bilan atash qadimiylık belgisidir. Shuningdek, Maaday qoraning o'g'li Ko'gudey Mergenni ruh-parilar to'g'asi tarbiyalashi ham uning qadimiy qatlamlarini ochadi. Yoki Maaday qora o'g'liga yaqin qo'shnisining qiziga uylanishni maslahat berganida, u «Osmon va Yerning o'rtasida yashovchi» Oy xoqonning qiziga uylanishini aytishi, o'z maqsadi yo'lida qahramonlik ko'rsatish ham doston qadimgi miflardan oziq olganligini isbotlaydi.

«Maaday qora» to'rt qo'shiqdan tashkil topgan dostonidir. Uning bosh qahramoni Ko'gudey Mergan. Lekin epos uning otasi nomi bilan atalgan. Birinchi qo'shiq Maaday qoraga bag'ishlangan. Bizga Maaday nomi antik davr tarixchilarining kitoblari orqali tanishdir. Ya'ni, VII asrda yashagan turk xoqoni, keyingi asrlar fors-tojik adabiyotida Afrosiyob, turkiy adabiyotda Alp Er To'nga nomi bilan tasvirlangan shaxsning nomi Madidir.

Oltoyliklarning qahramonlik eposi yaratilishiga skiflar xoqoni Madining ham shaxsiyati asos bo'lgan deb aytish mumkin. Doston quyidagi satrlar bilan boshlanadi:

⁵⁶ Гурзакоев С.С. Алтайский героический эпос. М.: «Наука», 1985, 256 с.
⁵⁷ Гурзакоев С. Алтайский героический эпос и сказание «Маадай кара». В кн. «Маадай кара». Алтайский героический эпос., Горно – Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 227- 260 с

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Ўзбек адабиёти тарихининг қадимги даври. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.
2. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар маъноси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
3. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
4. Абуший Ҳасан Ота. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1998.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Ўқитувчи, 1976.
6. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2001.
7. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. – Т.: Фан, 1977.

Қабр toshlari dostonlari va ularning badiiy qimmatlari

Boja

Tosh bitiklarning topilishi va o'rganilishi.

Runikto'shlarning janr xususiyatlari.

Enasoy bitiklari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.

Enasoy bitiklarining o'rganilishi.

Kali so'z va terminlar: Turk hoqonligi, Bo'min, Istami, runikto'shlarning topilishi, o'rganilishi, janr xususiyatlari, yig'I youqlov, tosh memuar.

Tosh va yozma badiiy bitiglarning topilishi turkiy adabiyot tarixida yangi davrni boshlab berdi. Markaziy Osiyoga arablarning kelishiga qabrlar yaratilgan yozma adabiyotni o'rganishda O'rxun va Enasoy bitiklari yoqasidan topilgan tosh bitiglar alohida ahamiyatga ega. Turkiy bitiklarning bu adabiy-tarixiy yodgorliklari VI-VIII asrlarga oid bo'lib, ular turk runiy yozuvlari deb yuritiladi. Turkiylarda tosh bitiglar tarixi qadimgi tarixga ega. 1970 yilda Olmaotadan 50 kilometr uzoqlikdagi Esik qabrichasidan topilgan qabrdan Urxun alifbosidagi harflar bitilgan runiy yozuvdagi tosh bitig qo'lga kiritilgan edi. Yozuv qadimgi turk bitiklari uchraydigan shakllarga asoslangan bo'lib, unda quyidagi bitiklar bitilgan. «Xonning o'g'li 23 yoshida o'ldi. Issiq elining boshi tomon bo'lsin!» Qabr qaysi xonga tegishli ekanligi aniqlanmagan bo'lsa-da, yozuv bundan 2500 yil muqaddam yaratilgani isbotlangan. Demak, runiy yozuvlarning tarixi uzoq, bu yozuvda yaratilgan yozma adabiyot ham shunday qadimiylikka egadir. Lekin mukammal darajadagi tosh bitiklar qo'lga kiritilmaganligi sababli yozma davrni miloddan oldingi davrlardan boshlashga hali vaqt erta.

Runiy yozuvda bitilgan adabiy tarixiy bitiklar Sibir, Mo'g'ulistonning turli joylaridan, Sharqiy Turkiston, Markaziy Osiyo, Qo'qaz, Volga bo'yi, shuningdek, Evropadan topilsa-da, u tarixda O'rxun-Enasoy yodgorligi nomi bilan yuritiladi. Bu yodgorliklarning topilish tarixi, bitiklarning adabiy-tarixiy qimmatlari darslik va qo'llanmalarda, bir necha ilmiy tadqiqotlarda o'rganilgan. Jumladan, N. Mallaevning «O'zbek adabiyoti tarixi» (oliy o'quv yurtlarining til va adabiyot fakultetlari uchun darslik), B. To'xlietovning «O'zbek adabiyoti» (9-sinf uchun darslik), «O'zbek adabiyoti tarixi» (Besh tomlik. 1-tom), A. Qayumovning «Qadimiyat obidalari», mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan «Qadimiy

Alip o'zi qizil o'rttiy
Ak chiraylu el – albaty
Altay to'rbini o'dup o'sko'n.
Yarash chechen tildo' aymak.
Yildiz cholmon ko'stu aymak,
Qo'nin ko'zin bo'ktup chikkan.
Ko'ren tayga bo'rkey bergen,
Ko'ro'regen to'rbay kaytты.⁵⁸

(**Mazmuni:** Alp bahodirning yuzi qip-qizil olovday. U el urug'lariga ega. U chiroyli bo'lgan bepoyon Oltoyning tuprog'ida o'sgan. Eli gapga chechan, o'tkir so'zli. Ko'zlari xuddi yulduz, tumanni tarqatgan porloq quyoshga o'xshaydi. Chiroyli o'lkada to's-to'polon bo'lgan kechirishadi.)

Bu misralarda Alp Maaday va u xoqonlik qilayotgan mamlakat xalqiga xos bo'lgan xususiyatlar aks etgan. Doston muqaddimasi Alp Maadayning adolat bilan xoqonlik qilayotgani, uning xalqi, oti hamda xudolar (yer ostiniki Aybiston va osmonniki Qo'rbuston) sharafiga maqtovlar keltiriladi. Xoqonning oti Karish Quloqqa yuksak tutilganini bildiradi.

Maaday qora Oltoy va qo'shni mamlakatlarda o'z xalqini xatardan saqlab kelgan xoqon sifatida mashhur edi. Dostonda unga qora xoqon Qora Qula obrazi yaratilgan. U o'zida barcha yomonliklarni umumlashtirgan hukmdor timsolidir. Uning nafasi shunchalik sovuq bo'lgan qayotgan daryo ham muzlaydi. Qora Qula Maaday qorani mamlakatini bosib olib, xalqini mol, xoqonini cho'ponga aylantirmoqchi bo'ladi. Lekin maqsadiga erisha olmaydi.

Maaday qora yoshi o'tib, belidan quvvati ketayotganda yolg'o'g'il ko'radi. Bola pahlavon bo'lib ulg'ayadi. Uning sifatлари shunda ko'kragi oltin, yelkasi kumush rangda. Ikki kunda «Ona», olti kunda «Ota» so'zlarini aytadi. U ayiq terisi po'stagida uxlardi. Arslon terisi esunga bolish edi. Maaday qora o'g'lini Ko'gudek Mergan nomi bilan ataydi. Xoqon hayotdan yashash umidi so'na borar ekan, o'g'liga vasiyat qiladi: «Oltay xalqi osuda, tinch yashadi. Bugun kuch-quvvatini ketayotgan paytda Qora Qula Oltoydagi 70 urug'ni o'ziga bo'ysundirmoqchi. Xalq va ota nomusi uchun undan o'ch olishing kerak.

⁵⁸ Маадай-кара. Алтайский героический эпос. – Сказатель А.Калкин. – Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 272 с

Ko'gudey Mergan pahlavonlikda Alpomish, Manas bilan teng qahramonlardandir. Uning ayiq terisining po'stagida uxlab, o'zini boshiga bolish qilishida pahlavonlik xususiyatlari yanada ko'ringan. Mergan uning nomiga ham munosib belgidir. Uning qahramonlik, dushmanni xato qilmasdan urib yiqitish sifatleri ko'rsatgan. Ko'gudey o'z xizmatkori Tastaraka (bunday qahramonlar, ya'ni pahlavonning yonidagi qul obrazi turkiylarning qahramonlari ham bor) bilan Qora Qula mamlakatiga keladi va uni qahramonlik, salqni ozodlikka chiqaradi.

«Maaday qora» dostonida oltoylarning yetmish urug'i butun turkiy xalqlar va qabilalarning umumlashgan belgisi darajasiga aylangan. Maaday qora ana shu qavmlarning otasi, xoqoni edi. U xoqonlik davrida turk bo'lsa ham biror bir bosqinchi oyog'ini qo'ymagan. U keksayib qolgani uchun elini bosqinchi xoqonlarga berishga, xalqi mol, o'zi cho'pon bo'lganiga yo'l qo'ymaydi. Ko'gudek Mergan odil va pahlavon turklarining yangi avlodi sifatida namoyon bo'ladi.

Qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodi boy merosga va mavzu rang-barangligiga ega. Qozoqlarning «Er Targ'in», «Alpamis», «Qambar», qoraqalpoqlarning «Qirq qiz», hakaslarning «Oltin arig'», Oltoy turklarining «Ay kuchin» va boshqa asarlarida ham qadimgi turkiy xalqlar hayotiga xos mushtarak xususiyatlar ifodalangan. Masalan, qoraqalpoqlarning «Qirq qiz» dostoni ham qahramonlik eposlaridan biridir. Doston syujetida massagetlar malikasi To'maris, saklar malikasi Arma qahramonligi xos tasvirlar saqlangan. Epos qahramoni qahramondir. U dugonalari (antik davr yunon tarixchilarining kitoblarida qayd etilgan amazonkalar kabi) va sevgilisi Arslon bilan birgalikda hamma tomonlarni qamrovchi dushmanlari – eron shohi Nodirshoh hamda qalmoq xoni Xorshohga qarshi kurashadi.

Xullas, turkiy qavmlar ko'p va ular katta hududlarda yashab kelayotganidek, qadimiylik qatlamlari tasvirlangan dostonlarning ko'lami ham kengdir. Bu dostonlar asosan qahramonlik ruhida bitilgan, ularda qadimgi turkiylarning turmush tarzi, afsonaviy bahodirligi, diniy urf-odat va marosimlari, o'z yurtlarini mustahkamlash va dushmanlarga qarshi kurashdagi jasorati tasvirlangan.

Savol va topshiriqlar

1. Oltoy turkiylari qaysi hududlarda istiqomat qilishgan?
2. Oltoyliklarning qayday eposlarini bilasiz?
3. "Maaday Qora" dostonining qanday variantlari bor?
4. Dostondagi asosiy qahramonlar kimlar?

hikmatlar» va boshqa asarlarda yoritilgan. O'rxun va Enasoy kumush ko'zachalari e'tibori qaratilgan nodir yodgorliklardir. Qadimgi turkiy yozuvlarni o'qigan birinchi kishi daniyalik professor Tomsondir. Shundan so'ng R.Radlov, S.E. Malov, S.G.Klyashin, I.V.Stebleva, H. O'rxun, T.Tekin, Najib Osim, G.Aydarov, olimlaridan A.Rustamov, G. Abdurahmonov, N. Rahmonov o'rganishgan. Bitiglar qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek tiliga o'girilgan. Bu jihatdan A.P.Qayumov, G. Abdurahmonov, Rustamovlarning xizmati salmoqlidir.

Run yozuvlari qog'ozga, shuningdek, boshqa buyumlarga bitilgan. «Irk bitigi» («Ta'birnoma») qog'ozda yozilgandir. Run yozuvi hozirgi Avliyo ota va Tarozi shahri yaqinidagi qoyada, Sibir o'lkaning kumush ko'zachalari bitilgan kuzatilgan. Shuningdek, qadimgi turkiy oyna, qayish to'qasi, idish-tavoq, yog'ochga bitilgan runiy yozuvlar qo'lga kiritishgan.

Tosh bitiklar turkiy xalqlar tarixida favquloddagi yozma adabiyot emas. Ular qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining mantiqan davomi o'zidan avvalgi adabiyotning mazmuni, ruhi, g'oyasini rivojlantirgan yangi shaklidir. Tosh bitiklardagi arxaik tasvirlar shundan dalolat beradi. I.V.Stebleva, N.Rahmonov va boshqa olimlar tosh bitiklarning bunda xususiyatlarini asoslab berganlar. Yodnomalarda bayon qilish usuli va usulning uch qat'iy unsurlari—asarda boshlanma, voqea rivojlanish, tugallanishning mavjudligi turkiy, umuman, barcha xalqlar og'zaki ijodiga xos arxaik xususiyatlardir. Tosh bitiklar qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining davomi sifatida yuzaga kelganligining asoslari mavjud. Uning yodnomasi shunday boshlanadi:

Achumiz, apamiz Yamo' qag'an
Tort bulungug' qismish, yig'mish, yamo'sh, basmish,
Ol qan yoq boltuqta kasra
Al yitmish, o'chxinmish⁵⁹
(Achamiz, otamiz Bumin qog'an
To'rt bo'lakni qismish, yig'mish, yoymish, bosmish
Ul xon yo'q bo'lgandan so'ngra
El yo'q bo'lmish, qochishmish).

⁵⁹ Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. — М.: Главная редакция восточной литературы изд. «Наука», 1976, 215 с

Uning dastlabki turk xoqonlaridan hisoblanadi. Uning hayoti haqida rivoyat yoki afsonalar yaratilgan bo'lishi kerak, chunki Kul to'g'ri va Bilga xoqon yodnomalarida ham Bo'min haqida eslatilishi dalolat beradi.

U qadimdan barcha turkiy xalqlarning totemidir. Ashin urug'i Bo'min bo'ridan tarqalgan deb hisoblashlari to'g'risida afsonalar mavjud. «Alpomish»da Boybo'ri, «Qo'rquq ota kitobi»da Boybo'rak xoqon yaratilishi, «O'g'uznoma»da bo'ri turkiy qavmlarini birlashtiruvchi asosiy qahramon darajasiga ko'tarilishi qadimiy e'tiqodlardir. Enasoy yodnomalaridagi Chuchuk Bo'ri Sangun ismi ham bo'ri belgisi bo'lib, u qadimgi turkiy dostonlar bilan yodnomalaridagi yaqinlikni ko'rsatadi. Yoki turkiy dostonlarda, masalan, «Qo'rquq ota kitobi»da ot yaxshilik belgisi, «Manas», «Qo'rquq ota kitobi»da ot yaxshilik belgisi, «Manas»ning eng yaqin safdoshi va do'sti sifatida shakllangan. Urxun yodnomasidagi Kul teginning Bo'z oti ham shunday belgilardan hisoblanadi.

Tosh bitiklarning har biri o'ziga xos mustaqil adabiy-tarixiy asardir. U turkiy yo'lida bitilgan. O'z davrining ruhi singdirilgan. Shu sababli ham I.V.Stebleva ularni «tarixiy qahramonlik poemalari» deb ataydi. Urxun va Enasoy tosh bitiklari barcha turkiy xalqlarning adabiy yodgorligidir. Qadimgi turkiy adabiyotning vorisi hisoblangan bugungi ko'plab milliy adabiyotlar unda o'z tarixini, shakllanish jarayonini, katta hajmli nodir asarlarning tug'ilish ildizlarini ko'radi. XX asr qozoq yozuvchisi M.Avezov shunday yozadi: «har qanday tadqiqotchi yodnomalarni o'qib, «Manas»dagi Manas, Almambet, Kubak, sirnoqlarning qahramonligi bilan yodnomalardagi harbiy yurishlar, janglar, olishuvlar o'rtasidagi parallellikni ko'rishi mumkin».

Urxun bitiglari. Urxun Mo'g'ulistonning Komo-Saydam vodiysidagi daryo. Bu guruhga hozirgacha ma'lum bo'lgan To'nyuquq, Kul tegin, Bilga xoqon, Ugin, Moyun Chur kabi bitiklar kiritiladi.

To'nyuquq bitigi. Bitik ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchisi va sarkardasi To'nyuquqqa bag'ishlangan. To'nyuquq Qapog'on va Bilga xoqonlarning ham maslahatchisi bo'lgan. Tosh bitik 712-716 yillarda To'nyuquq tirikligi paytida yozilgan. Yodgorlikni 1897 yilda Elizaveta Klements eri Dmitriy Klements bilan birgalikda Shimoliy Mo'g'ulistonning Bain-Tsokto manzilidan topishgan. Yodgorlik hozirda o'sha joyda saqlanadi. To'nyuquq bitigi — qahramonlik ruhida asardir. To'nyuquq turkiylarning dushman qabilalariga qarshi kurashgan, donoligi, tadbirkorligi, jasurligi bilan ko'p

g'alabalarni qo'lga kiritgan sarkadadir. Bitikda uning xizmat ulug'lanadi, turk xalqiga sodiqligi madh etiladi. Asardagi voqealar To'nyuquq tilidan hikoya qilinadi. Turk xalqi boshboshdagi o'zibo'larchilik, beparvolikka berilib, o'z hukmdori atrof birlashmasdan erkini qo'ldan bergani qahramonning ruhiy kechinmasi orqali beriladi.

To'nyuquq bitigi xotira-memuar shaklidagi dostonidir. Unda asar hayotiy voqealar hamda mifologik tasavvurlar ifodalangan. To'nyuq tarixiy shaxs bo'lib, Eltarish xoqonning maslahatchisi edi. Uning yoshida Tabg'ach- Xitoyda o'tgan. Bu paytda turk xalqi Tabg'achga bo'ysunmagan. Chunki turk xalqi bosh-boshdoqlikka yo'l qo'yib, o'zini idora etolmagan. Ana shunday tarqoq xalqni To'nyuquq birlashtirdi, ikki bo'laga o'tli va bo'laga piyoda bo'lgan 700 kishilik qo'shini bilan turk mamlakatini tikladi hamda shad (turk xoqonligining oliy unvonlaridan biri) unvoni bilan ega bo'ldi.

To'nyuquq Bo'yla Baga Tarxon hamda Eltarish xoqonlar bilan mamlakat farovonligi uchun kurashdi. Natijada, xalq to'q bo'ldi. Turk mamlakatiga yana urush xavfi tug'ildi. Tabg'ach, o'g'uz, qutan qavmlari birlashib, hujum qilishga tayyorgarlik ko'rdi. To'nyuquq Eltarish xoqonga maslahat solganida xoqon uning kuchiga, tadbirkorligiga, donoligiga ishonadi va «ko'nglingga kelganini qil» deb buyuradi. To'nyuquq o'g'uzlarning uch ming kishilik qo'shiniga qarshi jang boshladi, ularni engdi, yigirma uch shaharni ishg'ol qildi. Jang qishda, qizg'irinli kunlarda davom etardi. Qattiq sovuq bo'lsa-da, Irtish daryosida o'tish va urushishga to'g'ri keldi. Jangda To'nyuquq g'alaba qozondi, dushman shadini ham o'ldirdi, dushmanning oz qismi qochdi, ular Temir qopug'gacha quvib borildi va qo'lga olindi. To'nyuquq Eltarish xoqonga maslahatchi bo'lgan davrda yurt dushmanlari bilan tez-tez jang bo'lardi. Jumladan, Eltarish xoqon tabg'achga 17, qutanga 7, o'g'uzlarga 1 marta yurish qildi.

Tosh bitigda ifodalangan bunday tasvirlar xotira-memuar bo'lib, ular asarda epik bayonni, syujetni hosil qiladi. To'nyuquq bitigining boshqa toshbitiglardan o'ziga xos tomoni shundaki, unda yig'i-yo'qlar ruhi sezilmydi, aksincha, asarning butun mazmuni qahramonlik tasviri asosida qurilgan. To'nyuquq – jasoratli, o'z xoqoni va mamlakti sharafiga uchun kurashgan dono sarkadadir.

Bitigda real hayotiy voqealar bilan mifologik tasavvurlar uyg'un holatda tasvirlanadi. Mifologik tasavvur hayotiy voqealarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Tangri xoqonlikka xon berishi, lekin xalq

ni itoat etmay, bosh-boshdoq bo'lishi, shu sababli tangri ularni qatladi, nihoyat To'nyuquq tangrining g'azabini anglashi, tangri bilim berib, xalqni birlashtirib, ulkan davlatni qayta tiklashi mifologik tasavvur natijasi hisoblanadi.

To'nyuquq bitigini turkiy yozma adabiyotdagi dastlabki qahramonlik dostonlari namunasi deb hisoblashga asoslar bor. Unda syujet, obrazlar tizimi, tasviriy vositalar mahorat bilan yaratilgan. Shunday ekan, asar o'ziga xos kompozitsion qurilishga ega.

Kul tegin bitigi. Bitik turk xoqoni Eltarish xoqonning kichik o'g'li Kul tegin qabriga qo'yilgan. Kul tegin 731 yilda vafot etgan bo'lib, tosh 732 yilda o'rnatilgan. Bitiktoshdagi voqealar Kul teginning akasi Bilga xoqon (o'g'li Mo'g'iliyon) tilidan hikoya qilingan. Asar Kul teginning jiyani Mo'g'iliy tegin qalamiga mansub. Asar ikki qismdan iborat, birinchi kichik yozuv 110, ikkinchi katta yozuv 428 misradan iborat. Kichik yozuvning dastlabki qismida Kul teginning o'z avlodlariga, beklar va xalqqa buyruqlari beriladi. Turk davlatining chegaralari ko'rsatilgan. Kul tegin o'zini «Shantung tekisligigacha» (shimoliy-sharqiy Xitoy), «To'quz don» - Tibetgacha etganligi aytiladi. Kul tegin qo'shinlari Inju (Hudaryo)ni kechib, Temir Qopug'gacha (Bo'zg'ala o'tami), so'lda esa Bayirqu (Sharqiy Zabaykal)gacha borgani madh etiladi. Kul tegin turkiy xalqlarni O'teken erida muqim qolsa, mung bo'lmasligini uqtiradi. Asarning ikkinchi qismida esa Bilga xoqon ajdodlarining tarixi bitiladi. Kul teginning harbiy yurishlari, shaxsiy bahodirligi, vafoti, matom marosimi va marsiyalar keltiriladi. Asarning har ikki qismi ham Ko'k tangriga e'tiqod ruhi bilan boshlanadi. Turkiylar bilan yonma-yon yashagan tabg'achlarning bosqinchiligi, hiylakorligi keskin qoralanadi.

Kul tegin yodgorligidagi kichik va katta bitig janr xususiyatiga ko'ra memuar-xotirani eslatadi. Lekin bu asarlarning To'nyuquq bitigidan farqli tomonlari mavjud. Kichik va katta bitig tangrining olamni yaratish haqidagi tasavvurlar tasviri bilan boshlangan. Albatta, bunday tasvirlar epik yo'nalishli katta syujetli asarlarning janr xususiyati talabi natijasidir. Dostonlar avvalida tangri va olamning yaratilishi haqidagi tasvirni berish, so'ngra asosiy voqeaga o'tish qadimiy adabiy an'ana hisoblanadi.

Kichik bitig ma'lum ma'noda katta bitig uchun muqaddima hisoblanadi. Katta bitigda voqealar hikoyachisi – bilga xoqon, avvalo, o'zining kimligini tanishtiradi, hayotiy tajribalari, saboqlarini bayon etadi, Kul tegin sharafiga o'rnatilgan yodgorlikning sababi va tafsilotini keltiradi.

«So'zimni tugal eshit!» Bilga xoqonning og'a-inilari farzandlariga, xalqiga, beklariga murojaati ana shunday. «So'z» voqea uch qismdan tashkil topgan: 1. Bilga xoqon qaerda va kimlar bilan jang qilgani tasviri. 2. Turli qavmlar bilan urushish, muloqotda bo'lish, yarashish jarayonida to'plagan hayotiy tajribalar va ularni o'qitish, eshituvchilarga bayon etish. Bu qismdagi g'oyaviy xulosani xalq birlashishga, o'z xoqoni atrofida jipslashishga da'vat tashkil etadi. Bilga xoqon xalq ana shu maqsadga erishishsa, u och bo'lmaydi, faraj yashaydi, deb uqtiradi. 3. Tabg'ach xoqonidan tosh yo'nuvchi va tosh yozuvchi usta keltirib, mangu yodgorlik tiklagani tasvirlangan.

Bilga xoqon butparastlar bu yodgorlikni sig'inish belgisi sifatida tushunishsa, yanglishadilar, deb ta'kidlaydi. U budda sanami emas, balki turkiylar tarixi bitilgan boqiy yodgorlik ekanligini uqtiradi. Kichik katta bitikdagi epik voqelik bir-biri bilan mantiqan bog'lanadi. Kichik yozuvdagi «ne-ne so'zim esa mangu toshga urdim» kabi satrlar «so'z»ning javobi katta yozuvda o'z ifodasini topadi.

Kul tegin katta bitigida ifodalangan mazmun yirik epos darajasidadir. Kul tegin obrazi qahramonlik ruhiyati bilan Alpomish va Manas kabi obrazlarni esga soladi. Asar muallifi Yo'llug' Tegin bitigiga xos bahodirlik xususiyatlarini ko'rsatish uchun uning tarixiy oldizlarini ochadi, ota-bobolari jasoratlarini ko'rsatib o'tadi.

Katta yozuv m'lum ma'noda turkiy alp xoqonlar shajarasi, jasorat madh etilgan qo'shiqdir. Asarda dastlabki turk xoqonlari Bumun xoqon, Istami xoqonlar ta'riflanadi. Ular shu qadar shuhrat topishgan ediki, ular vafot etganlaridan so'ng yig'isiga tabg'ach, tunut, avar, rum, qirg'iz, o'g'uz, tatar, xitoy va boshqa mamlakatlardan odamlar kelib yig'lashgan. Shundan so'ng bitikda Eltarish xoqon madhiyasi keltiriladi. Uning vafotidan so'ng xoqonlikni o'g'li-asardagi voqealar hikoyatchisi egallaydi. Alp xoqonlarga xos jasorat, turkiy qavmlarni birlashtirish va ularning turmushini yaxshilash uchun kurash Bilga xoqon tomonidan davom ettiriladi.

Katta bitikda ko'plab tarixiy shaxslar obrazi yaratilgan. Asarning bosh qahramoni Kul tegindir. U Bilga xoqonning ukasi, otasi vafot etganida etti yoshda edi. Qirg' etti yoshida o'zi ham olamdan o'tadi. Asarning kichik bitigi hamda ikkinchi bitikning dastlabki qismlari xotira memuar usulida bitilgan bo'lsa-da, Kul tegin qahramonligiga oid tasvirlar uning tarixiy qahramonik dostoni janri namunasi ekanligini oydinlashtiradi. Bitikda Kul teginning bo'z, to'ruq, oq qora otlarni minib, yovga tashlanishi tasvirlari bu asar bilan turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi

qahramonlik eposlari o'rtasida g'oyaviy yaqinlik borligini ko'rsatadi. Alpomish, Manas, Maaday qora kabi obrazlar yuzaga kelishiga Kul tegin tarixiy shaxslar qahramonligi asos bo'lgan deb hisoblash mumkin.

Bilga xoqon bitigi. Bilga xoqon turkiy xoqonlardan biridir. U yigirma yildan hukmronlik davrida turk elini bosqinchilar xurujidan ozod qildi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning katta o'g'li – Qul teginning og'asidir. U 759 yilda, ellik yoshida o'z yaqinlaridan biri tomonidan zaharlab o'ldirilgan. Bitig Yo'llug' tegin tomonidan yozilgan. Vaqt o'tishi bilan bitig tosh ag'darilib, yozuvlarning ma'lum bir qismi etib kelgan.

Bilga xoqon haqidagi ta'riflar Qul tegin yozuvlarida ham berilgan. Bilga xoqon yozuvda esa uning xalqlarni birlashtirish, mamlakatni mustaqil jihatdan mustahkamlash uchun qilgan ishlari bayon etiladi. Bilga xoqon o'n etti yoshida Tibet (Tuput), so'ngra Tangutga, o'n sakkiz yoshidan yigirma yoshgacha so'g'd, tabg'ach, o'ng tutuq, basmil, idiqut yurtlariga yigirma ikki yoshida yana Tabg'achga, yigirma olti, yigirma etti yoshida qirg'iz, turgash yurtlariga yurish qilganligi ifodalanadi. Bitigda ko'ziga faqat mol-mulk ko'ringan davlat boshliqlari qoralanadi, ular gumrohlari deb aytiladi.

Ungin bitigi. Bitig Mo'g'ulistonidagi Ungin daryosi bo'yidan topilgan. Eltarish xoqonning yaqinlaridan biri Eletmish yabg'u va uning o'g'li Chur'yo'g'a sharafiga qo'yilgan deb taxmin qilinadi. Bitigda Eltarish xoqonning turk xalqini oyoqqa turg'izib, mamlakatni qayta tiklashi hikoya qilinadi. Bitig so'ngida xoqonning tarixiy xizmati haqida ham fikr yuritiladi.

Moyun Chur bitigi. Bitigni 1909 yilda fin olimi G.I.Ramstedg shimoliy Mo'g'ulistonning Selenga daryosi bo'yidan topgan. Moyun Chur – uyg'ur xoqoni bo'lib, bitig tosh 759 yilda o'rnatilgan. Yozuvda turkiy qavmlar o'rtasidagi jangavor yurishlarning tafsilotlari Moyun Chur xoqonidan htkoya qilinadi. Voqealar Selenga daryosi atrofida bo'lib o'tadi. Uyg'urlar davlati obod edi. Unga avval Bilga xoqon, keyin Bo'yla Bag'an Tarxan (hukmdor, qo'mondon) xoqonlik qilishgan. Bo'yla Bag'an Tarxan shad (turkiy xoqonlar sazovor bo'lgan eng oliy harbiy unvon)ga ega edi. Bu paytda Moyun Chur 26 yoshda edi, otasining qo'shinida mingboshi vazifasini bajarardi. Qarluqlarga qarshi jangda ishtirok etardi. Bitikda Bo'yla Bag'a Tarxan vafot etishi, xoqonlik Moyin Chur qo'liga o'tishi, lekin xalqning bir qismi Tay Bilga Tutuqni xoqon deb e'lon qilishi, Moyun Chur esa hokimiyatni qo'lga kiritish uchun unga qarshi kurashishi voqealari aks etgan. Moyun Chur bitigi ko'proq tarixiy qimmatga ega. Jang yillari, joy nomlari, qahramonlarning ismi va unvonlari aniq

ko'rsatiladi. Bitikda xalq maqollaridan ham unumli foydalanilgan. Masalan, «G'am o'z uyingda» maqoli bir qavmdan o'z qavmiga qaratilgan chiqqanlar tasvirini umumlashtiradi. Moyun Chur qo'rqmas, adabiy turkiy halqlarni ahillikka chaqiruvchi, bo'ysunmaganlarga nisbatan shafqatsiz xoqon ekanligi ko'rsatilgan. Uning obodonchilikka, xususan qo'rg'onlar, shaharlar qurilishiga rahnamoligi aniq dalillar bilan tasvirlangan.

Enasoy bitiklari. Enasoy bitiglari deb nomlangan yozuvlar Enasoy daryosi bo'ylaridan, ya'ni Tuva va Hakas avtonom respublikasi hududidan topilgan. D.G.Messerschmidt 1720-1727 yillarda Sibirga ketgan bir necha bitiglarni topgan edi. Shundan beri turli yillarda 250 ga yaqin bitigtoshlar qo'lga kiritildi. Bu bitiglar ham Urxun bitiglari singari hukmdor tabaqaga mansub kishilarning qabrtoshlariga o'rnatilgan. Bitigtoshda dafn etilgan shaxsning hayotiga oid ma'lumotlar berilgan. Yozuvlardagi kechinmalar olamdan o'tgan kishining tilidan ifodalanib, yaqin qarindosh va urug'lariga murojaatnoma tarzida bitilgan. Vatani sevish va dushmanlardan himoya qilish Enasoy bitiglariga xos muhim xususiyatdir.

Eletmish Bilga xoqon bitigi. Yozuv qahramonlik jangnomasi ruhida yodnomadir. Unda o'z xalqidan kuch olib, dushmani egallagan joyida quvgan Bilga xoqonning kechinmasi berilgan. U o'z eli va davlati mustahkamlashning sababini yuqorida Ko'k osmon – Ko'k tangri, pastda qo'ng'ir er tarbiyalagani va madad bergani, deb tushunadi.

Tangridan bo'lgan, el etgan Bilga xoqon, el Bilga xotun xoqon deb nom olib va xotun degan nom bilan ataldilar. O'tukanning chekkasida Tez daryosining yuqori oqimida o'z qarorgohini o'rnatdi. Yo'lbars yilida va ilon yilida bu erda yozni o'tkazdim. Ajdar yilida O'tukanning o'rtasida Sunguz bashqan muqaddas tepalagining g'arbida yozni o'tkazdim. Qarorgohni shu erda o'rnatdim, toshni ham shu erda to'qitdim. Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni va belgimni bu erda yozib, toshga o'ydirdim, qalin toshga yozdirdim. Yuqorida ko'k osmon yorlaqagani uchun, ostda qo'ng'ir er tarbiyalangani uchun elimni va davlatimni vujudga keltirdim. Sharqda – kunchiqardagi xalq, g'arbda – oy botardagi xalq, to'rt tarafdagi xalq menga kuch berar, dushmanim esa o'zi egallagan joyni qo'ldan berdi. Sakkiz daryo oralig'ida mening erim va yilqim bor. Sakkiz daryo – Selenga, Urxun, To'la meni xursand qiladi. Qarg'a va Burg'a daryosi bo'ylarida, ikki daryo oralig'ida men o'zim o'rtnashayapman.

Urxun Tarlaq bitigi. Bitig Olti bog' xalqiga beg bo'lgan El Tug'an tilidan hikoya qilinadi. U oltmish yoshida olamdan o'tadi va hukmdorlik qiladi.

Urxun Turan bitigi. Uchun Qulug Tirig nomli hukmdorning o'z xalqidan ajralganligining marsiyasi. U 63 yoshida hukmdorlik urug'lari va xalqidan ajralganligini judolik deb biladi. Oltin hukmdor o'tgan. Vatandan ajralganligini judolik deb eslaydi. Uning belga bog'lab, bahodirlik namunasini ko'rsatganligini eslaydi. Hukmdorlik qilgan hudud Agun deb atalgan.

Urxun topilgan bitig (Bitigtosh kimning kechinmasi ekanligi haqida). U xalqi, qarindosh o'rug'lari, davlati va xoqonidan ayrilgan. U hukmdor o'z marsiyasini aytayotgan qahramon Tuk Bug'u hukmdorining jangchisi bo'lgan. Unda yuzta dushmanga teng keladigan kuch va iroda bor edi. Ular janubga qo'shin tortadi, sakkiz kishi hukmdorlik ko'rsatadi va yo'lbars yilida qahramonlarcha haloq bo'ladi.

Begru bitigi. Tur ismli saroy xizmatchisining yig'isi. U o'n besh yoshida xitoylar tarbisida bo'ladi. O'n besh yoshida Tabg'ach xoqoni hukmdoriga kiradi. Hayotida ko'p azoblarni ko'radi. Uch o'g'lidan ajraladi. U o'z elidan Xitoyga qimmatbaho buyumlarni olib boradi. Etti bo'ri, bir yil uchta yo'lbars va kiyiklarni o'ldiradi. 67 yoshida vafot etadi. U o'z hukmdorlikini bardoshli bo'lishga chaqiradi.

Chako'l bitigi. Xoqon Bilga Chikshan xizmatida bo'lgan Chiksin yig'isi. U o'z eli, xoqoni, mamlakati uchun fidoyi inson. Lekin hayotdan ko'p g'am-alam ko'radi. Tirikligida sakkiz o'g'lidan ajraladi. Shu sababli o'z nomini «alamli Chiksin» deb ataydi. Lekin xalqi, xoqoni, do'stlariga qilgan xizmatini sharaflab deb tushunadi.

Oznachennaya qishlog'idan topilgan bitig. Hukmdor Al Inanchuga xizmat qilgan bahodir yig'isi. U dushman bilan xalqi va do'stlari uchun jang qiladi. Shahzoda Kuch Kul tutuq jangda haloq bo'lganidan aziyat chekadi. O'ttiz besh yoshida qahramon nomini oladi.

Achur qishlog'idagi bitig. Uri bek xoqonga el marsiyasi. Uri o'z hukmdori. U el og'asi Inanchu bilganing o'g'lidir. Uning haqiqiy nomi Kuch, qahramonlik laqabi Uridir. Uning mamlakati boy bo'lib, «puli ko'p edi, qora sochidek». Etti ming sonli qo'shini bor edi.

Oltinko'ldagi birinchi bitig. Vatani va eli ozodligi uchun jangda halok bo'lgan Umay bek yig'isi. U o'z elining o'kinchi uchun tug'ilganidan g'ururlanadi. Ular to'rt aka-uka edilar. Ularni jangdagi o'lim ajratdi.

Oltinko'ldagi ikkinchi bitig. Jasoratli qahramon Eran Ulug' yig'ildi. U o'ttiz sakkiz yoshida vafot etadi. Inanchu alplari orasida tosh. Tibet xoqoniga elchi jo'natib, undan sovg'a oladi.

Ubayt bitigi. Qahramon jangchi Tarxon Sangun yig'isi. U uluq o'tasidan ajralgan. U El Chur elida bahodirligi bilan shuhrat qozondi. O'ttiz jangchi bilan dushman pistirmasiga duch keladi va halok bo'ladi.

O'rxun va Enasoy tosh bitiklari adabiy janrlar talablariga ko'ra marsiya va madhiyadir. Shaxsning vafot etganligiga achinish hissi bilan tosh bitiklar marsiya janrining xususiyatini belgilasa, uning tiriklik paytida qahramonlik, bahodirlik, vatanparvarlik fazilatlarini ulug'langan madhiya janri talabi asosida yuzaga kelgan. Enasoy bitiglarida bu xusus yanada kuchli.

Uydagi xotinlarim, malikalarim,
Sizlarni yo'qotib,
O'zimning o'g'illarim,
Sizlardan judo bo'ldim.

Men yuzta qahramon jangchini
kuchiga ega bo'lganim uchun,
Dushmanning yuzta jangchisi
bilan daryo bo'yida urushganim uchun,
Sizlardan ayrildim.

Ko'k osmondagi quyosh va oyni yorita olmadim,
Vatanimni yo'qotib, sizlardan ayrildim.
Xoqonimni, davlatimni, sizlarni yo'qotib,
Sizlarga egalik qila olmadim...

Tosh bitiklar asosan erkak kishilar vafotiga bag'ishlangan. Marsiya ham asosan vafot etgan kishining tilidan berilgan. Marsiya turkiy yozma va og'zaki adabiyotda alohida janrdir. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida saqlangan Alp Er To'ng'ra marsiyasi ham shunday janr namunasidir. U xalq og'zaki ijodi mahsuli hisoblanadi. Lekin marsiyaning Urxun-Enasoy bitiglaridagi marsiyalardan farqi shundaki, u vafot etgan shaxs tilidan bayon etilmaydi, balki xalq yig'isi hisoblanadi.

Urxun-Enasoy tosh bitiglarining xususiyatiga ega. Ularda hayotdagi aniq shaxslarga bag'ishlangan. Shu bilan birga mifologik tasavvurlar ham ifodalangan. Qadimgi turkiylar mifologiyasiga ko'ra tangri er va osmonni yaratuvchi, u yagonadir. Tangri turkiylar uchun ota, er esa onadir. Kul tegin kichik yozuvi shunday boshlanadi:

Tangri teg. Tengride bolmo'sh
Tug'ulgan qag'an bu
Tug'ulgan o'lurtum.

Kul tegin o'n tukati esidgil.

Mazmuni:
Tangri toq. Tangridan bo'lgan
Tug'ulgan qag'on bu yerga o'lturdim.
Tug'ulgan tugul eshitgil.
Kul tegin yodgorligining katta yozuvi esa quyidagicha boshlanadi:

Uza Ko'k tengri

Asra yag'iz yer qilymtuqda,

Ikkinchi kisi og'ly qilymtys.

Mazmuni:

Yuzada Ko'k tengri.

Ostda qora yer qilindi

Ikkisi aro kishi o'g'li yaratildi.

Urxun bitiglarida Enasoy bitiglaridan epik tasvirning kengligi bilan farqlanadi. Bu yodgorliklarda ham marsiya va madhiya ruhi yetakchilik qiladi. Lekin voqeyelikning ifodalanish xususiyatiga ko'ra boshqa bitiklarning ham belgisi mavjud. Kul tegin va Bilga xoqon yodgorligi badiiy tasvirning yetakchiligi hamda epiklik xususiyati bilan qahramonlik xususlarini eslatadi. Tunyuuq yodgorligida esa voqeyalarning badiiy tasviri yetarli darajada emas.

Demak, tosh bitiglarida adabiy janr talablariga ko'ra marsiya, madhiya, doston va memuar shakllari mavjud. Tosh bitiklarda badiiy tasvir vositalari, xalq tili boyligidan unumli foydalanilgan. Kul tegin asarida turk xalqining tabg'achlar tomonidan ezilishi, zulm o'tkazilishi shunday tasvirlanadi:

Turk budun illaduk ilin ichqinu idmis,

Qag'anladuk qag'anin jituru idmis.

Tabg'ach budunka barilik o'ri og'lin kul bolti,

Silik qiz og'lin ko'ng bolti.

Mazmuni:

Turk budun ellashgan elni buzg'un etmish,

Qog'onlangan qog'onni tuban etmish.

Tabg'ach budung'a qattiq o'g'illari qul bo'ldi,

Suluv qizlari cho'ri bo'ldi.

Parchadagi «Ellashgan el buzg'un», «Qog'onlangan qog'on tuban», «Qattiq o'g'ullar qul», «Sulu qizlar cho'ri» kabi tasviriy ifodalarda ziddiyatni yanada ta'sirchan ko'rsatadi. Quyidagi parchada esa o'xshash orqali turkiy bobolarimizning kuch-qudrati, dushmanlarining qutib tasvirlanadi:

Tengri kuch birtuk uchun
Kangim qag'an so'si bo'ri tag ermis.
Yag'isi koy teg ermis.

Mazmuni:

Tangri kuch bergani uchun
Otam qog'on kuchli bo'ridek bo'lmish.
Yog'isi qo'ydek bo'lmish.
Sifatlashlar ham tabg'ach xalqining o'ziga xos xususiyatlarini ochishga xizmat qiladi:

Tabg'ach budun sabi suchuk,
Ag'isi yim shak ermis.
So'chik sabin yim shak ag'in arin,
Irak bo'dunig' ancha yag'u tir ermis.

Mazmuni:

Tabg'ach budun so'zi chuchuk,
Og'izi yumshoq ermis.
Suchuk so'zi, yumshoq qiliq (la) avrab,
Yiroq budunni ancha yaqinlatar ermis.
Tunyuuq bitig toshidan olingan misralarda obrazli tasvir yanada hayotiy chiqqan:

Yag'umuz tegr ichuq teg erti,
Biz shad ertimiz.

Mazmuni:

Yog'imiz tegrada qushlardek (ko'p) erdi,
Biz yemdek edimiz.
Qush va yem kurashadigan ikki qavmning imkoniyat darajasini obrazli tarzda ifodalay olgan o'xshatishdir. Yoki shu bitig toshda turkiy xalqlarning maqol va matallaridan o'rinli foydalanilgan.

Yupqa arikliq topag'alu uchuz ermis,
Yinqa eriklid izdali uchuz,
Yipqa qalin bolsar, topag'aluq alp ermis,
Yinchga yog'on bolsach, izduluk alp ermis.

Mazmuni:

Yupqa arriqlik to'plagali oson ermis,
Ingichka orriqlik uzgali oson.
Yupqa qalin bo'lsa to'plagali alp (kerak) ermis,
Ingichka yo'g'on bo'lsa uzgali alp (kerak) ermis.

Demak, tosh bitiklar o'zining ta'sirchan badiiy qimmatiga ega. Qadimgi turkiylar tilining jozibasi tosh bitiklarda aniq ifodasini topgan. Bundan tashqari, tosh bitiklar bir necha fanlarning ham qimmatli manbai hisoblanadi. Avvalo, ular adabiy yodgorlikdir. Ifoda usuli va janr (doston, marsiya va boshqalar) xususiyati bilan badiiy adabiyotning mohiridir. Tosh bitiklar qadimgi turkiy tilni o'rganishda cheksiz ilmiy ahamiyatga ega. Ularda turkiy qavmlarning tarixiga oid voqea-hadisalar, jug'rofiy nomlar, qavmlarning nomi va urf-odatiga doir etnografik ma'lumotlar, totemizm, ko'k tangri, moniylik kabi diniy tushunchalar ham o'z ifodasini topgan. Demak, tosh yodnomalar turkiy xalqlarning adabiyoti, tili, tarixi, dini, jo'g'rofiyasi, urf-odatlarini o'rganishda g'oyat qimmatli yodgorlikdir. Bu masalaning birlamchi manbidir. Ikkinchidan, yodnomalar qadimgi turkiy xalqlar og'zaki adabiyotining adabiyotning izchil davomi, janr va g'oyaviy belgilarini o'zida mujassamlashtirgan adabiy merosdir.

Savol va topshiriqlar

1. Toshbitiklarning topilishi va o'rganilishi yuzasidan amalga oshirilgan ishlar?
2. Bitiktoshlarning janr xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Bitiktoshlarni o'zbek adabiyotshunosligida kimlar o'rgangan?

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
2. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
4. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2003.
5. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. – Т.: Фан, 1977.
6. Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашри, 2002. – 128.
7. Раҳмонов Н. Турк хоконлиги. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 144 б.

JAHON TAMADDUNI TARIXI VA TURKIY ADABIYOTNING QADIMGI DAVRI

Shumer va qadimgi turkiy adabiyot

Reja:

1. Shumerlar adabiyotining shakllanish davri.
2. "Bilgamish" dostoni: topilishi, o'rganilishi.
3. Dostonda turkiylarga xos xususiyatlar ifodasi

Kalit so'z va terminlar: Bilgamishxon, ingliz arxeologi Leyard Ossuriya, Nineviya, mixxat, 20 ming sopol kitob, Ashshurbanipal "Bilgamish" dostoni, sujet, mavzu, g'oya, kompozitsiya.

Skif-kimmerlar yashagan davr adabiyoti va madaniyati shakllanganida bilan jahon xalqlari tarixida alohida o'rin egallaydi. Ular yaratgan adabiyot syujetlar antik davrdagi ko'plab xalqlarning adabiyotiga ko'chib o'tgan. Ayrim syujetlarda tipologik o'xshashliklar mavjudligi yoki ularning hukmdorlari, qahramonlari haqida boshqa xalqlar adabiyotida ham ko'rinib qolgan necha, hatto turkum asarlar yaratilgani shundan dalolat beradi.

Shumer adabiyotida qadimgi turkiylarga xos e'tiqod tasvirlari

Turkiy xalqlar og'zaki ijodi bilan miloddan avvalgi 2800 yillarda yashagan Bilgamishxon va uning sharafiga sopol lavhalarda bitilgan dostonlar davrining ma'lum jihatdan o'xshashlik tomonlari bor. O'tgan asrning 40 – yillarida ingliz arxeologi Leyard Ossuriya poytaxti Nineviya xarobalarini o'rgana boshladi. Tekshirish natijasida Ossuriya podshosi Ashshurbanipal saroyi qoldiqlaridan mixxat belgilari bilan qoplangan 20 ming sopol kitobga ega bo'lgan kutubxona qo'lga kiritildi.

Ashshurbanipal Ossuriyaning eng ilmsevar, ma'rifatparvar shohlaridan biridir. Uning shohlik davri (miloddan avvalgi 669-630 yillar) jahonda kimmer hamda skiflar katta mavqeyi egallagan vaqtga to'g'ri keladi. Ashshurbanipal davlatni mustahkamlash uchun o'z mamlakati atrofidagi Misr, Bobil, O'rtartu, Lidiya kabi mamlakatlar bilan ittifoq tuzgan. Lekin Shimol tomondan kimmer va skif qavmlarining Kichik Osiyo tomon yurish qilishlari Ashshurbanipalni tashvishga sola boshlaydi. Ossuriya shohi Lidiya davlatidan ham xavfsirar edi. Kichik Osiyoning keng dalalarida hukmronligini o'tkazib, Egey va O'rta dengizga chiqishga urinayotgan kimmeriyalar Lidiya davlatining kuchi

ga qarshi boshqarishiga sabab bo'ldi. Bu esa bir muncha vaqt Ashshurbanipal o'z mamlakatini saqlab turishiga yordam berdi.

Ashshurbanipal podsholigining so'nggi yillarida Kichik Osiyoga kimmeriyalar orqasidan skiflar bostirib kelishdi. Ular dastlab Suriya va Misr mamlakatlarini ishg'ol etishib, Ossuriya va Misr chegaralariga hujum qiladilar. Sais davlatining hukmdori Psammetik skiflarga sovg'a yuborib, ularni jon saqlaydi. Barcha jabrni Ossuriya davlati tortadi. 612 yilda Ashshurbanipal podshosi Kayxisrav va Bobil hukmdori Nabupalasar kelishgan shartnomaga asosan hujum qilishadi. Ular mamlakat poytaxti Nineviyani ishg'ol qilishib, shoh saroyiga o't qo'yadilar. Ashshurbanipal asos solgan kutubxona vayron etilib, sopol kitoblar parchalanadi, lekin yong'indan qolgan qismini ko'rmaydi. Ingliz arxeologi Leyard ikki yarim ming yil yer ostida Ashshurbanipal yashagan sopol kitoblarni qo'lga kiritmaganida, ehtimol, biz jahon madaniyatining nodir xazinasidan balki hali bahramand bo'lmas edik.

Midiyalik va bobillik johillar tomonidan yondirilgan kutubxona xazinasida qadimgi ajdodlarimiz yaratgan adabiy yodgorliklar borligini tasdiqlash g'oyat faxrlanarlidir. Bu sopol kitoblar eramizdan oldingi 2000 yillarda so'zlashuvdan qolgan shumer (sumer) tilida bitilgan deb hisoblanadi. Amerikalik shumersunos S.N.Kramerning isbotlashicha, shumeriyalar yaratgan adabiy syujetlar va ilmiy kashfiyotlarni boshqa xalqlar, jumladan, bobilliklar o'zlashtirganlar. Shumeriyalar Mesopotamiyada – Dajla va Frot (turkiylar buni O'kuz deb atashgan) daryosi oralig'ida yashashgan.

Ashshurbanipal kutubxonasidan topilgan sopol kitoblar orasidan ikki daryo oralig'i – Mesopotamiyaning ulug' tarixiy – afsonaviy qahramoni Bilgamish haqidagi she'rlar turkumi ham uchraydi. Bu she'rlarni keyinchalik akkadlar o'zlashtirib olishgan va o'z tillarida 12 qismdan iborat tugal doston yaratishgan. Shumer tilidagi sopol kitoblar topilgunga qadar bu doston akkadlarning adabiy merosi sifatida mashhur bo'lgan. Zotan, doston ijodkorlari shumerlardan yetib kelgan adabiy parchalarni ma'lum bir tizimga solishgan, qahramonlarning asl nomlarini o'z tillari va urf-odatlariga moslab o'zlashtirishgan, qo'shimcha voqeyalar kiritishgan. Akkadlar dostoni «Gilgamish» deb atalgan. Qadimshunoslar bu asarning mukammaligini asos qilishib, ko'proq akkad shakllariga murojaat etishgan. Chunonchi, shumer va akkadshunos I.M.Dyakonov ham dostonni rus tiliga akkadchadan tarjima qilgan⁶⁰.

⁶⁰ Эпос о Гильгамеше. (О всё видавшем). – Перевод с аккадского И. М. Дьяконов. М., - Л.: изд. АН, 1961, -215 ст.

Shumer tilidagi sopol hujjatlar doston qahramoni tarixiy shahar bo'lganligini ko'rsatadi. I.M.Dyakonov ma'lumot berishicha, miloddan avvalgi XXVII asr yozuvlarida Bilgames yoki Belgemes shahar shumer xudolarining nomlari uchraydi. 2800-2700 yillarda esa Uruk shahrining qoxini va qo'shin boshlig'i Bilgamish (yoki Bilgame) bo'lgan. Bu shaharning nomi qadimgi yahudiy tilida Erex, akkad tilida Uruk, yunonlarda Orxoy, hozirda esa Varka nomi bilan aytilgan. Arxeologlar Unug shahri tarixda bo'lgan va qalin devorlar bilan ko'tarilganligini isbotlashgan.

«BILGAMISH» DOSTONI

«Bilgamish» dostonining shumer tilida saqlangan syujeti bilan akkad nusxasi syujeti o'rtasida farq bor. Masalan, shumer tilidagi nusxa birinchi qo'shiq «Bilgamish va Akka» deb nomlangan. Unda Bilgamish hukmronlik qilgan shahar Kish shahrining hukmdori Akkaga buyrug'ini berib, hukmronlik qilgan shahar Kish shahrining hukmdori Akkaga buyrug'ini berib, Akkad zulmidan qutilish uchun kurashga otlanadi. Jang Bilgamishning g'alabasi bilan tugaydi. Akkadlar yaratgan dostonida shumeriyalik qo'shig'ida aks etgan tasvir berilmagan. Akkad dostonining syujeti Bilgamish bir muncha zulmkor shoh sifatida ko'rsatilgan. Bilgamish erkaklarni shahar devorlarini qurishga majbur etib, xotin-qizlarni haramiga olib boradigan hukmdorga aylangan. Bilgamish do'sti Enkidu bilan bir qancha qahramonliklar ko'rsatadi. Masalan, Kedr o'rmonida yashovchi pahlavon Xumbaboni kurashda halok etadi. Bilgamishning pahlavonligiga qoyil qolgan ma'buda Ishtar (shumerlarda Innin) unga sevgi izhor etadi. Bilgamishdan rad javobini oladi. Ishtar bundan g'azablanadi va otasidan yordam so'raydi. Otasi xudo Anu unga qarshi samoviy xo'kizni yuboradi. U shunchalik bahaybatli ediki, Frot daryosining suvini bir simirishda ichib qo'yadi (M.Koshg'aryan turkiylarning o'g'uz qabilasi Frot daryosini Oko'z – Ho'kiz nomi bilan ataganligini yozadi. Qarang: I, 91-bet). Dami bilan yerni yoradi. Bilgamish Enkidu bilan birgalikda samoviy xo'kizni o'ldiradi.

Bilgamish xudolarga bas kelaolmasligini anglab yetadi. Shu sababli u o'lmaslik – boqiy yashash sirini axtarib kemada Okeandan suzib o'tadi va O'tnapishtim yashayotgan orolga yetib keladi. Uning maslahati bilan dengiz tubiga tushib, qari odamlarni yashartiradigan sehrli o'tni olib chiqadi. Lekin qarshisida ilon paydo bo'lib, o'tni olib qochadi.

«Bilgamish»ning mantiqiy hukmi kuchli pahlavonlar ham abadiy yashay olmaydi, xudoga itoat et, hamma ish uning roziligi bilan bo'ladi, degan g'oya asosida qurilgan.

Dostonning turkiylar bilan yaqinlik tomoni. Qadimshunoslar Bilgamish yaratilgan shumer tilini biror til oilasiga kiritish qiyin, deb hisoblaydilar. Shu sababli ham bu tilni ba'zan turkiylar, ba'zan shumer qadimgi mund tiliga taqqoslashlar bo'lgan. Xo'sh, Bilgamishning qadimgi turkiylarga aloqador tomoni bormi? Bilgamish dostonning turkiylar bilan aloqador tomonlari ham borligini ko'rsatadi.

«Bilgamish» yaratilgan tilni qadimshunoslar o'lik til deb hisoblashadi. Shumer tili miloddan avvalgi 4 minginchi yillikning boshlaridan birinchi ming yilliklargacha amalda bo'lgan. Tarixiy hujjatlar ko'ra, shumerlar miloddan avvalgi ikki minginchi yillikning birinchi yarmida akkadlar, keyinchalik Bobil davlati tarkibiga qo'shilgan. Hujjatda, ularning tili bu xalqlar tili bilan chatishib ketgan.

Shumer xalqining ijtimoiy-siyosiy tarixi nuqtai nazaridan bu fikrlar to'g'ri. Lekin uch ming yil davomida fan, madaniyat, adabiyot, din va turli davlat hujjatlari yaratilgan tilning tarix sahnasiga kirib kelishi va qaytib ketishini ertaklardagi voqeealardak tushunish ajablanarlidir. Uch ming yil davomida yaratilgan madaniyatni hozirgi davrda yashayotgan aniq bir xalqning ota-bobolari nomi bilan bog'lash jahonda qiyin. Shumer xalqining madaniyatini kamsitmaydi. Shumer tilining grammatik va leksik tarkibi turkiy tilga mos tushishini aytishga uringan olimlarni, ikkinchi guruhlar faraziya, deb tanqid qilishdi. Masalan, F. Kummel birinchilardan bo'lib, shumer tilini turkiy tilga nisbat bergan. Uning zamonamizga kelib qozoq shoiri O'. Sulaymonov bu tilni ural-turkiy tillari oilasiga kiritishga harakat qilgan. Polyak olimi Ya. Braun shumer, M.Serotelli gruzin tillari oilasiga mansub deb hisoblaydi. Shumer shunos I. M. Dyakonov esa bu fikrlarni faraz deb tushunadi va ularning taqqoslarini inkor etadi. O'rni kelganda aytish kerakki, bu olim Olmaotadan 50 kilometr uzoqlikda Issiq daryosi bo'yidagi qo'rg'onidan topilgan yozuvni ko'pgina turkiyshunoslar sak turklariga nisbat berganida va o'qib asoslashganida ham tan olishni istamagan edi.

Shumer tilini hozirgi qaysi tillar oilasiga kiritish mumkin deb aytishdan ko'ra, masalaga hozirgi qaysi tillarni shumer tili oilasiga kiritish mumkinligi nuqtai-nazaridan yondashish to'g'ridir. Chunki, shumer tili 4 ming yil oldin muomalada bo'lgan. Bu tilda gaplashuvchi jamoa ming yillar davomida jahonning turli qit'alariga ko'chgan, turli qabilalar bilan qo'shilib ketgani, tabiiy. Zotan, qadimshunoslar ham shundan guvohlik berishadi. Shumer tilini hozirgi bir xalq tili bilan grammatik va leksik jihatdan qiyosan o'rganish masalani yorqin oydinlashtirmaydi. Chunki,

sifatida ko'rsatishgan. Aytish kerakki, Shumer viloyati hozir janubiy Mesopotamiya – Iroqda. Arab tarixchilari iroqliklarning Jizzax, Tashkent atroflarida ham qishloqlari bo'lishganini yozishadi. Iroqliklarning Urgutdagi qishlog'i Vazkerd, Jizzaxdagisi Vinkerd, Toshkent atroflarida Binkent deb atalgan. Arxeolog V.L. Vyatkin mesopotamiyaliklarning Urgutdagi manzili bo'ylab kuzatish ishlari olib borib, ular yashagan joylarni Qing'ir kishlogida deb ko'rsatadi. **Qing'ir**ni kimmer, gimmer qimmerning o'zgargan shakli deb hisoblash mumkin. 1920 yilda akademik V.V. Bartold Urgut tog'larining Gulbog' soyidagi qoyada Suriya tilidagi yozuvlarni ham ko'rgan. Ajabmaski, arablar ham Markaziy Osiyo shaharlarida yashay boshlagan va o'zini iroqlik deb hisoblagan xalqlar shumerlar avlodidan bo'lishsa.

Shumeriylar tarixi haqidagi izlanishlar Urgut nomining yangi talqinini ham beradi. Bu esa qadimgi mesopotamiyaliklarning Urgutda yashaganligidan yana bir dalildir. Miloddan avvalgi uch ming yillarning o'rtalarida akkad va shumer davlatlari birlashtirilgan. Akkad davlati taxminan 120 yil yashagan. Miloddan avvalgi 2200 yilda Shumer tomondan kelgan tog'lik gutiylar deb nomlangan urushqoq xalq akkadlar hukumatini ag'darishgan. Bunday qahramonlik shumerlarning Lagash shahri aholisi katta yordam bergan. XXII asrda kelib, Ur sulolosidan bo'lgan qavm ulardan hokimiyatni qaytarib oladi va gutiylar bilan lagashliklar mamlakatdan quvib chiqariladi. Bu o'rinda yana bir faraziyani ham eslatib o'tish kerak. Ko'pchilik shumer shumerlar Mesopotamiyaga tog'lik o'lkalardan, ehtimol Eron va Markaziy Osiyodan kelib qolishgan, degan fikrni ham olg'a surishadi.

3. Shumer shahar-davlatiga asos solgan xonlardan biri Bilgamishdir. Uning hokimi Bilgamish Kish hokimi ustidan g'alaba qozonib, afsonaviy qahramonga aylanadi. Bilgamish akkad tilidagi eposda Gilgamish deb nomlangan. Uni Bilgamish deb nomlash to'g'ridir. Bu turkiy tilga yaqinlashtirish maqsadida emas, albatta, «Bilgamish» so'zining o'ziga turkiycha «bilmoq» ma'nosini ifodalaydi. Dostonning mazmuni ham asl qahramonining nomiga «bilish» so'zi asos bo'lganligini isbotlaydi. Dostonda Gilgamish ta'rifi shunday:

Ey, dunyodagi har narsani bilguvchi,
Ey, dengizlarni anglovchi, tog'lardan o'ta olguvchi.
Ey, yovlarni yenguvchi do'stlari bilan,
Ey, aql-zakovat, bilimi bilan
Siru asrorlarni ko'ra bilguvchi!

Bilga to'fongacha bo'lgan kunlardan xabarni berdi,
Uzoq safarga chiqdi, lekin xorib qaytdi u.
Turmush mashaqqatin yozdi toshlarga.
Uning devorlar bilan o'radi.
Muqaddas Ennaning nurli ombori
Devor qo'ng'iralarin ko'r, misdan yasalgan go'yo.
Ko'tarmaga qara tengi yo'q uning...

Hamma insonlardan buyuk inson u.⁶³

Bu ta'rif qahramon chindan bilguvchi – Bilgamish ekanligiga shubha tug'dirmaydi.

4. Doston qahramonining asl ismi Bilgadir. **Mish** esa o'sha davrdagi kishil, xett, ossuriy xalqi o'rtasida taniqli kishilar va afsonaviy qahramonlarga nisbatan keng qo'llanilgan bir belgi. **Mish** ko'proq turli xalqlarda g'olib kelgan, umuman, bahodir, pahlavon kishilarning nomidan keyin ishlatilgan. **Mish** turkiy xalqlar o'rtasida yaratilgan ayrim qahramonlik eposlarida, masalan, «Alpomish», «Kuntug'mish» dostonlarida yoki Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida o'z ahamiyatini to'la saqlagan (O'gdilmish, O'zg'urmish). Bizning davrimizda ham turk xoqonlari orasida Bilga va mish nomi bilan atalganlari bor. Masalan, VII-VIII asrlarda yashagan turk xoqonlaridan birining nomi Bilgadir. U 732 yilda vafot ettan va turkiylarning mamlakatiga 20 yil xoqonlik qilgan. Yoki Oltin O'rda xoni To'xtamish nomida shunday belgi mavjud.

5. Doston qahramonining nomi Bilgamish hamda Bilgamis shaklida qo'llanilgan. «s» va «sh» harflarining almashinuvi turkiy xalqlar tilida uchraydi. Masalan, qirg'izlarning «Manas» eposi «Manash» deb ham yuritilgan. «s» va «sh» almashinuvi, xususan, hozirgi qozoq tilida keng ishlatiladigan hodisadir.

6. «Bilgamish» dostonida xudolar obrazi yaratilgan. Bilgamish madad beraydigan Quyosh xudosining nomi O'tu. Bilgamish o'rmonga jo'nash oldidan osmonga qo'llarini cho'zib, unga iltijo qiladi:

O'tu, men toqqa ketyapman, sen mening yordamchim bo'!

Toqqa kedr kesmoqqa boryapman, sen mening yordamchim bo'!

Dostonning akkad nusxasida Quyosh xudosi Shamash nomi bilan berilgan. O'tuning turkiy tilga yaqin tomonlari bor. Birinchidan, O'tu ma'lum ma'noda o'tni, issiqlikni, haroratni anglatadi. Quyosh shunday

⁶³ Энос о Гильгамеше. (О всё выдавшем). – Перевод с аккадского И. М. Дьяконов. М., - Л.: изд. АН, 1961, -215 ст.

ba'zi tillarning rivojlanib ketishi, taraqqiyoti o'zining qadimiyligi saqlab qolgan emas. Agar hozirgi turkiy tillarning kelib chiqishi shumer tilidan deb olinadigan bo'lsa, u holda barcha turkiy tillar tadqiqot doirasiga tortilmog'i kerak.

Masalan, shumer tilida **ama** – ona.⁶¹ Mahmud Koshgariy yozishicha, qaysidir o'lkalardan turkiylar mamlakatiga ko'chib kelgan tubutliklar onani **uma** deb atashadi. Turkiy qavmlarning ayollari tashkil topgan jangovor guruhi **Ama – zonkadir**. **Ada** – otadir. Bu turkiylar uchun tushunarli. **Kisikil** – qiz, ayol. Qadimgi turkiylarda **ma** no **kis**, **kishi** so'zlari orqali ifodalangan. Shumerlarga xos «sh»ning almashinuvi e'tiborga olinsa, uning turkiycha bilan yaqinlashib bor. Bizning tilimizdagi **egar** so'zi shumerlarning **eger** – bel orqali ifodalaydigan so'ziga yaqin turadi. **Kusa** – kursidir. Turkiylarning **kur** harfini aytolmaydigan (masalan, **kursi** – kussi, **mardon** – maddon, **to't** – to't kabi) lahjalari mavjud. Shumerlarda **ug'** – xalq, **ken** – kengash ma'nosini beradi. **Ug'ken** – xalq yig'ilib kengashadigan joy. Demak, **ken** – kengash, ayni paytda turli joylardan keladigan xalqlarning to'planish maslahat o'tkazadigan markazi ma'nosini ham anglatadi. Bu, albatta, turkiylarda **ken** (kent) shahar (Toshkent kabi) mazmuniga ham mosdir.

Shumer va turkiy tillar o'rtasidagi yaqinlikni qiyosan o'rganish ishiga O. Sulaymanov birinchilardan bo'lib kirishgan, shumer tilidagi oltmishdan ortiq so'zning hozirgi turkiy tillarda qo'llanilishi hamda bu tillardagi so'zlar bilan o'zakdosh ekanligini isbotlagan edi. Olim shumer atamasining ma'nosi haqida ham fikr yuritgan ekan, bu so'zni «**sub** – yer», «**sibir**», «**yer – sub**» so'zlari bilan o'zakdosh deb tushunadi hamda **yer – sub** mazmunini beradi, degan farazga keladi.⁶² Chindan ham turkiylarga xos tovush o'zgarish hodisalari («sh» – «s», «m» – «b») shumeri «sub – yer» deb o'qishga imkon beradi.

Badiiy asarni ma'lum bir xalq adabiyotiga nisbat berish uchun faqat tilni asos qilib olish yetarli emas. Bunday muammoli masalalar tug'ilganida badiiy asarda aks etgan diniy e'tiqodlar, qabila yoki xalqlarning urf-odatlar, obrazlarning xarakteri va qahramonligi so'ngi asrlardagi qaysi xalqning turmushida saqlanganligi nuqtai nazaridan ham yondashish kerak. «Bilgamish» dostonini turkiy xalqlar adabiy merosiga

⁶¹ Кошгарий М. Туркий сўзлар девони. Девону луготит турк. III том. Т.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1963, 463 б.

⁶² Сулейменов О. Аз и Я. – Алма-ата, «Жалын», 1990, 592 с.

berish uchun unda ko'pgina qadimiylilik belgilari saqlanib qolgan.

Turkiy qabilalarning eng qadimgi qavmi gumer hisoblanadi. Bu gumer o'zlarini Nuh to'fonidan so'ng dunyoda paydo bo'lgan birinchi qabiladan deb tushunishgan. Qadimshunoslar turkiylarning kimmer qabilasini gumer qavmining nomi sifatida e'tirof etishadi. Antik yunon va o'ssuriy tarixchilarining kitoblarida kimmerlar haqida boy ma'lumotlar mavjud. Tarixiy asarlarda bu turkiy qabilaning nomi gimmer, kimmer shaklida, shumer esa ba'zan sumer shaklida ham yozilgan. Shumer va kimmer nomlarida mantiqan bog'lanish hamda ohangdorlik bor. Aksincha, gumerlar ham shumerlardek dunyodagi eng qadimgi qabilalardan biridir.

2. Antik davr yunon va ossuriy tilida yaratilgan tarixiy kitoblarda kimmerlarning vatani shimolda Qrim atriflari deb ko'rsatilgan. Kimmerlar esa Mesopatamiyada yashaganlar. Uzoq Mesopatamiya bilan kimmerlar o'rtasida yaqinlik bo'lganmi? Shummer va kimmer xalqini bir-biriga bog'laydigan asoslar nimada?

«Injil»da ko'rsatilgan gumerning o'g'illaridan biri Ashkanoz. Bu qavm tarixda skiflar nomi bilan yuritiladi. Gumerning yana bir o'g'li tugarma deb atalgan. Undan Mesopotamiyada yashagan xalqlar tarqalgan. Demak, kimmer va skiflar Kichik Osiyo mamlakatlariga tez-tez hujum qilishi hamda o'z hukmronligini o'tkazishga urinishining mantiqiy zaminini mavjud. Axir, Ossuriya shohi Ashshurbanipal o'z kutubxonasida shumeriylarning sopol kitoblarini bekorga saqlamagan. Skif kimmerlar hukmdori Prototeyga ossuriylar shohi tinchlik ittifoqini mustahkamlash uchun o'z qizini xotinlikka bergan edi. Shu kundan boshlab Prototey ossuriylarning shohi sifatida ham tan olingan. Yoki I. M. Dyakonov Midiya tarixiga bagishlangan kitobida skiflar sarkardasi Madi xam Ashshurbanipalning kuyovi bo'lganligini qayd etadi. Midiya shohi Kiaksar Madini o'ldirib, Ossuriya kutubxonasini yoqib yuborishga tashkilotchilik qilishida katta mantiq bor. Kiaksar Ossuriya kutubxonasida kimmeriy va skiflar madaniyati, tarixi va adabiyoti bitilgan xazina borligini sezgan bo'lishi kerak.

Shumer va qadimgi mesopotamiyaliklar turkiylar bilan yaqinligini asoslovchi yana bir necha dalillarni keltirish mumkin. Chuvashlar turkiylarning qadimgi qavmlaridan biridir. Chuvashiya jumhuriyatida Shumeriya deb ataluvchi shahar mavjud. X asrda yashagan arab tarixchisi ibn Xovqal ma'lumot berishicha, Samarqand atrofida mesopotamiyalik – iroqliklarning qishloqlari bo'lgan. Ular o'zlarini doimiy yashaydigan xalq

xususiyatga ega. Ikkinchidan, turkiylar islom diniga qadar ko'kka, o'smon jismilariga sig'inishgan. Ya'ni, Ko'k tangri turkiylarning muqaddas dinidir yoki massagetlarning yagona xudosi quyoshdir. Shu sababli Quyosh turkiylar uchun muqaddasdir. Eng qadimgi davrlardan Yusuf xon Hojibning «Qutadg'u bilig» asarigacha Quyosh turkiy xalqlarining adabiyotida (so'nggi davr adabiyotlarida ham) yaxshilik, ezigulikning muqaddas obrazi sifatida ko'rindi.

Ko'kni ulug'lash, ko'kni tangri deb tushunish barcha turkiy xalqlarga xos xususiyatdir. Masalan, qadimgi buryat va mo'g'ul mifologiyasida ham boqiy Ko'k osmon – Xuxe Munxen tengri insonni qo'riqlaydigan kuch sifatida tasvirlangan. Bu esa shumer mifologiyasidagi osmon xudosi An, Oy xudosi Nannar va boshqa sayyoralar to'g'risida berilgan tasvirlarga mushtarakdir.

«Bilgamish» dostonida va shumer mifologiyasida O'tnapishtin obrazi uchraydi. Rivoyat qilishlaricha, dunyoni to'fon bosganida faqat diyonatli O'tnapishtimdan boshqa odamlar halok bo'ladi. U xudo Enkning maslahati asosida hamma joyi bekitilgan quti yasab, oilasi va xizmatkorlari bilan omon qoladi (bu rivoyat turkiylar otasi Nuhning kemasini ham eslatadi). Dunyoda bir kishi ham sog'-salomat qolmagan to'fondan jon saqlash balo-qazolardan toblanish belgisidir. Bunday odamlarga nisbatan hozirda ham «o'tta yonmas», «olovda pishgan» iboralari qo'llaniladi. O'tna pishdim nomi o'zbek tilidagi «o'tta pishmoq»ning ma'nosiga yaqin anglashiladiki, bu qahramon harakatiga mos tushadi.

Shumerlar osmon davlatida yashaydigan xudolarni sut, non, kiyim-bosh bilan ta'minlash zarur deb tushunadi. Shu sababli donishmandlik xudosi Enki loydan odam yasaydi. Bu shumerlar edi. Bilgamish ham loydan yasalgan. Odamlar osmondagi o'z rahnamolariga sig'inishi, ularga zaruriy narsalarni tayyorlab berishi va buning uchun mehnat qilishi kerak edi. Shumer xalqining mifologiyasidagi bu ta'limot Ko'k tangri dini haqidagi tushunchadan uzoq emas.

Shumerlarning «Bilgamish» ruhida yana bir qahramonlik eposi Etana nomi bilan bog'lanadi. Etana ham Bilgamish singari inson umrini yashartiradigan mo'jizaviy o'tni qidiradi. U o'tni axtarib, burgutning bo'yniga minadi, osmonning o'n to'rtinchi qavatiga ko'tariladi. Etana pastga qaraydiyu, yuragi uvishib ketadi. Yer sira ko'rinmas edi. Shunda vahimaga tushib, qo'lini burgutning bo'ynidan olib yuboradi va yerga qulaganicha, halok bo'ladi. O'zbek tilida «etana polvon», «etanasi chiqib» kabi birikmalar, kinoyali gaplar yo'q emas. Bu so'zlarning

ma'nosi shumeriylar qahramoni Etana polvon harakatiga yaqinligi bilan yuborni tortadi.

Etana haqidagi dostonning asosiy voqyeasi insonning burgutga uchib uchishidir. Qushlar yordamida osmonga parvoz etish voqyealari qadimgi turkiy eposlarda, jumladan, «Go'ro'g'li» turkumidagi dostonlarda, «Semurg» afsonasida yoki Nosiriddin Rabg'uziyning «Jissai Rabg'uziy» asarida tasvirlangan.

Shumer xalqi jahon antik adabiyotining birinchi asoschisidir. Bu xalqdan bizgacha ko'plab lirik she'rlar, masallar, xudolar sha'niga yozilgan qasidalar yetib kelgan.

Shunday qilib, shumer adabiyoti tilini, asarlarida aks etgan diniy ta'limot, urf – odatlarni keyingi asrlarda yashagan turkiy xalqlarga o'z hashlik tomonlar bor deb hisoblash mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Shummer adabiyotining shakllanish davri qachondan boshlangan?
2. «Bilgamish» dostonining topilishi haqida ma'lumot bering?
3. «Bilgamish» va «Gilgamish» dostonlari o'rtasida qanday farqlar mavjud?
4. Shummer adabiyotida yana qanday eposlar uchraydi?

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
2. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
4. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2003.
5. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. – Т.: Фан, 1977.

QADIMGI TURKIYLAR VA YUNON ADABIYOTI

Reja:

1. Yunon adabiyotining ilk davrlari
2. Gomer shaxsiyati va ijodi
3. "Iliada" va "Odissey" dostonlari haqida
4. Yunon adabiyoti va qadimgi turkiy adabiyot: mushtaraklik va o'ziga xoslik
5. Yunon va turkiy adabiyotda tepako'zlar obrazi
6. Prometiy obrazi yaratilishining turkiy manbalari

Kalit so'z va terminlar: Antik yunon adabiyoti, Gomer, "Iliada", "Ilion", "Ilion", "Odissey", yunon va turkiy adabiyot, "Alpomish" va "Odissey", amazonkalar, tepako'zlar obrazi, Prometey, Eksil.

«Iliada» va «Odissey» dostonlari yunon adabiyotining nashri namunalari. Bu asarlarda yunon va troya urushlari tasvirlangan. Troya Kichik Osiyoda joylashgan shahar. Arxeologlar uning o'rnini hozirgi Turkiyaning Xisorlik qishlog'ida ekanligini aniqlashgan. Bu shahar troya qurdirgan va otasining sharafiga Troya nomini qo'ygan. Shahar ba'zan ikkinchi nomda – Il nomi bilan Ilion deb yuritilgan. «Iliada» - «Ilion» «Il qissasi» degan ma'noni beradi. Il qadimgi turkiylar tilida muomalada bo'lganligi uchun ham bu so'zga yangicha talqinda qarashga to'g'ri keladi. Turkiylar bir qancha davlat va qavmlarni o'z kuchlari bilan ittifoq ettirib, ulkan davlatga asos solishgan. Bunday davlat turkiylarning atamasida «Il» yoki «El»dir. Boshqacha aytganda, «Il» yoki «El» imperatorlik mavqeiga ega bo'lgan davlat ma'nosini ifodalagan.

Gomer shaxsiyati va uning dostonlari tahlili bilan jahondagi yuzlab olimlar qiziqishgan. Jumladan, gruzin olimi R.V.Gordeziani troya urushlarini taxminan miloddan avvalgi 1265 yillar atrofida bo'lgan, deb hisoblab, Troya TRSh (Teresh yoki Tursha) mamlakati ekanligini ko'rsatadi. Albatta, tur – miloddan avvalgi asrlarda yashagan turkiy qabilalarning umumlashgan nomidir. Dostonda troyaning ko'plab pahlavonlari ishtirok etadi. Ularning eng bahodiri Hyektordir. Hyektor o'z xalqini qahramonlikka chaqirar ekan, «ko'kdagi tangrilar», «samoviy tangrilar»ga sig'inadi, ulardan mada'd so'raydi. Troya pahlavonlari sher va qoplonga, yunon qahramonlari esa ho'kizga o'xshatiladi. «Iliada»ning o'n uchinchi qo'shig'ida shunday satrlar keltirgan:

Zevs Hyektorning lashkarini exeylarning qarorgohiga

hushlab kelib, ul mardlarga ravo ko'rdi mudhish azobda,
Zahmat chekib olishuvi, kemalarning ro'baro'sida.
O'zi chashmi tobonini olislarga – botirlar eli
Miziyaga, suvoriylar hur diyori Frakiyaga
Hamda faqat sut bilan kun kechirguvchi eng adolatli,
Ammo qashshoq hippomolglar zaminiga qaratdi shu choq.⁶⁴
Tadqiqotchilar hippomolglar – biya sog'uvchilarni skiflar
qabilasidan, deb hisoblaydilar. «Odissey»da kemmerlar mamlakati tasviri
berilgan:

Biz tezda Okean suvi chuqur oqadigan joylarga yetdik,
Bu yer kimmereylar o'lkasi, doim namli tumanlar,
Qalin bulutlar bilan qoplangan; odamlari
Geliosning nurlarini ko'rmaydi sira...⁶⁵

«Iliada» dostonida Zevs Ko'k tangrining timsoli darajasiga ko'tariladi. U yunonlarning emas, aksincha urushda troyaliklarga madadkor bo'ladi. Urush shu qadar qiziydiki, ma'budlar ham tarafkashlik yo'lga o'tib oladilar. Axillning onasi Fetida Zevsga o'g'lining nomini yunon qilganlarning jazosini berishni so'raydi. Zevs urushda troyaliklar yengib chiqishini va'da beradi. U Axillning jangga kirishidan Troya lashkarlari va ularning shahari xarob bo'ladi, deb qo'rqib ketadi. Zevs Axill Hyektordan ustunlik qilib, uni quvib borayotganligini ko'rib, bag'ri yilganidan oh chekib yuboradi.

Zevs Ilion mamlakati va uning xalqiga mehr bilan qaraydi. Dostonda uning kechinmasi shunday ifodalangan:

Zero porloq quyoshu oy va yulduzlar ostidagi bu
Barakatli yer sahnida bandalarim shahri qancha ko'p
Bo'lsa, men-chun ular aro eng azizi shu Iliondir,
Uning shohi mard Priam va ul shohning fuqarosidir⁶⁶.

Qahramon Hyektorning o'limi yaqinlashar ekan, asar ijodkori yunonlarga g'azab bilan qaraydi:

Zaqqum giyoh yeb, vujudi g'azab ila ajdaho
Tog'dagi bir g'or og'zida gajak bo'lib to'lg'onar ekan.
Ko'zidan o't sochib har yon alangalaydi. Ov axtaradi-
Hyektor ham do'ng qalqonini tirab qo'yib devor poyiga

⁶⁴ Хомер. Илиада. – Русчадан Р. Мирмухаммедов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 456 б.

⁶⁵ Yuqoridagi manba, 455-b.

⁶⁶ Yuqoridagi manba, 458-bet.

Xuddi shunday mardanovor turar edi raqibni kutib.⁶⁷
Bu parchada yunon pahlavoni ajdahoga, Hyektor uni yengish uchun shay turgan bahodirga tenglashtirilgan.

Skif-turkiylarning kuchli hayvonlarni ona deb sig'inishi odati «Iliada» qahramonlari hayotida ham o'z ifodasini topgan. Doston tasvirigacha bo'lgan syujetlarda Troya shohi Priamning o'g'li Paris bilan ona ayiq o'z suti bilan boqqanligi haqidagi rivoyat keltirilgan. Voqea bunday bo'lgan edi:

Parisning onasi Hyekuba homilador edi. Oy-kuni yaqinlashgani tush ko'radi. Tushida cho'g' tug'adi, natijada troya dahshatli yong'in ichida qoladi. Hyekuba tushini eriga aytadi. Ta'burchi koinlar Hyekuba o'g'il tug'adi, lekin bu farzand Troyaning halokatiga sababchi bo'ladi deb aytishadi. Priam chaqaloq dunyoga kelgach o'z quli Ageleyga uning baland Ida tog'ining o'rmoniga tashlab kelishini buyuradi. Bola o'lmaydi. Bir ona ayiq o'z suti bilan boqadi. Oradan yillar o'tgach Ageley topq kelib, tasodifiy holatda bolani topadi. Unga Paris deb nom qo'yadi va tarbiyalay boshlaydi. U cho'ponlar orasida ulg'ayib, go'zal va jasur yigitga aylanadi. Skif-kimmerlar hukmdori Madining forsiy adabiyotidagi muqobili Afrosiyob haqidagi adabiy syujetlarda ham Priam, Paris, Ageley va cho'ponlar obraziga yaqin voqyealar mavjud. «Shohnoma»da tush va uning hayotiy rivoji Afrosiyob kechinmasi orqali berilgan:

Afrosiyob qo'rqinchli tush ko'radi va vahimani qichqirish bilan o'rnidan turadi. Saroy xizmatkorlari uning ukasi Gersevizga xabar beradilar. Afrosiyob ukasiga tushida bir biyobon ko'rganligi, unda g'ij g'ij ilonlar, kalxatlar borligini aytadi. Atrof qoyalar bilan o'ralgan, butun borliq qovog'ini solgandek vahimani. Afrosiyobning chodiri bir chetda turardi. Shu paytda shiddatli bo'ron ko'tarilib, mamlakat bayrog'ini yulib ketadi. Atrofda daryo-daryo bo'lib qonlar oqadi. Eron lashkarining qo'llarida nayza, ularga boshlar osilgan, qo'ltig'ida ham bosh qisilgan eroniy suvoriylardan biri Afrosiyobning taxtiga hujum qiladi. Uni asir tushirib, qo'lini bog'lab sudrab ketishadi. U atrofga zor-zor tikiladi, hyech kim madad bermaydi. Afrosiyobni Kaykovus huzuriga olib keladilar. Uning yonida 14 yoshli chamasidagi bola o'tirardi. U avval Afrosiyobning bog'liqligini ko'rib hayron bo'ladi, so'ngra devdek na'ra tortadi, tig' bilan uning jasadini ikki bo'lak qiladi.

Ta'burchilar Afrosiyobning tushini shunday sharhlaydilar: Ey podshoh, o'ngingda Erondan boshlig'i ajdardek ko'p lashkar ko'rasan.

⁶⁷ Yuqoridagi manba, 452-bet.

ning boshlig'i yosh shahzoda bo'ladi. Yonida keksalar rahnomolik namoz qilishadi. Uning yulduzi porloq. U yurtningni chaqmoqdek kuydiradi. Janglardan bir kishi ham qolmaydi, jahonni qip-qizil qon qoplaydi. Hozirgi kunda ularning qo'lida halok bo'ladi, turoniylar dili chok-chok bo'ladi. Bu janglarning sababi Siyovush bo'ladi.

Afrosiyob tush ko'rganida o'gay onasining tuhmatiga uchragan Siyovush otasi Kaykovus topshirig'i bilan Turon mamlakatiga qarshi jang qilayotgan edi. Afrosiyob o'z arboblari bilan maslahat qilib, Siyovush bilan yarashishga kelishadi. Lekin tushdagi voqyelarda Afrosiyobning o'limi ko'ringan edi. Tushning hayotiy rivoji shunday kechadi: Siyovush Afrosiyob bilan sulh tuzishga norozilik bildiradi. Siyovush Eronga qaytib ketmaydi. Turonda qoladi va Afrosiyobning qiziga uylanadi. Afrosiyob otasini odamlarning so'ziga ishonib va o'z taxtining ketishidan cho'chib, Siyovushni o'ldiradi. Bu paytda qizi homilador edi. Afrosiyob qizi va qiziladigan chaqaloq taqdirini vaziri Payronga topshiradi. Payron shohning ko'rsatmasi bilan bolani cho'ponlar o'rtasiga tashlab ketadi.

Troya shohi Priam mamlakat boshiga keladigan g'am-anduhdan qutulish uchun o'g'lini yo'qotishga urinmasin, Afrosiyob Siyovushni o'ldirib, nevarasi Kayxisravni cho'ponlar o'rtasiga tashlab keltirmasin deb tushdagi voqyealar hayotiy ifodasini topadi. Afrosiyobni tushda ko'rgan shahzoda Kaykovus va o'zining nevarasi Kayxisrav o'ldiradi. Turon mamlakati boshiga balo-ofatlar yog'iladi. Paris yunon malikasi Yelenani olib qochib kelishi Troyani o't ichida yoqadi.

«Iliada»da Hyektorni dafn etish marosimi tasvirlari «Devonu lug'otit-turk»da keltirilgan «Alp Er To'nga» marsiyasini yodga soladi. Hyektor o'limi uchun shoh saroyida yig'ichilar chaqirilishi, jasad boshida avval xotini, so'ngra onasi, turli kishilar o'z dardini aytib yig'lashida yaqin o'xshashlik bor.

Yunon va Troya urushi o'n yil davom etadi. «Iliada»da o'ninchi yil janglari tasvirlangan. Hyektorning o'limi bilan urush tugamaydi. Yunonlar va troyaliklar o'rtasidagi urushning so'nggi voqyealari antik adabiyotda ushbu voqyega bag'ishlangan bir necha dostonlarda aks etgan. O'z qahramonlaridan ajralgan troyaliklar yunonlar bilan jangga tushishdan cho'chib qoladilar. Shunday paytda Penfesilin boshchiligidagi suvoriy ayollar – amazonkalar yordamga kelishadi. Troya shahrida amazonkalar paydo bo'lishi bejiz emas. Amazonkalarning yordamga kelishi troyaliklar turkiy qavmlar ekanligiga yana bir bor ishonch uyg'otadi. Chunki amazonkalar – skiflar qabilasidandir. Ehtimol, ular o'z qavmlari jangda talafotga uchrayotganligi uchun yordamga kelgan edilar.

Penfesilin o'z qizlari bilan yunonlarni kemalari turgan qirg'oqqachi quvadi.

Amazonkalar haqida qissa va rivoyatlar. Antik yunon mifologiyasi va tarixiy kitoblarda amazonkalar to'g'risida boy ma'lumotlar berilgan. Eramizdan oldingi XIII asrda amazonkalar shohi Penfesiliya, undan avvalgisi Antiopa bo'lgan. Miloddan avvalgi IV asrlarda esa jasur ayol Felestris shoh hisoblangan. Amazonkalar skif, ba'zan massaget qabilalariga nisbat beriladi. Tarixchilarning guvohlik berishicha, amazonkalarning chap siynasi kesib tashlangan. Buning sababi kamondalar o'q otishda qulay bo'lishi e'tiborga olingan. Amazonkalarga xos bu o'sha tasviriy san'at asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Tarixchi Strabon Tomir (To'maris)ni Qo'qaz amazonkalari malikasi deb ko'rsatgan. Aleksandr Makedonskiy Sirdaryo atrofida amazonka malikasi bilan uchrashganligi haqida ma'lumotlar bor. Yoki o'tmishda Qoraqalpog'iston hududida Samiram (Tamiram) nomli amazonkalar shahri bo'lgan. Xullas, amazonkalar qadimiy turkiylar qavmiga mansub suvoriy ayollardir.

Gerodotning «Tarix» kitobida ham amazonkalar hayotiga keng o'rta berilgan va ular skif qavmiga mansubligi ko'rsatilgan. Amazonkalar bilan bog'langan rivoyatlarda qadimgi turkiy ayollarning alp yigitlardan qolishmas darajadagi bohodirligi, mardligi, sevgisiga vafodorligi, aqli va donoligi ulug'lanadi.

«Alpomish» va «Odissey» dostonlaridagi mushtaraklik

«Iliada»da tasvirlangan yana bir muhim dalil turkiylarning maishiy turmush tarzi bilan bog'liq. Skif, massaget qabilalari, Gerodot yozganidek, chorvachilik bilan shug'ullanib, sutli ovqatlar bilan turmush kechirishgan. Yunon mifologiyasiga ko'ra, Troya shahrini Zevsning o'g'li Dardanning evarasi Il qurdirganligi haqida shunday afsona mavjud.

«Kunlardan bir kuni Il Frigiyada pahlavonlar musobaqasiga qatnashib, hamma qahramonlarni birma-bir yengadi. Ushbu muvaffaqiyati evaziga Frigiya shohi Ilga ellik nafar yigit va ellik nafar navnihol qiz tortiq kiladi. Bundan tashqari, shoh unga bir targ'il sigir ham beradi-da, Ilga shu sigir ketidan ergashib ketaverishni va u to'xtagan yerda shahar tiklashni amr etadi. Frigiya shohining aytishicha, sohibkaromat koin, o'shal shahar ulkan shon-shavkatga muyassar bo'lg'ay, deb bashorat qilganmish. Il shoh buyurganidek, ish ko'rdi. U sigir ketidan ketaverdi. Il ham mana shu tepalikni manzil aylab, u yerda

shahar tiklay boshladi. Shu shaharga, shoh Il sha'niga Ilion (Troya) deb ataladi.

Troya-yunon urushidagi yunon bahodirlaridan biri Itaka shohi Odisseydir. Mana uch ming yildirki, Odissey yunonlarning sevimli qahramoni. Lekin «Iliada»da asar ijodkorining butun mehri troyaliklar tomonida bo'lganidek. «Odissey»da bu ruh yanada bo'rtib ko'rinadi. Odisseyning turkiylarning antik qatlamga mansub asarlari bilan juda o'xshash tomonlari bor. Bunday yaqinlikni «Alpomish» va «Qo'rqut ota» eposlari misolida ko'ramiz.

«Odissey» va «Alpomish» dostonlari syujetida yaqinlik ko'rinsa-da, lekin asardagi qahramonlik ideallari bir-birlaridan farq qiladi. Qadimshunos A.Alimhammedov shunday yozgan edi: «Gomer asarlarini «Alpomish» asarlariga muqoyasa qilish, O'rta Osiyo xalqlarining mashhur qahramonnomasi «Iliada» va «Odissey» eposlarining bevosita ta'siri ostida maydonga kelgandir, degan fikrni qildirmaydi. Bu asarlar o'rtasidagi yaqinlikni faqatgina Yunon va O'rta Osiyodagi ijtimoiy hayotning ma'lum tarixiy sharoitlarda bir-biriga yaqin bo'lganligi bilan izohlash mumkin, xolos».

«Alpomish» va «Odissey» dostonlari o'rtasidagi yaqinlik syujet hamda badiiy tasvir vositalarida ko'rinadi.

«Odissey» 24 qo'shiqdan iborat. Asarning teng yarmi – 13 dan 24 gacha bo'lgan qo'shiqlar syujeti, hatto qahramonlar taqdiri «Alpomish»ga hamohangdir. Jangga ketgan Odissey va Alpomish uzoq vaqt vataniga qaytib kelmaydi. Alpomish yetti yil Qalmoq elida zindonda yotadi, Odissey urushdan so'ng yana o'n yil dengiz to'foni natijasida sarson-sargardonlikda yuradi. Har ikki dostonidagi yaqinlikning bosh o'zagi ko'p yillar yurtidan uzoqda yashagan qahramonlarning o'z xotinlari to'yiga yetib kelishidir.

Yigit uylanganidan so'ng jang, sayohat va boshqa tasodifiy voqyealar sababli yosh xotinini tashlab ketib qolishi, xotini eri o'lganligi to'g'risida yolg'on xabarni eshitib, xushtoriga tegishga rozi bo'lishi, to'y belgilangan kuni erning yetib kelishi voqyeasi jahon xalqlarining ko'pgina epos va ertaklarida o'z aksini topgan. Chunonchi, o'rta asrlar jahon xalq og'zaki ijodida yaratilgan fransuzlarning Ulug' Karl haqidagi epopeyasida, inglizlarning «Shoh Gorn» dostonida, ruslarning «Dobrynya va Alyosha», «Churila va David Popovich» blinasida yigitlarning o'z xotinlari to'yiga yetib kelishi tasvirlari mavjud. V.M.Jirmunskiyning «Alpomish» tadqiqiga bag'ishlangan maqolasida bu mavzu keng o'rganilgan. Shuningdek, «Alpomish» va «Odissey»da qahramonlarning

kekxa otasi (Boybo'ri va Laert), balog'atga yetmagan o'g'illari (Yodgor va Telexmax), sodiq qul cho'ponlari (Qultoy va Evmey)lar ham asosiy syujetidagi yaqinliklarni ko'rsatuvchi omillardandir. Lekin ular o'zlarining birdaniga tanishtirmaydilar. Qahramonlar taqdiridagi yaqinliklarni solishtirib ko'raylik.

«Alpomish» dostonida. Alpomish karvonlar bilan qo'shilib, yurtining yayloviga yetib keladi. Yilqi boqib yurgan cho'ponlardan bir yilqilar kimniki, deb so'raydi. Ular yilqilar Hakim (Alpomish) degan bekniki ekanligi, lekin u qalmoq elida zindonda o'lib ketganligini, hamma davlat Ultontoz qo'liga o'tganligini aytishadi. Alpomish ko'rgan tanishlarining hych biriga o'zini tanitmaydi. Singlisi Qaldirg'och o'ynatya boqib yurganini ko'radi. Singlisi va boshqa cho'ponlar ham boqib yurgan qo'y hamda mollarini Ultonniki deb aytishadi. Bir mo'yatda cho'pon «Armon bilan farzandimdan ayrildim», deb yig'lab turganini ko'radi. Bu chol o'zining sodiq quli Qultoy edi. Alpomish faqat unga o'zini tanishtiradi. Qultoy Alpomishga Ultontoz o'ttiz kundan beri Barchinoyini xotinlikka olmoqchi bo'lib, to'y berayotganligini aytadi. Alpomish Qultoyning kiyimlarini kiyib, Ultontoznikiga jo'naydi. Alpomish to'yga yilqiboqar qiyofasida kirib keladi. Yo'lda onasi, o'g'li to'yxonada otasi va xotinini ko'radi, lekin hych biriga o'zini tanitmaydi. To'yxonada yoy otish musobaqasi bo'ladi. Yoylarning hammasi Qultoy qiyofasidagi kishining qo'lida sinadi. Alpomishning o'n to'rt botmonlik yoyini olib kelishni taklif etadi. Barchinoy otasining yoyini o'g'li Yodgor olib kelishini aytadi. Balog'atga yetmagan Yodgor Arpali ko'lida ajriq bosib yotgan yoyini olib kelishi qiyin edi. Qultoy qiyofasidagi Alpomish unga ko'ngildan madad istab turadi. Alpomish yoy otishda g'olib keladi. U otgan o'q zarbidan chinor shoxi sinib ketadi. Odamlar Qultoy niqobidagi kishini Alpomish gumon qiladilar. Lekin sir ochilmaydi. Alpomish bazmda Barchinoyini aytishuvda yengib chiqqandan so'ng o'zini tanishtiradi.

«Odessey» dostonida. Odessey o'zi shohlik qilgan Itaka oroliga azob-uqubat bilan yetib keladi. Lekin u qayerga kelganini bilmas edi. Yana vahshiy yovvoyi odamlar qo'liga tushib qolishdan qo'rqib, ko'z yoshi ham qiladi. Shunday paytda ma'buda Afina paydo bo'lib, unga o'zini qanday tutishni o'rgatadi va qari gadoy qiyofasiga solib, sodiq quli Evmeyning chaylasiga yo'liqtiradi («O'n uchinchi qo'shiq»). O'zi esa Telexmax (Telexmax ham otasini izlab, sarsonlikda yurgan edi) tomon uchib ketadi. Odessey Evmeyning chaylasiga yetib keladi. Kechqurun barcha cho'ponlar to'planadilar. «Gadoy» Evmeyga o'z sarguzashtlari

haqida har xil qiziqarli voqyealarni hikoya qiladi. Odesseyini ko'rganligi haqida qaytib kelishini aytadi («O'n to'rtinchi» qo'shiq»). Telexmaxning chaylasiga Afina kiradi va unga tezroq Evmeyning chaylasiga yetib kelishini aytadi. Odesseyda shaharga, shoh saroyiga xizmatga borish niyati bildiriladi. Evmey begona yurtda qiynalishi, o'zlari bilan shu yerda qolishini maslahat beradi («O'n beshinchi qo'shiq»). Telexmax Evmeyni shahardagi joyga yetib keladi. Evmeyni shaharga, onasi Penelopa kamoniga o'g'li yetib kelganligini aytish uchun jo'natadi. Odessey o'g'liga o'zini tanishtiradi. Ular Penelopaga xushtor bo'lganlar va to'y taraddudini berayotganlardan o'ch olish yo'lini izlaydilar («O'n oltinchi qo'shiq»). Telexmax shaharga jo'naydi va Evmeyni mehmon huzuriga qaytarib yuboradi. Telexmax onasi va qarindoshlari bilan ko'rishadi. Shu paytda Evmey Odessey bilan shaharga jo'naydi. Odessey uyiga keladi, yigirma yil avval ko'rgan iti uni taniydi. Odessey Penelopaning xushtorlari bazm qilib o'tirgan saroyga kiradi. Ulardan sadaqa so'raydi. Xushtorlar uni masxara qilishadi. Penelopaning xushtori Antinoy uni quvib yuborish uchun unga qarshi o'rindiqni uloqtiradi. Bu voqeyeni kuzatib turgan Penelopaning g'ashi keladi. Xonadonida begona kishi xafa bo'lganidan ranjiydi, juldur kiyimli gadoy bilan suhbatlashishni istaydi. Go'yo undan Odesseyning xabarini sezgandek bo'ladi («O'n yettinchi qo'shiq»). Xushtorlarning bazmi davom etadi. Xushtorlardan Yevrimax Odesseyini haqoratlaydi va unga o'rindiqni uloqtirdi. Xushtorlar uylariga tarqalib ketishadi («O'n sakkizinchi qo'shiq»). Odessey Penelopaga o'z taqdirini so'zlab beradi. Odessey yaqin kunlarda o'z uyiga qaytib keladi, deb aytadi. Shoh saroyidagi tarbiyachi Yevrekley Odesseyini oyog'idagi belgidan tanib qoladi. Lekin sir fosh etilmaydi. Penelopa qalandar niqobidagi Odesseyga agar jazmanlaridan qaysi biri Odesseyning kamondan o'q uzib, o'n ikki xalqadan o'tkaza olsa, shunga turmushga chiqishga rozilik berishini aytadi («O'n to'qqizinchi qo'shiq»). Penelopa Odesseyning o'q va yoyini keltiradi. Xushtorlarning birortasi hatto kamondan o'qini tortolmaydi. Shunday paytda Odessey sodiq quli Evmey va boshqalarga o'zining kimligini tanishtiradi. Xushtorlardan kamondan o'q otish uchun ruxsat so'raydi. Ular qarshilik ko'rsatadilar. Telexmax kamondan otasining qo'liga beradi. Odessey Penelopa qo'ygan shartlarni bajaradi («Yigirma birinchi qo'shiq»). So'ngra o'qlarni sevgilisining xushtorlariga qaratadi. Avval Antinoyini, so'ngra Yevrimaxni qulatadi. Xushtorlarni jazolashda o'g'li Telexmax, so'ngra quli Evmey yordam beradi. Odessey xushtorlarga ko'maklashgan qul va cho'rilarini ham jazolaydi. («Yigirma ikkinchi qo'shiq»). Xalq va

Penelopa Odesseyning tirikligiga, u qaytib kelganiga ishonadi. Odessey va Penelopa topishib, o'zlarining boshidan o'tganlarini bir-birlariga berishadi («Yigirma uchinchi qo'shiq»). Odessey erta tong turib, qolgan otasi Laert huzuriga boradi («Yigirma to'rtinchi qo'shiq»).

«Odessey» va «Alpomish»da qahramonlar taqdirining yaqinligi Barchinoy va Penelopaning o'z sevgisiga sadoqati asosiy vazifa bajaradi. E'tibor bersak, har ikkala asarda ham ularning erlari o'lgan deb hisoblanadi. Lekin xotinlar erlarining kelishiga ishonishadi, shu sabab xushtorlariga shartlar qo'yishib, visol daqiqalarini kechiktirib boshlaydilar. Har ikki asarda ham shart kamondan o'q otish bilan bajariladi, musobaqada esa ularning o'ldi deb hisoblangan, boshqa bir qiyofadagi erlari g'olib kelishadi va so'ngra o'zlarini tanishtiradi. Kamondan o'q otish voqyeasi qahramonlar taqdirida hal qiluvchi detallardir. Ayni paytda bu detal ikki dostonidagi syujet yaqinligining asosiy sababini ochib beruvchi vosita ham hisoblanadi. V.M.Jirmunskiy «Alpomish» va «Odessey»da kamondan o'q otish voqyeasi yaqinligini Gerodot asarlarida berilgan skiflar afsonasiga bog'laydi.

Gerodot keltirgan afsonada skif va yunonlar qarindoshligi jihatidan tarixiy haqiqatga yaqindir. Kamon majoziy mazmunga ega «Alpomish»da kamon qabilaning qadimgi ota-bobolardan qolgan va so'nggi avlodlarga ham meros bo'lib kelayotgan bir belgisi sifatida ko'rinadi. Kamon Alpomishning bobosi Alpinbiyniki, Hakim yetti yoshida kamondan o'q uzib, odamlarni qoyil qoldirib, Alpomish nomini olgan edi. Bu kamon unga butun umr bo'yi hamrohlik qiladi, taqdiridagi haqiqatni tiklash - Barchinoyga yetishishida ko'maklashadi. Alpomish ham kamonni o'g'li Yodgorga meros qilib qoldiradi. Yetti yoshli Yodgor o'n to'rt botmonlik yoyini ko'tarishda Alpomish unga ilohiy kuchdan madad so'rab turishida bu mazmun aks etgan. Demak, kamon - to'g'rilik, bosqinchilarga shafqatsizlik, haqiqat qoshida egilmaslik ramzidir. Bunday ramziy ma'noni «Odessey»dagi kamon voqyeasida ham ko'ramiz.

Kamon voqyeasi dastlab turkiylar mifologiyasidagi Skif obrazi bilan bog'lanadigan bo'lsa, «Alpomish» ham jahon adabiyotida tamali juda erta qo'yilgan asarlar qatoriga kiradi. Dostonda o'n to'rt botmonlik kamon egasi Alpinbiy skiflar - qadimgi turkiy qabilalarining bobosi, Alpomish shu boboning qahramonligini davom ettirib, o'z qabilasi uchun kurashib kelgan xoqonlari, Yodgor qavmning orzu etilgan so'nggi qahramonidir.

Odesseyning taqdirida ham minglab jangchilarning hayoti jumlashtirilgan, deb aytish mumkin. Odessey o'z xotini va yolg'iz farzandini 20 yil ko'ra olmaydi. Urush va qiyinchiliklar tufayli vatanidan uzoqda yuradi. Skif shohlari Protofey va uning o'g'li Madi 28 yil Kichik Osiyoga hukmdorlik qilar ekan, ular bilan jangu jadal yo'llarini bosib o'tgan skif yigitlar ham shuncha yil davomida o'z xotinlaridan uzoqda yashaydilar. Gerodot «Tarix» kitobida bir voqyeani keltiradi (albatta, bunga ishonish qiyin): uzoq yillar davomida erlarini ko'rmagan skif qullari o'z qullariga erga chiqib ketadilar. Qullar esa skif jangchilari yuriga qaytib kelishi, xotini va bolalarining oldiga yaqinlashishiga qurol bo'lib qarshilik ko'rsatishadi. Barchinoy va Penelopa uzoq yillar jangda yurgan jangchi yigitlarning xotinlaridagi sadoqatni jumlashtiruvchi obrazlardir.

Yunon va turkiylar og'zaki ijodida tepako'zlar obrazi

Yunon va qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi yana bir yaqinlik bir ko'zli odamlar haqidagi syujetlardir. Akademik V.M.Jirmunskiy kuzatishicha,⁶⁸ Markaziy Osiyo xalqlari og'zaki ijodida bir ko'zli maxluqlar haqidagi afsonalarning 12 xili uchraydi. «Odessey» («To'qqizinchi qo'shiq»)da bir ko'zli odamxo'r obrazi yaratilgan. Turkiylarning qadimiyluk qatlami saqlangan «Qo'rqut ota kitobi»da bunday obraz Tepa ko'z nomi bilan beriladi. Savol tug'iladi: bir ko'zli odamsimon maxluqlar dastlab qaysi xalqlar adabiyotida paydo bo'lgan. F.Sulaymonovanning fikricha,⁶⁹ «Qadimiyluk yunon asarlari bilan bog'liq bo'lgan afsonalar O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida tarqalishi uzoq tarixga ega». Og'zaki ijodning mahsuli bo'lgan mif va afsonalar Markaziy Osiyo xalqlariga ham yetib kelganiga, shubha yo'q. Lekin bir ko'zli odamlar haqidagi afsonalarning tug'ilish zaminini qadimgi skif turkiylarning eposlariga bog'lanadi. VII asrda yashagan Aristey Markaziy Osiyoga sayohat qilib, issedonlardan bir ko'zli odamlar haqida eshitadi va «Arimaspe» dostonini yaratadi. Gerodot bu dostonni skiflar hayoti bilan bog'laydi. Uning yozishicha «arifa» skiflarda «bir», «spu» «ko'z» degan ma'noni beradi. «Odessey»da bir ko'zli odamlar haqidagi hikoyat quyidagi mazmunga ega:

⁶⁸ Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга коркута». - Приложения «Книга моего деда Коркута». М., - Л., Изд.- во АН, 1962, стр.131-258.

⁶⁹ Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. - Т.: «Фан», 1991, 160-6.

Odessey Troya urushidan qaytar ekan, ularning kemasi bir odamsimon devlar-sikloplar yurtiga tushib qoladi. Odessey hamrohlarini o'n ikki kishini olib, orolni aylangani ketadi va bir g'orga to'g'ri keladi. G'orda savat-savat pishloqlar, xumchalarda qatiq-qaymoqlar turar edi. Mahal g'orga qo'y va echkilar podasi kirib keladi. Uning orqasida manglayida katta bir ko'z bitilgan bahaybat Polifem paydo bo'ladi. Odessey va uning sheriklari qo'rqib ketishadi. Polifem ularga baqirgan, ikkitasini bahaybat qo'llarida ko'taradi va yerga urib o'ldiradi. Boshqarilarni tilka-pora qilib, qozonga soladi. Ovqatlangach, g'orning og'ziga tosh qo'yib, uyquga ketadi.

Bu tosh shunchalik katta ediki, uni yigirma to'rt g'ildirakli arava ko'tarolmas edi. Odissey bir ko'zli maxluqni o'ldirishni cho'tlaydi, lekin toshni qo'zg'ata olmasligiga ishonadi. Ertasi kuni Polifem yana ikki odamni o'ldirib, nonushta qiladi va g'orning og'ziga tosh qo'yib, mollarni boqqani olib ketadi. Odissey va uning sheriklari g'orda yotgan xodalarning uchini kuydirishib, nayza qilishadi va uni yashirib qo'yishadi. Polifem kechqurun yana ikkita odamni o'ldirib, ovqat tayyorlaydi. Shunda Odissey o'zi tayyorlagan sharobdan unga uzatadi. Sharob Polifemga ma'qul tushadi va qayta-qayta ichadi hamda kayfi oshib, uyquga ketadi. Shunda Odisseyning ishorasi bilan sheriklari xodaning uchini o'tga tutishib, sikloplni ko'ziga suqishadi. Odissey sharob tutganida Polifemga o'zining ismini Hyech kim deb tanishtirgan edi. Ko'ziga kirgan og'riqdan faryod chekadi, bir ko'zli maxluqlar g'or og'ziga to'planadilar, kim xafa qilganligini so'rashganda «Hyech kim!» deb javob beradi. Odessey va uning sheriklari qo'y-echkilarning qorniga osilishib, g'ordan chiqib ketadilar. Odissey kemaga joylashib olganidan so'ng o'zini tanishtiradi. Polifemning otasi Poseydon esa o'g'lining qasdi uchun uning dushmaniga aylanadi.

Bir ko'zli maxluq skif yoki yunon xalqlari o'rtasida yaratilgan bo'lmasin uning qiyofasida odamlar hayotiga chang soluvchi yovuz kishilarning obrazi umumlashtirilgan. Yunon shoiri Aristey Qofqaz tog'laridan oltoygacha sayohatda bo'lib, bir ko'zli odamlar – arimasplarni skiflar mamlakati bilan bog'laydi. Professor X.G.Ko'ro'g'li xalq og'zaki ijodida bir ko'zli odamsimon maxluqlar obraz tadqiqiga bag'ishlangan maqolasida ⁷⁰ Ural va Qofqaz tog'lari, Sibir va Qozog'iston cho'llarida yashaydigan turkiy xalqlar o'rtasida bir ko'zli bahaybat maxluqlar haqida

⁷⁰ Корогли Х. Из Восточно – западных фольклорных связей. Тепяглаз (Депегез) и Полифем. – В сб. : Типология и взаимосвязи литератур Востока и Запада. – М. : 1974, с.275-288.

material to'plaganligini bayon etadi. Turkiy qabilalar o'rtasida Tepa ko'zli manglayida bitganlar haqida afsonalar ko'pligining adabiy asarlari mavjud. Tepa ko'z qahramonlar obrazi qadimgi o'g'uz xalqlari o'rtasida yaratilgandir. Yunon shoiri Aristey skiflar mamlakatida bo'lganida ajabmaski, o'g'uzlar o'rtasida mavjud ana shunday afsonani eshitgan bo'lsa. Odissey bir ko'zlilar oroliga tushib qolgan joy Aristey bosib o'tgan yo'l – Qora dengiz atrofida bo'lishi, tabiiy.

O'g'uzlarning Tepa ko'zlar haqidagi hikoyatlari «Qo'rquq ota» asarida o'rin olgan. Uning asar sifatida tug'ilishi miloddan avvalgi VII asr to'g'ri keladi. Bu eposda Aruz (Afrosiyobning o'g'li deb atalishicha, «Qo'rquq ota kitobi»dan tashqari o'g'uzlar bahaybat bir ko'zlilar haqida yana ikkita afsonaviy asar yaratishgan. «Qo'rquq ota» asarining VIII qo'shig'i «Bisot Tepa ko'zni qanday qilib o'ldirgani haqida» deb nomlanadi.⁷¹

Aruz dushman bilan qattiq jang qilgan paytda o'zi turadigan yurtidan bolani qarindoshlari bilan ko'chib ketadi. Shunday to's-to'polon paytda o'g'lini yo'qotib qo'yadi. Vaqtlar o'tishi bilan Aruz yana o'z yurtiga qaytib, ko'chib keladi. Aruzning xizmatkorlari bir kuni qamishlar orasida sher bir bolani emizayotganligini ko'rib qolishadi. Bu xoqonning o'g'li edi. Tepa ko'zni esa Aruzning cho'ponlari qo'ylar orasidan topishadi. Uning ko'rinishi odamga o'xshar, lekin bir ko'zli o'g'il bola edi. Aruz bir ko'zli bolani o'zi bilan uyiga olib ketadi, Bisot bilan birgalikda tarbiyalaydi. Tepa ko'z inson bolasi nimani yesa, shu bilan oziqlantiriladi. Bisot qanday tarbiya ko'rsa, shunday tarbiyalaydi. Tepa ko'z ulg'aygani sari bolalarning burnini qonatadi, xalqning tinchligini buza boshlaydi. O'g'uzlar undan zorlanadi. Aruz Tepa ko'zni uydan quvib yuboradi. Tepa ko'z o'g'uzlar orasidan chiqib ketar ekan, katta tog'da makon quradi va o'tgan odamning yo'lini to'sib, qaroqchiga aylanadi. Dalada birorta cho'pon qolmaydi. Tepa ko'z hammasini bir boshidan yeb tamom qiladi. U o'g'uzlarning boshlig'idan har kuni 60 ta odamni yeyish uchun talab qiladi. Qurqut ota u bilan muzokaraga borib, unga odamlar o'rtasida tarbiyalanganini eslatib, ikkita odam va besh qo'y keltirishga kelishadi. Tepa ko'zga qarshi kurashga kelgan pahlavonlarning hammasi yem bo'lishgandi. Bu orada Bisot uzoq sayohatdan qaytib keladi. Jangda halok bo'lishini sezgan Tepa ko'z Bisotga yalinadi. Bisot sher bolasiga xos kuch-qudrat bilan uning

⁷¹ Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. – Перевод академика В. В. Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. – М. – Л. :Изд. АН 1962, 300 с.

boshini oladi va o'g'uzlarni yaxshilikni bilmay qonxo'rlik qilgan Tepa ko'z zulmidan qutqazadi.

«Odessey» va «Qo'rqut ota kitobi»da berilgan bahaybat bir ko'zli maxluq hikoyati o'ziga xos g'oyaviy-estetik vazifani bajargan. Lekin Tepa ko'z Polifemga nisbatan ancha mukammal chiqqan. Tepa ko'zning yoshligidan o'limigacha bo'lgan hayotida ma'lum bir shaxsning yaxshilikni yomonlik bilan qaytargan, sut bergan ota-onaga qarshi qonxo'rlik qilgan, ona yurti va xalqi boshiga zulm o'tkazgan yovus kuchlarning obrazi umumlashgan. Tepa ko'z obrazi o'g'uzlarni, aynan paytda qadimgi turkiy xalqlarni qoni qo'shilmagan boshqa yurt kishisini o'z qabilasi ichkarisiga olib kirmaslikdan saboq bergan, uning qiyofasi odamga o'xshaganligi, mehr-muhabbat ko'rsatishga uringani bilan dushmanlik yo'lidan qaytmasligi badiiy manzara orqali ko'rsatilgan.

Akademik jug'rofshunos L.S.Berg ham «Ko'chuvchi etnografiya syujetlar» maqolasida qozoq xalq og'zaki ijodidagi bir ko'zli odamsimonlar afsonasini keltiradi. Unda ifodalanishicha, qadim zamonlarda O'tim botir oltita sherigi bilan hozirgi Orskdan o'tib borar ekan, cho'lda bahaybat odam qo'y boqib yurganini ko'rishadi. O'tim sheriklari bilan uning oldiga yaqinlashadi. Cho'pon bir ko'zli dev bo'lib, ulardan bittasini tutib yeydi va qolganlarini g'orga qamab, chiqish joyini katta tosh bilan berkitadi. Bir ko'zli dev uxlab qolganida O'tim botir uning ko'ziga qizdirilgan nayza bilan sanchadi va g'ordan sheriklari bilan qo'y terisini yopinib chiqib ketadi.

Bu afsonada O'timbotir obrazi Odisseyning taqdiriga aynan monanddir.

Yunon tarixchilari barcha turkiy qavmlar to'g'risida to'la tasavvurga ega bo'lmaganlar, faqat Qora dengiz va Kaspiy dengizi atrofiga yashagan skiflar hamda ularning qavmlarini yaxshi bilishgan. Markaziy Osiyoda yashaydigan (ularni forslar sak deb atashadi) yoki uzoq Shimoldagi skiflarning joylariga bormaganliklari sababli ular to'g'risida ham yetarli ma'lumotlar berishmaydi. Masalan, Gerodot Xorazmiy (xorazmlik)larni tilga olgani holda ular haqida boshqa qavmlar (masalan, massagetlar)dek aniq ma'lumot keltirmaydi. Yunonlar uchun skif qavmlari afsonaviy, antiqa odamlar bo'lib ko'rinadilar. Go'yo bu o'lkalarda rang-barang xususiyatli: bir ko'zli, qishda bo'riga aylanadigan, echki tuyoqli, tovuq tusli, burgut qanotli, tilla taqinchoqli, boshida sochi bo'lmaydigan odamlar, hatto oltin junli qo'chqorlar ham bor deb eshitadilar.

Endilikda bir ko'zli bahaybat odamlar haqidagi afsonalar Kavkaz va Ural tog'lari, Sibir kengliklari va Qozog'iston cho'llarida yashagan turkiy qavmlar o'rtasida ko'plab uchrashi aniqlandi. Qozoq etnografi va tarixchisi

Ch.Valixonov (1835-1865) Tepako'zlar haqidagi afsonaning quyidagi variantini yozib olgan.

Qo'yiliboy baks qavmining shuhratli kishilaridan biri edi. U barcha baks'larga xo'jayinlik qilardi. Bir kuni Nodir Cho'loq ismli bashoratchi, parilar boshlig'i Qo'yiliboyga yaqin kunlarda bir xotin farzand ko'rishi, u albastilarning podshosi bo'lishi, u tomonga borish xavfli ekanligidan xabar beradi. Qo'yiliboy ham o'z odamlariga yaqinda qo'rqinchli bir tug'ilish bo'lishini ma'lum qiladi. Chindan ham ikki kundan keyin Qo'yiliboyga qaysi bir boydan yordam so'rab, otliq keldi. Hamma qirg'izlar Qo'yiliboy bor ekan, o'limdan boshqa barcha xavflardan u himoya qilishidan ko'ngli to'q edi. Qo'yiliboy yo'lga chiqdi. U yordam so'raganlar yurtiga yetib keldi. Shamshirini o'ynatib, albasti bilan jangga shaylandi. Shu payt shamshiriga nimadir kelib urildi. Qo'yiliboy kuchli ovoz bilan qichqirdiyu otidan yiqildi, nafasi ichiga tushdi, qo'rqinchdan tomirlari tortishdi. Og'zi va qulog'idan qora qon keldi. Og'riq zo'ridan hushidan ketdi. Qo'yiliboy o'ziga kelgach, albastilar shohiga ko'zi tushdi. U qora otda, qora kiyimda, oyog'idan boshigacha temir niqobda, lekin bir ko'zli edi. Uning ko'zi peshonasiga bitgan bo'lib, shu qadar katta ediki, go'yo qimiz soladigan tavoqdek kelar edi.

Bu afsonadagi albasti obrazi ham o'z qiyofasi bilan Polifemni eslatadi. Albasti – Alp bosdi o'z ma'nosi bilan bahodirlarni yenguvchi, qahramonlarga qarshi kurashuvchi kuch sifatida yaratilgan obrazdir. Rus etnografi N.V.Ostroumov ham XIX asrda Qozog'iston cho'llarida yurib, bir ko'zli odamlar haqidagi ikki afsonani yozib oladi.

Birinchii afsona:

Chibindi tog'ida qirg'iz ovchisi yashab o'tgan edi. Uni Bo'ronbotir deb atashgan ekan. U har yili bahor boshlanishi bilan qurol-yarog'ini olib, tog'ning juda sokin joylariga ovga ketar va xotining huzuriga kech kuzda, sovuq boshlangandan keyin qaytar edi. Bir kun Bo'ronbotir tog'da ona bug'uni ko'radi va uni otadi. O'lgan bug'uning yonida hozirgina tug'ilgan bolasi bor ekan. U oyoqqa turadi-yu, o'rmonga kirib ketadi. Bo'ronbotir o'z o'ljasiining terisini shilib oladi, go'shtini burdalaydi va o't yoqib, kabob qiladi. Kutilmaganda tog' cho'qqisida go'zal yosh ayol paydo bo'ladi va «sigir o'ldi», deb baqiradi. Bo'ronbotir shu paytgacha bunday xilvat joyga ovga kelib, ayol kishining ovozi birinchi marta eshitishi edi. Go'sht qovurilib, Bo'ronbotir uni tanavvul qila boshlaganida kech tushib qolgan edi. Shu payt go'zal ayol gulxan yoniga keldi va ovchining ro'parasida o'tirdi. Bo'ronbotir ayoldan, ayol esa ovchidan ko'zini uzmas edi. Ovchi pichog'ining uchiga go'shtning parchasini

ilintirar ekan, notanish ayolga uzatdi. Ayol go'sht parchasini qo'li yopilgan yengi bilan ushladi. Bo'ronbotir suyakni kamirayotgan edi, ayol xitob qildi: «Oh, olmos, o'tkir tig'li olmos». Bo'ronbotir suyakni kamirib, qo'lini o'tlar bilan artadilar. Shundan so'ng gulxan yonidan orqasi bilan tisarilgancha uzoqlashdi va bir zumda ovchining ko'z o'ngidan yo'qoldi. Bo'ronbotir bu oddiy ayol emas deb o'yladi. Daraxtning shoxlaridan kesib joy tayyorladi, o'tlardan to'shak hozirladi, uning ustiga kiyim-kechaklarini qo'ydi va o'zi qurol-yarog'ini olib, daraxtning ustiga chiqdi-yu, tonggacha kuzatdi. Tong otish paytida o'sha ayol keldi. Ovchining to'shagi ustiga uch sarjin o'tin, so'ng katta bir g'o'lani tashladi. Bu voqeyani kuzatib turgan Bo'ronbotir ayolga o'q uzdi. Yaralangan ayol shunday dedi: «Bo'ron, sen bizning qo'limizdan qochib qutula olmaysan. Otam, onam yoki opam, qaysilaridan biri seni albatta. o'ldiradi». Ayol jon berdi. Bo'ron qo'rqqanidan daraxtning ustidan quyosh chiqqanida tushar ekan, ayolning jasadida oldiga keldi. Ma'lum bo'lishicha, uning panjalari misdan ekan. Bo'ronbotir ayol «jez timoq» ekanligini gumon qilgan edi. Ovchi ayolning ikki qo'lidagi panjalarini ham kesib, cho'ntagiga soldi va yo'lida davom etdi. Bo'ronbotir boshqa joyda o'sha ayolning akasini o'ldirdi. Kuzda uyiga qaytdi, xotini bilan qishni birga o'tkazdi va bahorda yana ovga jo'naydigan bo'ldi. Kesilgan mis panjalarni esa xotiniga bildirmagan holda sandiqqa soldi va uni qulflab qo'ydi. U bu safar ovga do'sti bilan ketdi. Ular tog' bo'ylab kezib yurishar ekan, bir to'da mollarni va qo'liga tayoq ushlagan keksa cho'ponni ko'rishdi. Bo'ron cholga yaqinlashdi. Cho'ponning boshi engashgan holda edi. Ovchi cholga salom bergach, u boshini ko'tardi. Cholning ko'zi bitta bo'lib, u manglayiga bitgan edi. Bir ko'zli chol ovchidan kim ekanligini surishtirdi. Uning Bo'ronbotir ekanligini bilgach, chol shunday dedi: «Men seni qachonlardan beri kutayotgan edim. Ketdik, biznikiga boramiz». Chol ovchi va uning do'stini tog'dagi kulbasi – g'origa olib keldi. Podasini g'orga qamar ekan, uning og'ziga katta bir toshni qo'ydi. Cholning qat'iy topshirig'iga ko'ra, mehmonlar qurol-yarog'larini g'orning tashqarisiga qoldirdilar. G'orning ichkarisida chol va mollar yotadigan joy chiy bilan ajratilgan edi. Chol o'miga joylashib olar ekan, mehmonlarga shunday dedi: «Endi, hyech birlaringiz mendan qochib-qutula olmaysizlar. Men uxlayman, sizlar esa o'zlaringiz kelishgan holda bittalaringni o'ldiringlar va go'shtlaringni mana bu qozonga solib qaynatinglar». Bo'ronbotir o'z do'stini so'yib, uning go'shtini qozonga solgan edi, bir ko'zli chol unga o'tkir tig'li temir nashtar berib, shunday dedi: «Sen qozonning ostiga

olovni yoq, bu o'tkir tig' bilan go'shtni tekshirib tur, agar temir qizil tusga kinsa, shundan keyin meni uyg'otasan». Go'sht pisha boshladi. Chol esa uyquga ketdi. Bo'ron o'tkir tig'li temir nashtarni olovga tobladi, u cho'g' bo'lgach, cholning manglayiga bitgan yagona ko'zga suqdi. O'zi esa chiydan oshib, mollarning orasiga yashirindi. Bir ko'zli chol og'riqning zo'ridan uyg'ondi va dod-faryod soldi: «Bo'ron, baribir mendan qochib qutula olmaysan. Ertalab, mollarimni g'ordan haydab chiqar ekanman, seni, albatta, topaman». Bo'ron eng katta echkini tanlab, uning tomog'ini kesdi, lekin boshi va oyog'ini qoldirdi, go'shtini ajratib, terining ichiga kirdi va o'z qiyofasini yashirdi. Ertalab bir ko'zli chol g'orning og'zidan toshni oldi, har bir molni putining orasidan o'tkazdi. Bo'ron echki terisida bir ko'zli cholning ikki oyog'i orasidan eson-omon o'tib oldi. Mollarining hammasini g'ordan chiqarib bo'lgach, chol qichqirdi: «Qayerdasan, Bo'ron! Chiq!». Bo'ron esa g'orning tashqarisida javob berdi: «Men bu yerdaman». Shundan so'ng bir ko'zli chol jahl bilan xitob qildi: «Endi men o'lishim kerak, meni o'ldir va mollarimni o'zingga ol!». Shu so'zlarni aytar ekan, chol ko'kragini Bo'ronning o'qi nishoniga qo'ydi. Bo'ron o'q uzdi, chol o'ldi, lekin uning mollarini olmadi. Chunki bu mollar yovvoyi, o'rgatilmagan edi. Bir ko'zli cholning o'limidan so'ng Bo'ron uyiga qaytdi.

Afsona ikki qismdan iborat. Uning ikkinchi qismi Polifem haqidagi syujetga o'xshaydi. Bu o'xshashlik bir ko'zli cholning g'orda yashashi, mollar to'dasining bo'lishi, qahramon uning bir ko'zini ham ko'r qilishi va hayvon terisini yopinib chiqib ketishi voqeyalarida ko'rinadi. Qahramon bir ko'zli maxluqni o'ldirib, echki terisi bilan jon saqlashi osetin afsonalarida ham aks etgan. N.V.Ostroumov yozib olgan ikkinchi afsonada ham qozoq xalqi orasida bir ko'zli maxluqlar obrazi rang-barang syujetlarda yaratilganligini ko'rsatadi.

Ikkinchi afsona:

Xon o'zining qirq suvoriysi bilan ovga chiqdi. Ovda bir echkining orqasidan quvishib, g'orga kelib qolishdi. G'orda bahaybat bir maxluq yashar edi. Ovchilarning qorni och edi. Maxluqqa ham e'tibor bermasdan qozonda pishib turgan go'shtlarni yeyishga kirishdilar. Katta qozonda sut ham qaynab turar edi. Ovchilar sutdan ham to'yganlaricha ichishdi. Qorinlari to'yib, ko'ngillari tinch bo'lgach, atrofga nazar soldilar. O'zlarini ulkan bir uy ichida ko'rdilar. Uyning bir tomonida bir ko'zli, xuddi kichik bir tog'day keladigan maxluq, ikkinchi tomonida esa uning qo'ylari turar edi. Bir ko'zli maxluq bir o'tirishda qirg'a qo'yni yer edi. Ovchilar g'orga kelishganda u uxlab yotgan edi. Bir ko'zli maxluq uyqudan turar ekan,

cho'zilgan shimoliy-sharqiy kenglik, Qofqaz va Markaziy Osiyodagi hududlarni tushunganlar. Zotan, Esxil yaratgan Prometey skiflar mamlakatini ana shunday kengliklar bilan tasavvur etadi. Prometeyning zanjirband etilishi hamda qiynoq-azoblarga solinishi unga e'tiqod qo'ygan kuchlar qalbida rahm-shafqat uyg'otadi. Bahr ma'budi Okean uchar otda yetib kelar ekan, Prometey unga shunday murojaat qiladi:

Va nihoyat sen ham kelding, bu nima, demak, Azobimga tomoshabin bo'lganimi yo,

Senga nomdosh bo'lgan oqim – ulug' Okean Ham qoyavor g'or qa'ring ilk bargohini

Tark aylabon temir-ma'dan iqlimi sari Kelmoqlikka qanday jur'at qila olding-a?

Bu parchadagi «temir ma'dan iqlimi» skiflar mamlakatini anglatadi.

Qadimda yunonlar skiflar mamlakatini shunday nomda atashgan. Sababi bu hududda temir-ma'dan boyliklarining ko'pligi hamda skif qabilalari temirchilik ishlari bilan mashhur bo'lganligidir. Gerodot skiflarning massaget qabilasi yashaydigan joyda oltin va mis boyliklari behisobligini alohida ta'kidlaydi. Esxil yaratgan dramada Prometey skiflarning ana shunday boyliklarini ochuvchi va xalqqa yetkazuvchi qahramon sifatida ko'rinadi. Bu haqda uning o'zi shunday deydi:

Binobarin...Kim aytishga jur'at etadi, Menga qadar yer ostida yashirin yotgan.

Temir, oltin, kumushlarni, rangin mislarni, Odamlarning foydasiga yetkazganini,

U kimdirki, mag'rurlansin, albatta, hyech kim.

Bu misralarda bayon etilgan fikrlar Prometey taqdirini «temir-ma'dan iqlimi» - skiflar mamlakati bilan yanada yaqinroq bog'laydi. Ayni paytda bu obraz skiflar jahonda yer osti boyliklarini topish va uni ishlatishda mashhur bo'lishining asosi sifatida ham ko'rinadi.

Prometeyning qiynoq-azoblarga solinishi amazonkalarini yordamga otlantiradi. Dramada shunday satrlar keltirilgan:

Achinmoqda senga hatto

Sher yurakli amazonkalar;

Meotida ko'rfazining chekkasida

Asrlar osha yashab kelgan

Skif qavmi-jangarilar ham.

Demak, amazonkalar skiflar qabilasi. Ularning yashash joyi Meotida (hozirgi Azov dengizi) sohillarida bo'lgan.

Prometey dramada skiflar mamlakatining tabiati, boyliklari, daryolari, bu hududda yashaydigan qavmlar, ularning yashash tarzi, urf-odatları hamda o'zlariga xos ruhiy kechinmalari haqida to'la tasavvurga ega bo'lgan qahramon sifatida ko'rinadi. Xususan, bu tasvir malika Ioga qilgan murojaatida o'z ifodasini topgan. Xo'sh, Prometey bu qadar skiflar turmushi bilan bog'lanishiga asos nima? Nega yunon mifologiyasida Prometey obrazi keng o'rin olgan bo'lsa-da, u skiflar mamlakatida zanjirband etiladi?

Skiflar hayoti aks etgan tarixiy manbalar, ular asos solgan mamlakat hududida yashayotgan qavmlar o'rtasida saqlanib qolgan adabiy syujetlar Prometey aslan skiflarning qahramoni bo'lganiga ishonch uyg'otadi. Gerodot shunday afsonani keltiradi:

Prometey skiflarning shohi edi. Burgut nomidagi daryo toshib, ekinzorlarni bosgach, Prometey xalqini oziq-ovqat va boshqa zaruriy narsalar bilan ta'minlay olmadi. Shundan so'ng skiflar o'z shohlarini kishanlab tashladilar. Gerakl daryo bilan dengizni qo'sha oldi. Shuning uchun ham xalq o'rtasida go'yo Gerakl burgutni o'ldirgani hamda Prometeyni zanjirdan ozod qilgani to'g'risida olqishlar tarqalgan.

Gruzin olimi M.Ya.Chikovani ma'lumot berishicha, E.Kenfler (XVII-XVIII) qadimgi yunon manbalari asosida Prometey haqidagi afsonalarni batafsil o'rganar ekan, uning shaxsiyatini skif shohi Protofey nomi bilan bog'laydi. E.Kenfler tadqiqotlariga ko'ra, Protofey Mago'g avlodidan bo'lib, Yofasning o'g'lidir. U skif xalqining otasi deb tan olingan. Uning osmondan yerga olov olib kelishining mazmuni shundaki, u Qofqaz tog'laridan metall boyliklarini topish, qazish va olovda toblay olish qobiliyatiga ega bo'lgan.

Yuqoridagi dalillar tarixda Prometeyning o'z muqobili bo'lganligini ko'rsatadi. Demak, Prometey obrazi yaratilishiga skiflar shohi Protofeyning shaxsiyati asos bo'lgan.

Jahon adabiyotshunosligi hozirgacha Prometey haqidagi afsonalar yunon mifologiyasi mahsuli deb tushunadi. Aslida bu afsonalar turkiylarning qadimgi avlodi skiflar og'zaki ijodida paydo bo'lgan hamda yunon yozma adabiyotiga ko'chgan, deb hisoblash haqiqatga yaqindir. Skiflar mamlakatining markaziy qismi hisoblangan Qofqaz va Qofqaz orti respublikalari, Kaspiy va Qora dengiz atroflarida yashaydigan xalqlar og'zaki ijodida Prometey qahramonligini eslatuvchi rivoyat hamda afsonalarning namunalari ko'plab saqlangan.

Qofqazda yashaydigan xalqlarning og'zaki ijodida «Amiran» eposi keng tarqalgan. O'rni kelganda ta'kidlash lozimki, turkiylarning nodir

qozonda hyech narsa qolmaganligini ko'rdi va qahrlandi. U ko'zini ochib ekan, chaqirilmagan mehmonlarga nazari tushdi. Bir ko'zli maxluq ovchilar g'orga quvib kelishgan oltin shoxli echkining oyog'idan tutdi va bir tosh bilan urib o'ldirdi. So'ngra uni ochofatday yeyishga kirishdi. Shundan so'ng ovchilarga qirqta qo'yni so'yish, qozonda qaynatishni buyurdi. Shu bilan birga ovchilardan ham bittasini yeyishga ahd qildi. U ovchilarni uning oltin shoxli echkisini ancha vaqtdan beri otib olishga qasd qilib yurganlikda ayblaydi. Ovchilar maxluqning buyrug'idan qo'ngib ketdilar va sarosimaga tushdilar. Dastlab qirqqta qo'yni so'yidilar va go'shtini qozonga solib, pishirishga kirishdilar. Bir ko'zli maxluq yana uxlashga kirishdi. U ovchilar hyech qayerga qocholmasligiga ishongan edi. U qattiq uyquga ketib, xurrakni ota boshlagach, Xon yigitlarini maslahatga chaqirdi. Qirq suvoriyning hyech qaysisi bir ko'zli maxluqning g'oridan qutulib chiqib ketish yo'lini ayta olmadi. Shunda Xon yigitlariga bunday dedi: «Sizlarga nima bo'ldi? Sizning har biringiz bir davlatni boshqarish kuch-qudratiga egasizlar-ku! Yolg'iz bir ko'zli maxluqdan qutulish yo'lini, nahotki, bilmaysizlar. Do'stlar, avvalo, qanday bo'lmasin uni o'ldirish yo'lini topishimiz kerak. Men bu yerdan chiqib ketish uchun har birimiz so'yilgan qo'ylarning terisini yopinishimiz, maxluqning yagona ko'zini ko'r qilishimiz kerak, deb o'ylayman». Xonning fikrini yigitlar quvatlashdi va omadlarini sinab ko'rmoqchi bo'ldilar. Bir ko'zli maxluq hali uxlab yotardi. Xon temir sixlarni olovga qo'ydi. Sixlar cho'qqa aylangach, xon ularni maxluqning ko'ziga suqdi. Maxluq og'riqning zo'ridan qichqira boshladi. Qo'lini cho'zib, ovchilarni izlashga urindi. Lekin ulardan hyech birini topa olmadi. Ovchilar xonning maslahati bilan qo'ylarning orasiga yashirinishgan edi. Bir ko'zli maxluq har qancha qidirsa-da, ularni topa olmaganidan so'ng shunday dedi: «Baribir, mendan qochib qutula olmay-sanlar, bugun bo'lmasa, ertaga, albatta, qo'linga tushasanlar». Shundan so'ng u yana uyquga ketdi. Ovchilar esa gavdalarining katta-kichikligiga qarab qo'y tanladilar, ularni so'yib, terisi ichiga kirdilar. Ertasi kuni ular qo'ylar bilan birga oyoqqa turishdi. Bir ko'zli maxluq ham uyg'ondi. Qo'ylarni yaylovga chiqarish uchun g'or eshigini ochdi, o'zi esa eshik oldiga turdi. Ovchilar chiqib ketmasligi uchun qo'ylarning har birini paypaslab turdi. Uning hisobidagi hamma qo'ylar yaylovga chiqib bo'lgan edi. Shundan so'ng bir ko'zli maxluq xitob etdi: «Ovchilar, qayerdasizlar? Bu yoqqa kelinglar!» Ovchilar g'ordan tashqarida javob berdilar: «Ey, axmoq! Ablah! Biz bu yerdamiz!». Ovchilarning tadbirkorligidan lol qolgan bir ko'zli maxluq dod-faryod soldi va boshini g'or devorlariga urib, alam bilan jon berdi. Ovchilar bir

ko'zli maxluqning butun boyligini oldilar va uylariga qaytib, murod-maqadlariga yetdilar.

Bir ko'zlilar haqidagi afsonalar turkiy xalqlar og'zaki ijodida katta turkumni tashkil etadi. Rus etnografi G.N.Potanin ham bu mavzudagi afsonalardan bir nechtasini yozib olgan va nashr ettirgan. Bir ko'zlilar afsonasi turkiylarda ko'proq uchrashi, yunon tarixchilari ham qadimgi turkiylar yashagan hududlarda Polifemlar borligiga ishonch bilan qarashi, ehtimol, bu mavzu qadimgi Gresiyaga Sharqdan borgan bo'lsa kerak, degan fikr uyg'otadi.

PROMETHEY OBRAZI YARATILISHINING TURKIY MANBALARI

Prometeyning nomi jahon adabiyotida zulm va adolatsizlikka qarshi kurashgan qahramonlarning umulashma boqiy obraziga aylangan. Insonparvarlik va haqiqat yengilmasligining majozi bo'lgan bu obraz milodimizdan oldingi asrlarda yunon adabiyotida yaratilgan edi.

Gomerning «Iliada» va «Odessey» kabi asarlari so'nggi asrlarda yashagan yunon shoirlari uchun an'ana maktabi hisoblangan. Gomerdan keyin yunon adabiyotida ushbu mavzuda yaratilgan epik dostonlar «Troya turkumi» deb atalgan. Gesiod va Esxilning Prometey haqida yaratgan asarlarini ham ushbu turkumga kiritish mumkin. Chunonchi, Esxil o'z asarlarini «Gomer bazmgohida to'kilib qolgan ushoqlar», deb atagan.

«Troya turkumi» yunon adabiyotidagi boshqa dostonlardan muhim bir xususiyati bilan ajralib turadi. Unda yunonlarning Troyaga yurishlaridan tashqari, turkiylarning qadimgi qavmlari hisoblangan skiflar, kimmerlar, shuningdek ularning jangovar ayollar guruhi — amazonkalarning yashash tarzi, mamlakati haqida ham tasvirlar berilgan.

Jahon adabiyotshunoslari Gesiod va Esxil Prometeyning obrazini yaratishda yunon mifologiyasida mavjud afsonalardan foydalanganini qayd etishadi. Prometey haqidagi rivoyat va afsonalar, xususan «Zanjirband Prometey»dagi tasvirlar skiflar mamlakati bilan bog'langanligi nuqtai nazaridan bu obraz badiiyatini qadimgi turkiylar hayoti bilan qiyosiy o'rganish maqsadga muvofiqdir. Zotan, muammo yechimining ijtimoiy va adabiy manbalari mavjud.

Esxil tragediyasidagi tasvirga ko'ra Prometey Zevsning qahrli amri bilan skiflar mamlakatidagi osmono'par qoyaga zanjirband etiladi. Yunonlar skiflar mamlakati deyilganda yer qit'asining katta qismi — hozirgi davr nazari bilan qaraydigan bo'lsak, Qora dengizdan Rossiya tomon

arman, osetin, cherkas, lak va kabardin tillarida ommalashgan. Lekin markazlashgan o'rni gruzinlardadir. Xususan, «Amiran» mesxetilar o'rtasida ommaviy tarzda tarqalgan va ashuglar (baxshilar) uni kuyga solib aytishgan. Mesxetilar skif-kimmerlarning miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda rivojlangan qabilalaridan biridir. Ular osmon jismlariga, xususan Oyga sig'inishgan. Turkiy xalqlarning nodir yodgorligi «Qo'rqut ota kitobi»da Amiran turkiy xalqlarning bahodir yigitlaridan biri sifatida ulug'lanadi. Bu obraz gurg'ilar va o'g'uzlar o'rtasidagi janglar tasviriga bag'ishlangan «Bagilning o'g'li Amiran haqida qo'shiq» faslida yaratilgan Amiran g'ayri dinlar – gurg'ilar boshlig'i Takuraga qarshi jangga tushib, uni yengadi. Shu sababli Qofqaz tog'laridagi ko'plab yerlar unga in'om etiladi, bahodir Aruz (Alisher Navoiy «Tarixi muluki Ajam» kitobida yozishicha, Alburz (Elbrus) tog'i uning nomiga qo'yilgan) yonidan joy ko'rsatiladi.

Gruzin xalq og'zaki ijodi Sharq xalqlari adabiyotining kuchli ta'siri ostida rivojlangan. Gruzin folklorshunosligi «Amiraniani», «Tarieliani», «Rostommiani» doston-larini qahramonlik eposlarining eng yaxshi namunalaridan deb hisoblaydi. Bu eposlarning qahramonlari Amiran, Tariel, Rustamdir. Tariel skif-kimmerlarning tarixiy yoki afsonaviy qahramonidir. Shu sababli ham janubiy Gruziya va uning tog'lari ushbu nom bilan atalgan. «Amiran»ning 150 dan ortiq variantlari yozib olingan. Uning bir variantida Rustam Amiranning otasi deb ko'rsatilgan. «Tarieliani» dostonida esa Tariel va Rustam Amiranning ukasidir. Fors-tojik va turkiy og'zaki adabiyotdagi Bejan va Manija (Afrosiyobning qizi) haqidagi doston syujetlari ham gruzin xalqlari o'rtasida keng tarqalgan, uning bir necha variantlari yozib olingan.

G.N.Potanin Sharq adabiyotining Yevropa eposlariga ta'siriga bag'ishlangan asarida Shimoliy Kavkaz xalqlari o'rtasida Amiran haqida saqlangan syujetlarning bir necha versiyalarini keltiradi. V.F.Millerning ham «Osetin etyudlari» tadqiqotida Amiran haqidagi og'zaki hikoyalar tahlil etilgan. Gruzin adabiyotida ushbu qahramon haqida roman ham yaratilgan. G.N.Potanin bu roman hozirgacha (1899) nashr etilmagan deb ta'kidlaydi. Amiran haqidagi afsonalarda tasvirlangan voqealar o'zining qadimiy qatlamlariga ega.

Amiranning tug'ilishi. Ishav versiyasiga ko'ra, Amiran Sulkaymaxa va uning xotini Darijonning kenja o'g'lidir. Uning Badra va Usip ismli ikki akasi bo'lgan. Kartamin versiyasiga ko'ra, Amiran Usip yoki Usupning o'g'lidir. Uch aka-uka Sulkalmax, Badri va Usip yashadilar. Ularni Darijanashvili deyishar edi. Usup ovga chiqib,

cho'qqidagi qal'ada o'tirar ekan, go'zal, quyosh nuridan ham ustun bir qizni uchratdi. U o'sha go'zal bilan uch kun bo'ldi va unga qimmatbaho tosh olmosni qoldirar ekan, shart qo'ydi: «Agar qiz tug'sang, unga shu olmosni berasan, agar o'g'il tug'sang, u o'zi uchun o'zi kurashsin». Usup vafot etdi. Go'zal ayol o'g'il tug'di. Unga xudoning nazari tushdi va Amiran ismini berdi. Svan versiyasida otasining ismi ko'rsatilmaydi. U oddiy ovchi. U bir cho'qqining yonidan o'tayotganida ayol kishining ovozi eshitadi. Ovchi cho'qqidan qaytib tushar ekan, o'sha ayolni topadi va u bilan uch kun birga bo'ladi. Ovchi ayolning qistovi bilan uning qornini yoradi va o'g'il bolani olib, uni buloqqa tashlaydi. Pari kelib, chaqaloqni poklaydi va uni Amiran deb ataydi. Svanlarning boshqa versiyasiga ko'ra, cho'qqida kuchli tovush eshitiladi. U yerdan to'lg'oq tutayotgan ayol kishining ingragan nidosi kelardi. Odamlar dastlab qo'rqishadi, so'ngra xursand bo'lishadi. Temirchi Darjexan (Darijan) doyalik qilish uchun uning huzuriga boradi. Ayolning qornini yorishga to'g'ri keladi. Ayol o'limi oldidan o'tinib so'raydi: «Agar qiz tug'sam, suvga tashlanglar, agar o'g'il tug'sam, uch tomonga ketuvchi yo'l boshiga qo'yinglar». Bola o'g'il tug'ildi. Yo'lga tashlangan chaqaloqni ma'budlar oldilar, pokladilar va yana o'z joyiga qo'yidilar. Uni bir ovchi topib oldi va xotiniga keltirib berdi. Ayolning Visibir va Badr ismli ikki o'g'li ham bor edi. Osetin versiyasiga ko'ra, Amiran Rustamning o'g'lidir. Rustam cho'qqida ov qilib yurgan edi, qoziq tishli bir ayol unga o'z muhabbatini izhor etdi. Rustam uning taklifini qabul qildi va shu yerda jon berdi. U o'limi oldidan tug'iladigan farzand o'g'il bo'lsa, unga Amiran ismini qo'yishni vasiyat qildi⁷⁴.

Gurji xalq og'zaki ijodida Alp Er To'nga va Kayxisrav munosabatlari bilan bog'langan rivoyatlar ham mavjud. Biroq bu nomlar gruzin xalqi hayoti bilan bog'lab ko'rsatiladi. Gruzin shohi Erekle Aragvi hukmdori Kayxusru (Kayxisrav)ni tatar xoniga qarshi urushga chaqiradi. Erekle – Alp Erning qahramonligi timsolidir⁷⁵.

«Tarielliani» dostoni Mesxetida yozib olingan. Tariel – Shota Rustavelining «Yo'lbars terisini yopingan pahlavon» dostonining ham yetakchi qahramoni hisoblanadi. Doston syujeti Sharq rivoyatlari asosida qurilgan. Voqealar qadimgi Xorazmdan Hindistongacha bo'lgan hududda yuz beradi. Asar muallifi Shota – mesxeti urug'idan. Kitobni malika

⁷⁴ Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: Изд-е географич. отд. имп. общес-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М.: 1899, 893 ст.

⁷⁵ Грузинские народные предания и легенды. М.: 1973, 178-181 ст.

eposlaridan biri «Qoʻrqut ota kitobi»da Amiran haqida alohida doston berilgan (IX qoʻshiq). Qoʻqaz xalqlari oʻrtasidagi rivoyatlarga koʻra, Amiran Elburs togʻida zanjirband qilingan. Abxazlarning Abrakel, imeretlarning Rokapi, ajarlarning Rompapi, svanlarning Rokan, adigeylarning Nasrenjak kabi qahramonlari ham Prometeyning muqobil obrazi sifatida oʻz qiyofasiga ega. Prometey haqidagi afsonalar mazmuni Alisher Navoiy sheʼrlarida ham ifodalangan. Shoir bir ruboiysida shunday yozadi:

Zogʻyeki, choʻqub oquzdi qon koʻnglumdin,
Timgoʻgʻ ila uzdi notavon koʻnglumdin.
Aʼzosida koʻr asar damin duduni
Minqor ila changiga nishon koʻnglumdin.

Akademik B.Valixojayev bu ruboiyni tahlil qilar ekan, avvalo, uni katta bir asotir mazmunini ifodalagan masal –ruboiy, moʻjaz hajmli majoziy sheʼr deb hisoblaydi. Ikkinchidan, olim bu ruboiyda zanjirband Prometeyning koʻksini choʻqigan burgutlar tasviriga hamohanglikni koʻradi, uchinchidan, bunday oʻxshashlikni Alisher Navoiy yunon asotirlari bilan tanish boʻlganmi yoki tavorud (ikki shoirning bir-biridan xabarsiz holda bir mavzuda asar yaratish) hodisasimi deb hisoblaydi va masalaga aniqlik kiritishni adabiyotshunoslikning muhim vazifasi deb qaraydi.

Savol va topshiriqlar

1. Antik adabiyotda deganda qaysi xalq adabiyoti tushuniladi, nega?
2. Yunon yozma adabiyoti qachondan shakllana boshlagan?
3. Yunon va turkiy xalqlar adabiyotida qanday mushtaraklik jihatlar bor?
4. Amazonkalar haqida maʼlumot bering?
5. Prometiy obrazi yaratilishining qanday turkiy asoslari bor?

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
2. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
4. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2003.
- Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. – Т.: Фан, 1977.

TURKIY ADABIY SYUJET VA OBRAZLARNING GERMAN, GRUZIN HAMDA RUS SLAVYAN XALQLARI ADABIYOTLARIDAGI IFODALARI

Reja:

1. Gruzin adabiyoti
2. German adabiyoti.
3. Rus-slavyan xalqlar adabiyoti.

Kalit soʻz va terminlar: gruzin adabiyoti, «Amiraniani», «Tarieliani», «Rostommiani», Amiran, Tariel, Rustam, «Amiranning tugʻilishi».

Gruzin adabiyoti. Ossuriya tarixiy hujjatlarida Urartu (hozirgi Armaniston va Turkiyaning bir necha sharqiy viloyatlari oʻrniga toʻgʻri keladi) va Gamirra mamlakatlari oʻrtasida miloddan oldingi VIII asrlarda Guriani (hozirgi Gurjiston) mamlakati joylashganligi haqida maʼlumotlar keltirilgan. Gamirra – goʻmirlar, yaʼni kimmerlar davlatidir. Gurjiston, Armaniston, Abxaziyadagi qadimgi shaharlar oʻrnida arxeologik qazishmalar vaqtida topilgan ashyolar Qoʻqaz va Qoʻqaz orti mamlakatlarida skif-kimmerlar ham yashaganligidan guvohlik beradi. Gruzin olimi G.A. Melikishvilining taʼkidlashicha⁷², kimmerlar janubiy Gruziya va uning togʻlarini oʻzlarining trer urugʻlari nomi bilan Trialet (qadimgi arman manbalarida trel) deb ataganlar. Sharqiy Gruziyada Kvemo-Kartli shahrini Gugark («Injil»dagi skiflar ajdodi «Gog» va «Magog» nomi bilan) atashgan. Strabonning maʼlumotiga koʻra, Shimoliy Armanistonda skiflarning sak urugʻlari yashaydigan Sakashen shahri boʻlgan. Qoʻqaz respublikalaridagi koʻpchilik xalqlar oʻzlarining tarixini skiflar bilan bogʻlaydilar. Dogʻistonning Arqaz (Erqaz) qishlogʻidan topilgan arxeologik yodgorliklar skif-hayvonot uslubida ekanligi eʼtirof etilgan. Akademik N.Ya.Marr skif va sak tilini Shimoliy Qoʻqaz va Abxaziya tillari bilan juda yaqin deb hisoblaydi⁷³.

Demak, gruzin xalq ogʻzaki va qadimgi yozma adabiyotida skif-kimmerlar badiiy ijodining yodgorliklari saqlanib qolishining tarixiy asoslari mavjud. «Amiran» qahramonlik eposi svan, megrel, abxaz,

⁷² Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. – Тбилиси.: 1959, 507 с.

⁷³ Ўзбекистон халқлари тарихи. – Т.: «Фан», 1992, 188-б.

Tamaraga sovg'a etish uchun yaratgan. Shota Sharq turmush tarzi va adabiyotini yaxshi bilgan. Shu sababli ham N.Ya.Marr Rustavelini musulmon shoiri deb atagan. Turkiy xalqlar o'rtasida Alp Er To'nga – yo'lbarsdan ham kuchli bahodir xoqon to'g'risida rivoyat hamda afsonalar saqlangan. Tariel – shunday xususiyatli pahlavondir.

Tarielning yo'lbars terisini yopinib yurishi timsolida turkiy xoqonlarni ko'rish uchun asoslar bor. Firdavsiy «Shohnoma» dostonida shunday yozadi:

Kayumarsga jahon shohlik buyurdi,
Ilk bora manzilni tog' ichra qurdi.
Taxtu baxtni topib tog'dan farovon,
Yo'lbars terisidan qilardi chopon.⁷⁶

Alisher Navoiy «Tarixi muluku Ajam» kitobida Afrosiyob haqida shunday ta'rif keltiradi: «**Afrosiyob.** Ani debturlarkim, Pushang binni Tur binni Faridin o'g'lidur. Va ba'zi aning nisbatin Kayumarsga yetkurubdurlar». ⁷⁷ Afrosiyob – Alp Er To'ngani Kayumarsga nisbatan berish uning yo'lbars terisini yopinib yurishiga ishoradir. Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarida chorva va vahshiy hayvonlar terisidan liboslar kiyish Tung ibn Turk ibn Yofas davridan boshlangan deb hisoblaniladi. «Tarixi muluku Ajam»da Faridun Afrosiyobning otasidir. «Yo'lbars terisini yopgan pahlavon» dostonida Faridun Tarielga otaliq yordamini ko'rsatgan turkiy mamlakatning hukmdori hisoblanadi.

German adabiyoti. Xunlar Oltoy tog'laridan boshlab, Tibetgacha, Xitoy, Mo'g'uliston, Turkiston va Qirg'iz sahrolari, Ural tog'larigacha bo'lgan kengliklarda yashadilar. Ular Xitoy manbalarida «Xyun-yu» yoki «Xyun-nu» deb yozilgan. «Xyun» yoki «Xun» Urxun daryosiga ot qo'yilganidek, suv nomi bilan bog'langan bo'lishi mumkin. Katta hududda ulkan davlatni tiklagan xunlar sekin-asta uch toifaga bo'lindilar. «Janub xunlari» yoki «oq xunlar» Amudaryodan tortib Eron va Ozarbayjonga tarqaldilar. Shimol xunlari Mo'g'uliston atrofida, G'arb xunlari esa Buxorodan qirg'iz sahrolari, Ural tog'lari kengliklarida yashadilar. So'ngra ularning bir qismi G'arb tomonga yurish qildi va Yevropada xun turklari saltanatini o'rnatishdi.

Tarixiy hujjatlarga ko'ra Attila 434–453 yillarda G'arbiy Xun imperatorligiga xoqonlik qilgan hukmdordir. U 39–40 yoshlarida taxtga

o'tirgan. Attila 45 ta qavmni, ular orasida german, slavyan, fors, fin – ug'ur, turk qavmlarini xun xoqonligiga birlashtira olgan hukmdordir. Xoqonlikning Sharqdagi asosiy joylari Dnepr, g'arbdagi asosiy joylari Tuna (Dunay) sohillari edi. U shu qadar qattiqqo'l, dushmanlariga nisbatan berahm ediki, g'arbliklar uni jazo uchun yuborilgan «Tangrining qamchisi» deb aytganlar.

Attila 453 yilda, Italiya yurishidan so'ng, Ildeka ismli malikaga uylangan. Lekin to'y kechasi og'zi–burnidan qon ketib, olamdan o'tgan. Attilaning jasadini ko'rgan kom (shomon)lar shunday degan: suiqasd yuz bergani yo'q, katta akasi Buda ham shunday darddan o'lgan edi. Xunlar Attilaga qayg'urdilar. Marsiyalar bitildi:

Ko'zdan quyiladi yosh misoli bulut,
Mungli nurga burkanib quyosh botadir.
Oltin, kumush, po'latdan yasalmish tobut,
Unda xunlar quyoshi Atli yotadir.⁷⁸

Rivoyatlarga ko'ra, Attilaning dafn qilish marosimi shunday bo'lgan: uning jasadini bir-birining ichiga kiygizilgan uchta tobutga joylashtirishgan. Birinchi tobut oltindan yasalgan va shu sababli u quyoshdek yaltirardi. Buning sababi Attila xunlarning quyoshi edi. Xun nomi ham kun, quyosh demakdir. Ikkinchi tobut dumli yulduzdek porlovchi kumushdan qilingandi. Attila nodirlikda dumli yulduzga o'xshardi. Uchinchi tobut ikki bor toblangan temirdan yasalgandi. Chunki Attila temir irodali, po'latday bukilmas hukmdor edi.

Qimmatbaho uch qavatli tobut Attilaga tegishli qurol-aslaha va buyumlar bilan Tissa daryosining orolchalaridan biriga dafn etilgan. So'ngra daryoning o'zani o'zgartirilib, qabrning ustidan o'tkazilgan. Bundan maqsad qabrni g'animlar ocholmasligi va Attila bilan ko'milgan qimmatbaho buyumlarni talab, olib ketolmasligiga qaratilgandi.

Reyn, Dunay, Visla bo'ylari va Skandinaviyaning janubidagi yerlarda german qabilalari yashagan. XII–XIII asrlardan boshlab german qahramonlik eposlari yozib olishga kirishildi. Bu ertak va qissalarda german qabilalarining turkiylarning xun qabilasi bilan olib borgan janglari tasvirlanadi. Ularda Atli, Etsel, Attila nomli xun hukmdorining obrazi yaratilgan. Mazkur rivoyat afsonalarda, shuningdek, XII–XIII asrlarda nemis tilida yaratilgan «Nibelunglar haqida qo'shiq» dostonida Attila zolim hukmdor sifatida ko'rsatiladi. Attila Nibelunglar xazinasini

⁷⁶ Фирдавсий А. Шохнома. – Форсийдан Ш. Шомухамедов таржимаси. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 1- китоб, -736 б

⁷⁷ Навоий А. Мукаммал асарлар туплами.

⁷⁸ Ўздек Р. Турклерин алтин китаби. Жилд I. – Тержуман тесисларинде дизилип басилмиштир. – Истанбул, 1990, 128 б

egallash uchun burgundlar qiroli Gunter va uning sipohlarini mehmondorchilikka taklif etib, ularni halok etadi. Boshqa bir rivoyatda esa german asirasi Ildika akalari uchun qasos olib, Attilani o'ldiradi. Mutaxassislar «Nibelunglar haqida qo'shiq» bilan o'zbek xalq dostoni «Alpomish», xususan bu dostonlarning obrazlari Bryunxild bilan Barchin o'rtasida yaqin o'xshashlik mavjudligini ko'rsatishadi. Nemislarning shu davrda yaratilgan «Ditrix Berskiy haqida qissa» asarida ham Ditrix xunlar qiroli Etsel saroyida xizmat qilib, o'z dushmanlariga qarshi kurashgani aks etgan. Islandlarning «Velsunglar haqida saga», norveglarning «Tidreklar haqida saga», islandlarning «Atli haqida qo'shiq» (IX asr), «Atli afsonasi» (XII asr) asarlarida ham Attila obrazi yaratilgan.

Gredlandlarning «Atli haqida qo'shiq» asarining yaratilish davri «Nibelunglar haqida qo'shiq»dan ancha qadimiyroqdir. Qo'shiqdagi tasvirga ko'ra, Gudrun (tarixiy haqiqatga ko'ra, Ildika) akalari Gunnar va Xyognini o'ldirgani uchun o'z eri Atlidan o'ch oladi. Avval, uning boshqa xotinlaridan bo'lgan o'g'illari Eytill va Erpni, so'ngra Atlini fojiali halok etadi. Qo'shiqda shunday satrlar keltirilgan:

Qadahlar jaranglardi
Maydan og'ir ohangda,
Shop mo'ylovli xunlarning
Bazmi, sho'x davrasida.

Chodirda to'plangandi
Jasur jangchilar.
Sekin kirdi may bilan
Oydin yuzli malika.
Rangi sarxush Atliga
Yemaklik berdi.
Va haqoratli so'zlarni
Aytdi o'shqirib:
«Sen asalga qo'shib yeding
O'g'illaring yuragin-
Qonli go'shtlarini
Qilichboz polvonlaring.
Endi pishirsang bo'lar
Tanidan turli ovqat.
Pivo bilan totib ko'r-da,
Mayli so'ng bo'l beshafqat.
Pivodan kayfing oshsa,

Endi chaqiraolmaysan,
Tizzangda erkalaolmaysan
Eytill bilan Erpni.
Endi hyech ko'rolmaysan
Nayzalar dastada turishini
Toychoqlarning yollarin
Yuksakda o'ynashini».
Chodirdagi odamlar
G'azab bilan ichdilar.
Hiylaning zo'rligidan
Xunlar ko'zi yosh bo'ldi.
Faqat yolg'iz Gudrun
Va aka-ukalari,
Atlidan tug'ilgan
O'g'illar, aqlsiz yoshlar,
Yig'lamadi – rahmsiz.
Oltinlarni sochdilar-
Oqqush paridek to'zidi.
Oqsoch –malaylarga
Chervonlarni berdilar,
Malika juda saxiy
Har kimning ko'nglini
Topishni istar.
Atli sarxush,
Pivodan mast edi.
Qo'lga qilich tutmadi,
Gudrunqa qarshilik qilmadi.

Bu go'yo ular uchun oddiy
Uchrashuvlarning biri edi.
Atli hammaning huzurida
Uni suydi, bag'riga bosdi.
To'shak malikaning
O'tkir tig'i birla
Qonga to'ldi.
Atli qarorgohining
Eshiklari yopildi.
Itlar quvildi,

Xizmatkor chiqarildi.
Akalar o'chi uchun
Uy o'tli o'qqa tutildi.
Atrof alanga ichra yondi...⁷⁹

Attila saroyidagi Vizantiya elchisi Priskning ma'lumotlariga ko'ra, xunlar xoqonining katta xotini Kreka yunon ayoli bo'lgan. Venger tarixchisi Simon Kez yozib qoldirishicha, Atilla vafotidan so'ng uning merosi uchun Krekka va nemis qizi Ildeka o'rtasida kurash ketadi.

Xitoy olimi Yan Syan-ining kuzatishicha, xunlar mavzusida yaratilgan eposlardagi Agjuera va Ashin obrazlarida Atilla qahramonligi umumlashgan. Rus etnografi G.N.Potanin o'z tadqiqotlarida (*Vostochnyye motivy v Srednevekovom Yevropeyskom epose*, M., 1899) Atilla obrazi yaratilishiga maxsus fasl bag'ishlangan. Qadimgi Italiya tasviriy san'atida Atilla it quloqli, ba'zan shoxli hukmdor misolida ko'rsatilgan. A.N.Veselovskiy (XIX asr)ning talqiniga ko'ra, bu tasvirdagi ma'no Italiyada tug'ilgan emas, balki xun afsonalari ta'sirida yuzaga kelgandir. Chunki turkiylar o'z kelib chiqishlarini it, bo'ri, tulki, ayiq va boshqa jonivorlar bilan bog'laydilar. Italyancha tasvirda esa ularning bittasi aks etgan, xolos.

Rus va Slavyan xalqlari adabiyoti. Qadimgi rus va slavyan halqlari eposlarida, rivoyat, afsonalarida turkiy xalqlar adabiy yodgorliklari singishib ketganligining tarixiy ildizlari mavjud. Qadimgi turkiy xalqlar O'tmishda hozirgi Rossiyaning cheksiz hududlarida yashaganlar. Hatto ulkan turk xoqonligi - To'xtamish saltanati ham XIV asrlargacha Rossiya zaminida edi. Asrlar davomida bu hududda yashagan turkiylarning ko'pchilik qismi rus - slavyan millatiga qo'shilib ketdi. Endilikda qadimgi turkiylar yashagan hududlardan rivoyat va afsonalarni yozib olgan folklorshunoslar ularni rus va slavyan xalqlari adabiyotiga nisbat bermoqdalar. Qadimgi rus halqining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy turmushini o'rganishda rus tarixchisi S.M.Solovyevning (1820-1879) 15 kitobdan tashkil topgan «Rossiya tarixi» asari alohida qimmatga ega. Kitobda Gumer eposlari hamda Gerodot asarlarida skif-kimmeriylar to'g'risida keltirilgan ma'lumotlar rus xalqi tarixining dastlabki manbalari sifatida taqdim etilgan.

Skif-kimmerlar hukmdorining og'zaki adabiyotdagi badiiy obrazi Alp Er To'ngadir. Bu obraz tasviriga oid badiiy asarlar rus xalqi ijodida ham alohida sahifani tashkil etadi. Ingliz olimi K.G.Menges, rus

tilshunoslari V.V.Radlov va N.A.Baskakov qadimgi rus yilnomalarida uchraydigan «Olbir Sheroshevich» nomini Alp Erga nisbat berganlar. Olbir-Alp Er Sheroshevich — arslon, To'nga nomiga nisbatan olingan hurmat belgisi hisoblanadi. O'rta asr rus manbalarida Alp Er To'nga nomi shunday atalgan. Rus folklorshunosi K.Danilov to'plagan «Aliber xonligi» eposining qahramoni Alp Erdir. Epos qahramoni Saul Levanidovich bo'lib, uning mamlakati Aliber — Alp Er deb nomlanadi. «Levanidovich» - «Sheroshevich»ning rus tilidagi tarjimasidir.

Eposdagi voqeyalar va joy nomlari turkiylarniki bo'lib, faqat uning mazmuni rus tilida bayon etilgan, deb hisoblash mumkin. Dostonning qisqacha mazmuni shunday:

«**Alp Er xonligi.** Aliber mamlakatining xoni Saul Levanidovich uzoqdagi O'rda — dengiz ortidagi qipchoqlar yeriga soliq undirishga jo'naydi. Ketish oldidan homilador xotiniga shunday deydi:

«Men o'n ikki yilga ketmoqdaman. Agar o'g'il ko'rsang voyaga yetgach uni orqamdan jo'nat. Agar qiz tug'sang ham uni erga berib, sevimli kuyovimni yuborasan».

Malika o'g'il ko'rdi. O'g'il soat sayin ulg'ayib, bahodir yigit bo'ldi. Qo'liga gurzi, qalqon olib, otga minib, otasining orqasidan qipchoqlar yurtiga jo'nadi. Uning qarshisidan uchta yo'l chiqdi. Yo'l boshiga shunday so'zlar yozilgan edi:

«O'ng yo'l bilan ketgan kishining oti to'q bo'ladi, O'zi o'ladi. Chap yo'l bilan ketganning o'zi to'q, oti och bo'ladi. O'rta yo'ldan ketgan kishini behuda o'lim kutadi».

Shahzoda o'rta yo'lni tanladi. U yo'lda Qo'ng'irxon va uning tatarlariga duch keladi. Shahzoda tatarlarni mardlarcha yengib, yo'lida davom etdi. Yo'l yurib, Uglig shahriga yetib keladi. Bu joydagi kishilar ayyor edi. Ular shahzodani ushlab, yerto'laga tashlaydilar.

Shoh Saul soliqlarni yig'ib, Aliber mamlakatiga qaytib keladi. Malika o'g'il ko'rganidan hursand bo'ladi. Shahzoda otasini izlab qipchoqlar yeriga ketganini, lekin xabari yo'qligidan qayg'uga tushadi. Saul o'g'lini axtarib yo'lga chiqadi. So'rab-surishtirib, uning xabarini Uglich shahridan topadi. Shahzodani ozod qiladi va bandi etganlarni esa topib, o'lim jazosini beradi. Saul o'g'li bilan Aliber mamlakatiga qaytib kelgach, bir necha kun to'y-tomosha qiladi.

«Igor jangnomasi» dostonida qadimgi turkiy xalqlarning urf-odatları, yashash joylari, ularning ismlari bilan bog'langan ko'plab so'zlar mavjud. Jumladan, olber, tatron, she'lber, revr kabi. N.A.Baskakov bu mavzuga oid maxsus tadqiqot yaratgan («Tyurskaya leksika v «slove o

⁷⁹ Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 9. Беовульф. Старшая эдда.

polku Igoreve»). «Igor jangnomasi»da rus va turkiylarning qipchoq urug'i o'rtasidagi janglar aks etgan. Jahon adabiyotshunosligida bu asarning yaratuvchisi qaysi xalq ekanligi to'g'risida bahs-munozaralar mavjud. Jumladan, qozoq yozuvchisi O'.Sulaymonov «Igor jangnomasi» turkiy xalqlar adabiy merosi ekanligini asoslovchi ko'plab dalillar keltiradi. Har bir xalq qahramonlik eposlarini yaratganida o'z orzu-maqсадlaridan kelib chiqib, o'z bahodirlarini ulug'laydi. Uning muvaffaqiyatlarini madh etadi. «Igor jangnomasi»da knyaz Igor Svyatoslavovich jangda mag'lubiyatga uchraydi. Dostonda turkiylarning *burgut*, *bo'ri*, *ho'kiz*, *g'oz*, *bulbul*, *qaldirg'och*, *qarg'a* kabi sevimli obrazlari alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, *burgut* turkiy adabiyotdagi ko'pgina eposlarda, jumladan, «Alpomish» dostoni syujetida qahramonning ruhiyatini ochuvchi obrazdir. *Alpomish* yovvoyi o'rdakni tutish uchun o'zini *burgut* chog'laydi. Bo'ri barcha turkiy qavmlarning totemidir. Ho'kiz o'g'uz, g'oz esa qipchoq qavmlarining totemi sanalgan.

Dostonning muallifi to'g'risida ham o'ndan ortiq farazlar mavjud. S.Tarasov tadqiqotida (1954) bu asar Qo'chqor ismli kishi tomonidan yaratilganligi ham taxmin qilinadi.

Turkiylar o'rtasida mavjud syujetlar rus tiliga tarjima qilinganligi bahsli masaladir. Lekin «Igor jangnomasi»ga qadimgi turkiylar o'rtasidagi badiiy syujetlar ham singishib ketganligi haqiqatdir.

Qadimgi rus va janubiy slavyan xalqlari mifologiyasida Arapin, To'garin, Idolish obrazlari yaratilgan. Bu uch qahramon ham turkiy bahodirlardir. To'garin qipchoqlarning Tugarxon, Idolish tatar bahodiri tarzida ko'rsatiladi. Arapin obrazi qaysi millatga mansubligiga munosabat bildirilgan. Rus folklorshunosi B.N.Putilov yozishicha, ba'zi tadqiqotchilar Arapin obrazini janubiy slavyanlarning Arabiston cho'lida qadimda yashagan sarasin xalqiga qarshi kurashi bilan bog'liq deb hisoblaydilar. Lekin Arapin obrazi orqali asosan janubiy slavyan xalqlarining turklar bilan urushi tasvirlanadi. Arapin obrazi ko'p jihatdan fors-tojik adabiyotidagi Afrosiyob obrazini eslatadi.

Arapin - **Ar** (Er), **apin** - bahodir er so'zining janubiy slavyan og'zaki tiliga moslashtirilgan shakli bo'lishi mumkin. Arapin nomiga ba'zan «qora» laqabi ham qo'shib aytilgan. Qora turkiylarda kuchlilik belgisidir.

Arapin haqidagi rivoyatlar janubiy slavyanlar o'rtasida paydo bo'lishining tarixiy ildizlari mavjud. Qadimgi slavyan xalqi Elba daryosidan Oder daryosigacha bo'lgan yerlarda, Visla havzasi, Dnestr va Dneprning Qora dengizga quyilishi joylarida yashagan. Milodimizning V

asriga kelib, xunlarning kuchsizlanishi natijasida slavyanlar janub tomon yurish qilganlar. Shundan so'ng xunlar egallab turgan Dunay daryosi, Qora dengizning g'arbiy sohillari. Vizantiyaning Bolqon yarim orolidagi joylarni egallab oladilar. Shunday qilib, janubiy slavyanlar davlati yuzaga keladi.

Demak, slavyanlar qadimgi skif-kimmerlar, ularning o'zlaridan keyingi avlodi xunlar mamlakatiga o'rtnashganlar, ayni paytda ular birgalikda yashagan. Bu esa turkiy afsonalar slavyan xalqlari o'rtasiga tarqalishi, turk shohlari va pahlavonlari salbiy kuch sifatida yaratilgan rivoyat hamda afsonalar yuzaga kelishiga asos bo'ldi.

Rus eposlari o'rtasida Ilya Murames haqidagi adabiy syujetlar keng tarqalgan. Bu eposning turli versiyalari Samara, Smolensk, Mogilev guberniyalarida yashovchilar orasidan yozib olingan. G.N.Potinin Ilya Murames haqidagi rivoyatlar Borman, Burman, Barman kabi qahramonlar bilan bog'langan syujetlarga aloqadorligini ta'kidlaydi. Hatto, mo'g'ul-shomon, tangut-shomon afsonalarida shunday qahramonlar borligini asoslaydi. Borma yoki Burma nomi afsonalarni yozib olish paytida Murom, Muram, Murin, Murov, Murav shakliga o'tgan. Rus eposlarida tasvirlangan bu qahramonni Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida keltirilgan Borman nomi bilan ham bog'lash mumkin. U Afrosiyobning o'g'li edi.

Xullas, qadimgi turkiy xalqlarga xos adabiy syujetlarning jahondagi turli xalqlar adabiyotiga yaqinligi, badiiy g'oya va obrazlarni yaratishdagi mushtaraklikning o'ziga xos asoslari mavjud. Bunday adabiy hodisa qadimgi turkiylar uzoq asrlar davomida yunon, fors, arab, gruzin, rus – slavyan va boshqa xalqlar bilan turli ijtimoiy–siyosiy aloqada bo'lganligi natijasidir. Shuningdek, urush va nizolar tufayli turkiylar bu mamlakatlarda hukmronligini o'rnatishi, tub aholi bilan chatishib, qo'shilib ketishi ham ularning adabiy qahramonlari boshqa xalqlar adabiyotiga singishuviga sabab bo'lgan. Boshqa xalqlar o'z dunyoqarashi asosida turkiy adabiy syujetlarni rivojlantirishi va qayta ishlashi katta ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga ega. Ular bu bilan qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodini saqlash va uni yaratishga ma'lum darajada hissa qo'shdilar.

Savol va topshiriqlar

1. Gruzin yozma adabiyoti qachondan shakllangan?
2. “Amiran” dostonining variantlari?

3. German va qadimgi turkey adabiyot o'rtasida qanday mushtaraklik mavjud?
4. Rus-slavyan xalqlari adabiyoti turkey obrazlarning ifoda etilishi nima bilan bog'liq?

Zaruriy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004.
2. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
4. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2003. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. – Т.: Фан, 1977.

GLOSSARIY

«Avesto» – zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobidir. Uning yaratilish vatani – Markaziy Osiyo. Shu sababli bu kitob Markaziy Osiyo xalqlarining mushtarak yodgorligidir. Avesto o'z davrining tarixi, fani, madaniyati, urf-odatlarini, iqtisodiy-ijtimoiy hayoti to'g'risida ma'lumot beruvchi qomusiy asardir.

Alqish (DLT., I, 123) – olqish, maqtash, duo qilmoq, madhiya aytmoq, tabrikلامoq ma'nolarida qo'llaniladi. Devonda olqishga berilgan ta'rif nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, bizgacha yetib kelgan qadimgi she'riy asarlar orasida bu janrga mansublarini aniqlash mumkin.

Animizm – (lat. anima – jon, ruh) odamlarning tabiatga sig'inishi va unga itoat etishi asosida yuzaga kelgan din shakli hisoblanadi. Anima («jon» va «ruh») odam vafot etganidan so'ng uning joni tabiatdagi jonsiz narsalarga ko'chishiga inonishdir. Animistik tushunchaga ko'ra, inson tabiatdagi narsa-hodisalar bilan o'zini mushtarak holda tasavvur etadi, tabiat inson qiynalganida, u ojizlikka tushib qolganida unga jonli odamdek yordam beradi. Turkiy xalqlar o'rtasida saqlangan ko'plab afsonalarda animizm tushunchasi o'z ifodasini topgan. Masalan, o'zbek xalq og'zaki ijodidagi «Oq bilakxon» ertagida yigit toshga aylanishi, «Ochil-ochil qamishlar», «Yoriltosh»da qizlarning iltijolari, yolvorishlari natijasida mo'jizalar ro'y berishi buning yorqin misolidir.

Bibliya – xristianlikning muqaddas kitobidir. Bibliyaning asosiy mavzusi – yagona Xudoning fazilatlarini va odamzod bilan aloqasi haqidadir. Bibliya ikki qismga – Qadimgi Ahd va Yangi Ahdga bo'linadi.

Bilig – «Devonu lug'otit turk»da «bilim», «hikmat» va «aql» deb izoh berilgan (I., 367 bet).

Bilga – hikmat aytuvchi, hikmatshunos, oqil, dono, aqlli, olim kishiga nisbatan qo'llanadi. Demak, bilik – hikmat ma'lum ma'noda hozirgi o'zbek tili lug'ot boyligidagi maqol janrining mazmunini ifodalaydi.

Bilga xoqon bitigi – Bilga xoqon turkiy xoqonlardan biridir. U yigirma yillik xukmronlik davrida turk elini bosqinchilar xurujidan ozod qildi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning katta o'g'li – Qul teginning og'asidir. U 734 yilda, ellik yoshida o'z yaqinlaridan biri tomonidan zaharlab o'ldirilgan. Bitig Yo'llug' tegin tomonidan yozilgan. Vaqt o'tishi bilan bitig tosh ag'darilib, yozuvlarning ma'lum bir qismi yetib kelgan.

Begra bitigi – Tur ismli saroy xizmatchisining yig'isi. U o'n besh yoshida xitoylar tarbisida bo'ladi. O'n besh yoshida Tabg'ach xoqoni xizmatiga kiradi. Hayotida ko'p azoblarni ko'radi. Uch o'g'li ajraladi. O'z elidan Xitoyga qimmatbaho buyumlarni olib boradi. Yetti bo'ri, bir necha yo'lbars va kiyiklarni o'ldiradi. 67 yoshida vafot etadi. U o'z xalqini bardoshli bo'lishga chaqiradi.

Buddaviylik yoki burhonlik – (budda nomidan olingan. Sanskritcha buddha – nurlangan) miloddan avvalgi VI-V asrlarda paydo bo'lgan va jahon

xalqlari o'rtasida keng tarqalgan dinlardan biridir. Buddizmning asoschisi Siddhartta Gautama (623-544)dir. Bu din ta'limotiga ko'ra ruh ko'chib yuradi, u qayta tug'iladi, jonli va jonsiz narsalar shakliga kiradi. Qadimgi turkiylar ham budda dini aqidalariga ishonishgan. Hozirgacha buryat, qalmoq, tuva va Sibirda yashaydigan boshqa turkiy qavmlar o'rtasida buddaga e'tiqodlilari mavjud.

Go'ro'g'li – xalq og'zaki ijodi namunasi. Doston

Devoni lug'atit turk–yozma adabiyot. Mahmud Qoshg'ariy ijodiga mansub asar.

Zardushtiylik – dini miloddan avvalgi VI-V asrlarda yuzaga kelgan. Bu din Zaratushtira (ba'zi manbalarda Zardusht yoki Zardo'st) nomi bilan bog'liqdir.

Irq – bashorat qilish, aytib berish, topish. **Bitik**–yozuv, kitob. Demak, irq bitigi – bashorat qilish, kelajakni aytib berish haqidagi kitob, ya'ni folnomadir (qarang: Drevnetyurkskiy slovar, 676-bet). Qam irqladi – qom-shomon bashorat qildi (DLT, III, 443-bet).

«Kitobi dada Qo'rqut» – «Qo'rqut ota kitobi» ozarbayjon xalq og'zaki ijodiga nisbat berilgan. Asar 1950 yilda Bakuda nashr etildi. Bu asar ozarbayjonlar o'rtasida VII-VIII asrlarda, hali ozarbayjon tilida yozma adabiyot unchalik taraqqiy etmagan bir sharoitda «Kitobi dada Qo'rqut» nomi bilan mashhur bo'lgan. Eposga jahon adabiyotshunosligi katta qiziqish bilan qarab kelgan.

Ko'g – Mahmud Koshg'ariy **ko'g** so'zini uch xil ma'noda qo'llaydi (DLT., III., 144-145 betlar). 1. **Ko'g** – she'rning vazni, o'lchovi. **Bu jir ne ko'g o'za o'li**– bu she'r qaysi vaznda. 2. **Ko'g**– kuy, maqom, ashulada maxsus qoidaga muvofiq baland – past qilish. **Er ko'glandi** – odam ovozi baland-past qilib, ma'lum maqomda ashula aytdi.

Kul tegin bitigi – Bitik turk xoqoni Eltarish xoqonning kichik o'g'li Kul tegin qabriga qo'yilgan. Kul tegin 731 yilda vafot etgan bo'lib, tosh 732 yilda o'rnatilgan. Bitiktoshdagi voqyealar Kul teginning akasi Bilga xoqon (asli ismi Mo'g'iliyon) tilidan hikoya qilingan.

Ko'k tangri – turkiy qavmlarning eng qadimiy dinidir. Ularning fikricha, ko'k yuzi Tangri bo'lib, u falakning, yerning hukmdoridir. Quyosh, oy va yulduzlar Tangrining atrofida ko'kning yuziga joylashgan muqaddas tushunchalardir. Ko'k Tangri zaminga hayot, odamlarga jon beradi, istasa qaytarib oladi.

Hibatul haqoyiq – yozma adabiyot. Ahmad Yugnakiy qalamiga mansub asar.

Ungin bitigi – Bitig Mo'g'ulistondagi Ungin daryosi bo'yidan topilgan. Eltarish xoqonning yaqinlaridan biri Eletmish yabg'u va uning o'g'li Cho'ryo'g'a sharafiga qo'yilgan deb taxmin qilinadi. Bitigda Eltarish

xoqonning turk xalqini oyoqqa turg'izib, mamlakatni qayta tiklashi hikoya qilinadi. Bitig so'ngida xoqonning tarixiy xizmati haqida ham fikr yuritiladi.

Uyuq Tarlaq bitigi – Bitig Olti bog' xalqiga beg bo'lgan El Tug'an Tutuq tilidan hikoya qilinadi. U oltmish yoshida olamdan o'tadi va xalqidan ajraladi.

Uyuq Turan bitigi – Uchun Qulug Tirig nomli hukmdorning o'z qarindosh urug'lari va xalqidan ajralganligining marsiyasi.

Enasoy bitiklari – Enasoy bitiglari deb nomlangan yozuvlar Enasoy daryosi bo'ylaridan, ya'ni Tuva va Hakas avtonom respublikasi xududidan topilgan. D.G.Messerschmidt 1720-1727 yillarda Sibirga kelib, bir necha bitiglarni topgan edi. Shundan beri turli yillarda 250 ga yaqin bitigtoshlar qo'lga kiritildi. Bu bitiglar ham Urxun bitiglari singari hukmdor tabaqaga mansub kishilarning qabrtoshlariga o'rnatilgan.

Eletmish Bilga xoqon bitigi – Yozuv qahramonlik jangnomasi ruhidagi yodnomadir. Unda o'z xalqidan kuch olib, dushmani egallagan joyidan quvgan Bilga xoqonning kechinmasi berilgan. U o'z eli va davlatini mustahkamlashning sababini yuqorida Ko'k osmon – Ko'k tangri, pastda qo'ng'ir yer tarbiyalagani va madad bergani, deb tushunadi.

«Etuk – hikoya, ertak. Biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu so'z qo'llaniladi. Aslida bir narsani hikoya qilishdan olingan» (I., 98).

Yig'i-yo'qlov – Qadimgi turkiylarda biror shaxsning o'limi munosabati bilan odamlar to'planib, ko'z yosh to'kishi yig'i-yo'qlov, vafot etgan kishining sifatlarini aytib yig'lagan, o'z g'am-anduhini to'kib, ko'z yoshi qilganlar yig'ichidir.

Yir – kuy, maqom. Ko'pincha bu so'z she'rga nisbatan qo'llanadi. Bu so'z ir tarzida ham talaffuz qilinadi (III., 9). Bu atama boshqa sahifada «g'azal, maqom, kuy» (III., 159) tarzida izohlangan. Demak, yir qadimgi musiqaga ham tegishli atama bo'lib, lekin ko'proq she'rga nisbatan ishlatilgan.

Moyun Chur bitigi – Bitigni 1909 yilda fin olimi G.I.Ramstedg Shimoliy Mo'g'ulistonning Selenga daryosi bo'yidan topgan. Moyun Chur – uyg'ur xoqoni bo'lib, bitig tosh 759 yilda o'rnatilgan. Yozuvda turkiy qavmlar o'rtasidagi jangavor yurishlarning tafsilotlari Moyun Chur tilidan htikoya qilinadi. Voqyealar Selenga daryosi atrofida bo'lib o'tadi.

Magiya – yoki so'zning sehr-jodu kuchiga ishonish shomonlikning shakli hisoblanadi. Ibtidoiy davrlardan boshlab odamlar tabiatdagi narsalardan qo'rqib yashaganlar. Qo'rqish esa ularning taniga turli xil kasalliklar keltirgan. Yoki inson vujudidagi ayrim modda almashishlarining noto'g'ri bo'lishi ham har xil kasalliklarga sabab bo'lgan. Qadimgi xalqlar bu hodisalarni yomon ruhlarning inson taniga o'rnatib olishi bilan bog'laganlar. Shu sababli ularni inson tanidan quvib chiqarish yo'llarini tanlashgan. Go'yo ezgulik ruhlari yomon ruhlarni

- A) Tishtar B) Jumard C) Poseydon D) Mitra
37. Iso Maseh tug'ilgan qishloq qanday atalgan?
A) Xristos B) Dashshol C) Nazaret D) Yuhanno
38. Iso payg'ambar ismiga qo'shib aytiladigan maseh so'zining ma'nosi nima?
A) ulug', ulug'langan C) silangan, siylangan
B) tiriltiruvchi, D) yaxshilik ulashuvchi
39. O'zbekistonning qaysi viloyatlarida xristianlarning qishloqlari mavjud bo'lgan?
A) Samarqand, Xorazm, Buxoro B) Jizzax, Sirdaryo, Xorazm
C) Samarqand, Jizzax, Toshkent D) Toshkent, Qashqadaryo, Sirdaryo
40. «Bibliya»ning lug'aviy ma'nosi nima?
A) kitoblar B) to'plam C) Shohnoma D) majmua
41. «Bibliya» ikki qismga- qadimgi Aht va Yangi Ahtga bo'linadi. Qadimgi va Yangi ahtlarga qaysi kitoblar kiradi?
A) Qadimgi ahd «Injil», Yangi ahd «Tavrot»
B) Qadimgi ahd «Tavrot» va «Zabur», Yangi ahd «Injil»
C) Qadimgi ahd «Tavrot», Yangi ahd «Zabur»
D) Qadimgi ahd «Tavrot» va «Injil, Yangi ahd «Zabur»
42. «Injil» ning oxirgi kitobi qaysi?
A) Dashshol B) So'zunul C) Sarul D) Vahiy
43. O'lo' tomonidan yerga to'fon jo'natilishi hodisasiga bag'ishlangan syujetlar qaysi manbalarda keltirilgan?
A) Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy» B) Alisher Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo»
C) «Tavrot» D) A, B, C
44. 1776 yilda nashr etilgan «Skiflar tarixi» kitobining muallifi kim?
A) M.I. Artamanov B) A. Lizlov
C) I.M. Dyakonov D) F. Sulaymonova
45. 705 yilda Kimmeriyalar bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan Ossuriya shohi kim?
A) Sargon P B) Sargon Sh C) Sargon I D) Sargon U
46. Yevropada «Skif», forsiylar o'rtasida «Sak» nomi bilan yuritilgan turkiy qabilalardan biri qaysi javobda berilgan?
A) Massagetlar B) Issidon
C) O'g'uzlar D) Iskit
47. «Skiflarga» hujum qilgan biror kimsa tirik qaytib kelolmaydi degan fikrlar kimga tegishli?

aytishdi, u menga masal aytdi. Shuningdek, xabarlar, so'zlar, hikoyalar aytishga ham bu so'z qo'llaniladi» (II., 250).

Tabzug' – Tabzug' turkiy adabiyotdagi qadimiy janrlardan biridir. Turkiy xalqlar topishmoqni shunday ataganlar. Devonda quyidagi gap keltirilgan: **Tabzu g'ug tabuzdim** – men undan bir topishmoq so'radim (I., 429).

Tangrila – Tangri – ollo'ldir. Qadimgi turkiy tilda **tangri** so'ziga la qo'shimchasini qo'shish bilan yangi so'z yuzaga keldi. Tangri – ot, la harakatni bildiruvchi so'z yasovchi qo'shimcha bo'lib, tangriga yolvor, tangriga tovba qil ma'nosini beradi (Qarang: Drevnetyurkskiy slovar, 544-bet). Turkiy xalqlar adabiyotida insonning tangriga tovba – tazarrusi ifolangan she'rlar va katta hajmli asarlar ham yaratilgan. Bunday mazmundagi asarlar **tangrila** – tovbano'la janri namunasi hisoblanadi.

Totemizm – (*Shimoliy Amerika hindularining ojibve qabilasi tilidagi «totem»* – «uning urug'i» so'zidan olingan) dinning insoniyat tarixida bundan 30-40 ming yil, balki bundan ham avvalroq yuzaga kelgan ilk shaklidir. Totemizmg'a sig'inuvchi xalqlar o'zlarini biror bir hayvon, o'simlik yoki jonsiz narsadan paydo bo'lgan deb tushunadilar. Turkiy xalqlar o'zlarining otabobolari ho'kiz, ot, ilon, bo'ri, it, bo'g'i kabi hayvonlardan kelib chiqqan deb tushunishgan va ularga e'tiqod qo'yishgan.

Tuyuq – Shaklan ko'p ma'noli so'zlar qadimgi turkiy til lug'ot boyligining alohida qismini tashkil etadi. Masalan, **yash** (ko'z yoshi, ko'kat, yangi, sof), **qaraqush** (qirg'iy, Mushtariy yulduzi, tuya oyog'ining tag atroflari), **yig'ach** (yog'och, bir farsax, daraxt), **til** (til, lug'ot, so'z, josus), **ko'g** (she'r vazni, kuy, maqom, kulgili voq'ya, boshvog'i olinib, qo'yib yuborilgan hayvon, echki va boshqa hayvonlarning juftlashadigan vaqti, oyna yuzidagi dog', zang, xotinlar yuzidagi dog'), ko'k (osmon, ko'k rangi, yashil daraxtlar) va boshqa so'zlar shunday ko'p ma'nolilik xususiyatlariga ega. «Devonu lug'otit turk»da bunday so'zlarning ko'plab namunalari keltirilgan.

To'nyuquq bitigi – Bitik ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchisi va sarkardasi To'nyuquqqa bag'ishlangan. To'nyuquq Qapog'on va Bilga xoqonlarning ham maslahatchisi bo'lgan. Tosh bitik 712-716 yillarda To'nyuquq tirikligi paytida yozilgan.

To'rtlik – «Devonu lug'otit turk» orqali bizgacha yetib kelgan qadimgi she'riy asarlarning bandlanishi to'rt misralikdir. Turkiy adabiyotdagi to'rt misralik she'r va bandi to'rt misralik bo'lgan she'rlar o'rtasida o'ziga xos tafovut bor, albatta. Tugal mazmunni ifodalagan to'rt misrali she'rlar Sharq adabiyotida ruboiy deb ataladi.

Urxun bitiglari – Urxun Mo'g'ulistonning Komo-Saydam vodiysidagi daryo. Bu guruhga hozirgacha ma'lum bo'lgan To'nyuquq, Kul tegin, Bilga xoqon, Ungin, Moyun Chur kabi bitiklar kiritiladi.

ADABIYOTNING QADIMGI DAVRI FANIDAN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Qadimgi turkiylarning yuzaga kelishi Nuh payg'ambarning farzandi Yofas nomi bilan bog'liqligi qaysi muqaddas kitobda keltirilgan?

- A) «Bibliya» B) «Qur'on» C) «Tavrot» D) «Injil»

2. Yunon va turkiylarning yirik eposlaridan qaysilarida bir xil syujet chizig'i mavjud?

- A) «Odyssey» va «Alpomish» B) «Odyssey» va «Qurqut ota kitobi»
C) «Illiada» va «Alpomish» D) «Illiadi» va «Manas»

3. Turkiy qavmlarning yuzaga kelishi va shakillanish davriga oid ma'lumotlar qaysi tarixiy asarlarda uchraydi?

- A) «Jome' ut-tavorix» C) «Shajarai turk»
B) «Turt ulus tarixi» D) barchasida

4. «Turk hoqoni Shu va Iskandar» dostoni qaysi manbada saqlangan syujet asosida yaratilgan?

- A) M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk»
B) Yu.X.Hojibning «Qutadg'u bilik»
C) Xalq og'zaki ijodidagi manbalar
D) Yunon va Xitoy manbalari

5. Ma'jular...

- A) Turk xoqonlaridan birining nomi
B) Turkiy qavmlarning eng jangovar urug'laridan biri
C) Yovuzlik ma'budalari
D) Afsona va miflardagi ezgulik timsoli

6. O'zbek adabiyotshunosligida turkiy adabiyotning antik davrini belgilash masalasiga birinchilardan bo'lib kirishgan olim...

- A) N.Mallayev B) Fitrat C) B.Valixojayev D) A.Qayumov

7. Abdurauf Fitrat o'zbek adabiyotning ikkinchi davrini qanday nomlaydi?

- A) «Qobilaviy adabiyot» C) Feodalik davri adabiyoti
B) «Savdo sarmoyasi davri adabiyoti»
D) «Ko'k turklar davri» adabiyoti

8. Turk olimi Ahmed Qaboqli islomgacha bo'lgan turk adabiyotini qaysi davrlarga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi?

1. saka turklar davri, 2. savdo sarmoyasi davri,
3. feodallik davri, 4. xun turklar davri, 5. ko'k turklar davri, 6. uyg'urlar davri.
A) 1,4,5,6 C) 2,4,5,6 B) 1,2,5,6 D) 3,4,5,6

9. Attilla xunlarining birinchi hukmdori kim bo'lgan?

- A) Bumin B) Eltarish C) Balamir D) Attila

Qarg'aq – (arabcha mazammat) (DLT., II., 333) – qarg'ish, la'nat ma'nosini beradi. **Tengri qarg'ishi aning uza** – xudoning la'nati unga bo'lsin (I., 428); **Tengri qarg'ag'inga ilinma** – xudo qarg'ishiga yo'liqma (II., 333). Demak, qarg'ish olqishga nisbatan zid ma'no hosil qiluvchi tushunchadir.

Qutadg'u bulig – yozma adabiyot. Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub asar.

Qoshug' – (DLT., I., 357) – she'r, qasida, qo'shiq janrlarining ma'nosini umumlashtirgan. Devonda **qo'shildi** (II., 156) so'ziga izoh berilar ekan, **ir qo'shildi** iborasi keltiriladi. Buning ma'nosi she'r aytiladi, qo'shiq to'qildi iboralariga to'g'ri keladi.

Chako'l bitigi – Xoqon Bilga Chikshan xizmatida bo'lgan Chiksin yig'isi. U o'z eli, xoqoni, mamlakati uchun fidoyi inson. Lekin hayotdan faqat g'am-alam ko'radi. Tirikligida sakkiz o'g'lidan ajraladi. Shu sababli o'z nomini «alamli Chiksin» deb ataydi. Lekin xalqi, xoqoni, do'stlariga qilgan xizmatini sharaf deb tushunadi.

O'tluk – «Devonu lug'otit turk»da o'git, nasihat ruhidagi she'rlar **o'tluk** deb nomlanadi. Ba'zan bu atama ma'nosini **o'vo't** so'zi ham ifodalagan. O'vo't asli o'gitdir. O'tluk tarbiya mavzusidagi bir necha bandli o'git hamda nasihatlardir.

O'g'iznoma – xalq og'zaki ijodi namunasi. Doston

Shomoniylilik – (*evenk tilida shaman – ruhoniyl*) qadimgi turkiylarning diniy e'tiqod shakllaridan hisoblanadi. Uning asosini yovuz va ezgu ruhlarning inson hayotiga ta'sir etishiga ishonish tashkil etadi. Shomoniyl ruhoniylar – shamanlar odamlar huzurida ruh bilan aloqaga kirishganlar va bo'lajak voqeaalarni oldindan aytib berganlar. Gerodotning ko'rsatishicha, shomonlikning tarixi miloddan avvalgi XI asrlarga borib taqaladi.

«Vahiy» – Injilning oxirgi kitobidir. U aziz Pir Yuhannoga Xudo yo'llagan bashoratdir. «Vahiy»da oxir zamonda yuz beradigan musibatlar, Iso Masihning olamga qaytishi, Ya'juj-Ma'juj, Dajjol, Qiyomat, Jannat va Jahannam haqidagi tushunchalar ifodalanadi.

Xristianlik dini – milodimizning boshlarida paydo bo'lgan. Iso Maseh (Iisus Xristos) bu dinning asoschisidir. Isoga Maseh so'zini qo'shib aytadilar. Maseh yahudiy tilidan olingan bo'lib, «silangan, siylangan» ma'nolarini beradi. Yunonlarda esa bu ma'no «Xristos» so'zi bilan ifodalanagan. Sharq adabiyotida Maseh, Masih, Masiho Iso payg'ambarning laqabi sifatida qo'llaniladi va Iso o'z nafasi bilan o'likni ham tiriltiraolish qudratiga egaligi aytiladi. Shu sababli xristianlik ba'zan Masihiylik ham deb yuritiladi. Nasroniylilik deyilishiga sabab, Iso Nazaret (Nazroniyya) qishlog'ida tug'ilganligidir.

10. Shimoliy Amerika hindularining o'jibve qabilasi tilida totem qanday ma'noni bildiradi?

- A) Jon ruh B) nurlangan C) Ruhoniy D) uning urug'i

11. «Targ'itoy afsonasi»da qaysi e'tiqodning namunalari uchraydi?

- A) Aminizm B) totemizm C) Shomonlik D) Magiya

12. Odamlarning tabiatga sig'inishi va unga itoat etishi asosida yuzaga kelgan din shakli...

- A) Animizm B) Totemizm C) Shomonlik D) Magiya

13. «Barhategin afsonasi»da qaysi e'tiqod namunalari mavjud?

- A) Buddizm B) Totemizm C) Fitishizm D) Animizm

14. Tangri toq. Tangridan bo'lgan, Turk Bilga qog'on bu yerga o'lturdim. Kul Tegin bitiktoshidan olingan bu parchada hoqon qaysi tangrini nazarda tutgan?

- A) Ko'k tangri B) Poseydon C) Mitra D) Tishtar

15. «Ko'hna bitik toshlar» kitobining muallifi kim?

- A) A. Qayumov B) G. G. Abdurahmonov
C) A. Rustamov D) N. Rahmonov

16. Yovuz va ezgu ruhlarning inson hayotiga ta'sir etishiga ishonish qaysi e'tiqod shakli hisoblanadi?

- A) Buddizm B) Animizm C) Shomoniylilik D) Magiya

17. Turkiy qavmlar o'rtasida qom deb yuritilgan atama aslida...

- A) Magiya B) Buddizm C) Shomonlik D) Totemizm

18. «Kitob ul-Axjar» asari muallifi kim?

- A) Ahmad bin Abu Xolid B) Alouddin Muhammad
C) Usmon Turon D) Yusuf al-Tufoshiy

19. So'zning sehr-jodu kuchiga ishonish qanday e'tiqod shakli hisoblanadi?

- A) Animizm B) Buddizm C) Fitishizm D) Magiya

20. «Buxoro tarixi» asarining muallifi kim?

- A) Narshaxiy B) A. Qaboqli C) Juvayniy D) Rashiddin

21. Buddizmnining asoschisi..

- A) Moniy ibn Fatak C) Iisus Xristos
D) Siddharta Gautama

22. Burhoniylik ta'limotining nodir namunalaridan biri hisoblangan asar qaysi javobda berilgan?

- A) «Oltin yoruq» B) «Tavrot» C) «Xuastuanift» D) «Injil»

23. Sanskrit tilida yaratilgan asarlar berilgan javobni toping.

- A) «Oltin yoruq», «Maxabxorata»
B) «Ramayana», «Panchatandra»
C) «Maxabxorata», «Ramayana»

aytishdi, u menga masal aytdi. Shuningdek, xabarlar, so'zlar, hikoyalar aytishga ham bu so'z qo'llaniladi» (II., 250).

Tabzug' – Tabzug' turkiy adabiyotdagi qadimiy janrlardan biridir. Turkiy xalqlar topishmoqni shunday ataganlar. Devonda quyidagi gap keltirilgan: **Tabzu g'uq tabuzdim** – men undan bir topishmoq so'radim (I., 429).

Tangrila – Tangri – ollohdur. Qadimgi turkiy tilda **tangri** so'ziga **la** qo'shimchasini qo'shish bilan yangi so'z yuzaga keldi. Tangri – ot, la harakatni bildiruvchi so'z yasovchi qo'shimcha bo'lib, tangriga yolvor, tangriga tovba qil ma'nosini beradi (Qarang: Drevnetyurkskiy slovar, 544-bet). Turkiy xalqlar adabiyotida insonning tangriga tovba – tazarrusi ifolangan she'rlar va katta hajmli asarlar ham yaratilgan. Bunday mazmundagi asarlar **tangrila** – tovbanoama janri namunasi hisoblanadi.

Totemizm – (Shimoliy Amerika hindularining o'jibve qabilasi tilidagi «totem» – «uning urug'i» so'zidan olingan) dinning insoniyat tarixida bundan 30-40 ming yil, balki bundan ham avvalroq yuzaga kelgan ilk shaklidir. Totemizmga sig'inuvchi xalqlar o'zlarini biror bir hayvon, o'simlik yoki jonsiz narsadan paydo bo'lgan deb tushunadilar. Turkiy xalqlar o'zlarining otabobolari ho'kiz, ot, ilon, bo'ri, it, bo'g'i kabi hayvonlardan kelib chiqqan deb tushunishgan va ularga e'tiqod qo'yishgan.

Tuyuq – Shaklan ko'p ma'noli so'zlar qadimgi turkiy til lug'ot boyligining alohida qismini tashkil etadi. Masalan, **yash** (ko'z yoshi, ko'kat, yangi, sof), **qaraqush** (qirg'iy, Mushtariy yulduzi, tuya oyog'ining tag atroflari), **yig'ach** (yog'och, bir farsax, daraxt), **til** (til, lug'ot, so'z, josus), **ko'g** (she'r vazni, kuy, maqom, kulgili voqyea, boshvog'i olinib, qo'yib yuborilgan hayvon, echki va boshqa hayvonlarning juftlashadigan vaqti, oyna yuzidagi dog', zang, xotinlar yuzidagi dog'), **ko'k** (osmon, ko'k rangi, yashil daraxtlar) va boshqa so'zlar shunday ko'p ma'nolilik xususiyatlariga ega. «Devonu lug'otit turk»da bunday so'zlarning ko'plab namunalari keltirilgan.

To'nyuquq bitigi – Bitik ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchisi va sarkardasi To'nyuquqqa bag'ishlangan. To'nyuquq Qapog'on va Bilga xoqonlarning ham maslahatchisi bo'lgan. Tosh bitik 712-716 yillarda To'nyuquq tirikligi paytida yozilgan.

To'rtlik – «Devonu lug'otit turk» orqali bizgacha yetib kelgan qadimgi she'riy asarlarning bandlanishi to'rt misralikdir. Turkiy adabiyotdagi to'rt misralik she'r va bandi to'rt misralik bo'lgan she'rlar o'rtasida o'ziga xos tafovut bor, albatta. Tugal mazmunni ifodalagan to'rt misrali she'rlar Sharq adabiyotida ruboiy deb ataladi.

Urxun bitiglari – Urxun Mo'g'ulistonning Komo-Saydam vodiysidagi daryo. Bu guruhga hozirgacha ma'lum bo'lgan To'nyuquq, Kul tegin, Bilga xoqon, Ungin, Moyun Chur kabi bitiklar kiritiladi.

- A) Tishtar B) Jumard C) Poseydon D) Mitra
37. Iso Maseh tug'ilgan qishloq qanday atalgan?
A) Xristos B) Dashshol C) Nazaret D) Yuhanno
38. Iso payg'ambar ismiga qo'shib aytiladigan maseh so'zining ma'nosi nima?
A) ulug', ulug'langan C) silangan, siylangan
B) tiriltiruvchi, D) yaxshilik ulashuvchi
39. O'zbekistonning qaysi viloyatlarida xristianlarning qishloqlari mavjud bo'lgan?
A) Samarqand, Xorazm, Buxoro B) Jizzax, Sirdaryo, Xorazm
C) Samarqand, Jizzax, Toshkent D) Toshkent, Qashqadaryo, Sirdaryo
40. «Bibliya»ning lug'aviy ma'nosi nima?
A) kitoblar B) to'plam C) Shohnoma D) majmua
41. «Bibliya» ikki qismga- qadimgi Aht va Yangi Ahtga bo'linadi. Qadimgi va Yangi ahtlarga qaysi kitoblar kiradi?
A) Qadimgi ahd «Injil», Yangi ahd «Tavrot»
B) Qadimgi ahd «Tavrot» va «Zabur», Yangi ahd «Injil»
C) Qadimgi ahd «Tavrot», Yangi ahd «Zabur»
D) Qadimgi ahd «Tavrot» va «Injil, Yangi ahd «Zabur»
42. «Injil» ning oxirgi kitobi qaysi?
A) Dashshol B) So'zunul C) Sarul D) Vahiy
43. O'lo'loh tomonidan yerga to'fon jo'natilishi hodisasiga bag'ishlangan syujetlar qaysi manbalarda keltirilgan?
A) Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy» B) Alisher Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo»
C) «Tavrot» D) A, B, C
44. 1776 yilda nashr etilgan «Skiflar tarixi» kitobining muallifi kim?
A) M.I. Artamanov B) A. Lizlov
C) I.M. Dyakonov D) F. Sulaymonova
45. 705 yilda Kimmeriyalar bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan Ossuriya shohi kim?
A) Sargon P B) Sargon Sh C) Sargon I D) Sargon U
46. Yevropada «Skif», forsiylar o'rtasida «Sak» nomi bilan yuritilgan turkiy qabilalardan biri qaysi javobda berilgan?
A) Massagetlar B) Issidon
C) O'g'uzlar D) Iskit
47. «Skiflarga» hujum qilgan biror kimsa tirik qaytib kelolmaydi degan fikrlar kimga tegishli?

- A) Juvayniy B) Geradot C) Gekotey D) Strabon
48. «Ko'r qullar» rivoyati kimning qaysi asarida keltirilgan?
A) Juvayniyning «Tarixi Jahongo'shoy» B) Tabariyning «Tarixi Tabariy»
C) Gerodotning «Tarix» D) Polenning «Harbiy hiylalar»
49. «Skif» atamasi siyosiy umumlashmaga nisbatan qo'llanilgan bo'lishi kerak» degan xulosaga kelgan olim kim?
A) N. Rahmonov B) F. Sulaymonova
C) T. Mirzayev D) A. Qayumov
50. Afrosiyobni Turon mamlakatining pahlavoni hukmdori sifatida tasvirlagan birinchi yozma yodgorlik qaysi?
A) «Shohnoma» B) «Devoni lug'atit turk»
C) «Qutadg'u bilig» D) «Avesto»
51. Tarixiy-adabiy manbalarda Afrosiyobning nomi qanday shakllarda uchraydi?
A) Franhirasyan, Frasyak B) Madii, franhirasyan
C) Frasyab, Afrasiyab D) A va B
52. Afrosiyobning o'z ukasini qatl etishining sababi tasvirlangan manba qaysi javobda berilgan?
A) «Shohnoma» B) «Avesto» C) «Bundahshin» D) «Tarix» kitobi
53. Afrosiyob haqidagi afsonalarning eng mkammal syujeti qaysi manba hisoblanadi?
A) «Shohnoma» B) «Tarixiy Tabariy» C) «Bundahshin» D) «Avesto»
54. «Qoraxoniylar faqatgina islom ta'siriga berilib qolmay, hatto fors eposlari ta'siridagi mifologik Turon shohi nomi bilan o'zlarini Afrosiyob xonadoni vakillari deb atay boshladilar». Ushbu fikrlar kimga tegishli?
A) V.V. Bartold B) I.V. Stebleva C) S.M. Mutallibov D) I.V. Pyankov
55. «Turklarning ulug' xoqqoni Afrosiyobni To'nga Alp Er deb atar edilar. Yo'lbars kabi kuchli, bahodir odam demakdir» degan fikrlar qaysi asarda uchraydi?
A) «Avesto»da B) «Tarixiy Tabariyda» C) «Shohnoma»da
D) «Devonu lug'otit turk»da
56. Siyovush-Siyovarshan o'limining ilk tasviri qaysi asarda berilgan?
A) «Shohnoma» B) «Devonu lug'otit turk»
C) «Avesto»da D) «Tarixiy Tabariyda»

57. «Qish va yoz munozarasi», «Kutilmagan jang», «Ikki xon jangi» she'rlarini tiklab ularni qadimiy turkiy ballada janrining ilk namunasi deya hisoblagan olim kim?

- A) F.Sulaymonova C) M.Ibrohimov
B) Sh.Xolmatov D) N.Rahmonov

58. Uqushlik, bilig'lig', To'nga Alp yurak Xazina to'lulab aqidg'u kerak.

Qaysi ijodkor ideal shoh siymosini shunday aks ettiradi?

- A) Yusuf Xos Xojib C) Ahmad Yugnakiy
B) Mahmud Qoshg'ariy D) Alisher Navoiy

59. «Turklarning oltin kitobi» asarining muallifi Kim?

- A) Ahmad Qaboqli C) N.A.Baskakov
B) V.Radlov D) Rafiq O'zbek

60. Afrosiyobning ruhiy kechinmalari butun murakkabligi bilan ko'rsatilgan «Barzunoma» dostoni kimniki?

- A) Mirxond C) Rafiq O'zbek
B) Xoja Amidi Atoyi D) Ahmad Qaboqli

61. Qadimgi turkiylarning yuzaga kelishi Nuh payg'ambarning farzandi Yofas nomi bilan bog'liqligi qaysi muqaddas kitobda keltirilgan?

- A) «Bibliya» C) «Qur'on»
B) «Tavrot» D) «Injil»

62. Turk olimi Ahmed Qaboqli islomgacha bo'lgan turk adabiyotini qaysi davrlarga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi?

- 1.saka turklar davri, 2.savdo sarmoyasi davri,
3.feodallik davri, 4. xun turklar davri, 5.ko'k turklar davri, 6.uyg'urlar davri.
A) 1,4,5,6 B) 2,4,5,6 C) 1,2,5,6 D) 3,4,5,6

63. «Kitob ul-Axjar» asari muallifi kim?

- A) Ahmad bin Abu Xolid B) Alouddin Muhammad
C) Usmon Turon D) Yusuf al-Tufoshiy

64. So'zning sehr-jodu kuchiga ishonish qanday e'tiqod shakli hisoblanadi?

- A) Animizm B) Buddizm C) Fitishizm D) Magiya

65. «Buxoro tarixi» asarining muallifi kim?

- A) Narshaxiy B) A.Qaboqli C) Juvayniy D) Rashiddin

66. Burhoniylar ta'limotining nodir namunalari biri hisoblangan asar qaysi javobda berilgan?

- A) «Oltin yoruq» B) «Tavrot» C) «Xuastuanif» D) «Injil»

67. Sanskrit tilida yaratilgan asarlar berilgan javobni toping.

- A) «Oltin yoruq», «Maxabxorata» B) «Ramayana», «Panchatandra»
C) «Maxabxorata», «Ramayana» D) A,B,C

88. Qaysi kitobning sanskritcha nomi «Suvamanrabhasa»dir ?

- A) «Kamila va Dimna» C) «To'tining yetmish hikoyasi»
B) «Oltin yoruq» D) «Ramayana»

69. Budda ta'minotiga ko'ra qaysi atama hayotda o'z istak va nafsiga erkinlik bergan, o'z xatosini anglagan kishilarning umumlashma obrazini ifodalaydi?

- A) «Xuastuanif» B) «Mag'astvi» C) «Burhon» D) «Buddha»

70. Moniylik oqimining ta'sirida turkiy adabiyotda yuzaga kelgan asar qaysi?

- A) «Xuastuanif» C) «To'tining yetmish hikoyasi»
B) «Oltin yoruq» D) «Panchitandra»

71. «Moniyar tavbanomasi» asarining qadimgi turkiy tildagi nechta nusxasi mavjud?

- A) 2 ta C) 5 ta B) 4 ta D) 3 ta

72. Olloh tomonidan yerga to'fon jo'natilishi hodisasiga bag'ishlangan syujetlar qaysi manbalarda keltirilgan?

- A) Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy» B) Alisher Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo» C) «Tavrot» D) A, V, S

73. 1776 yilda nashr etilgan «Skiflar tarixi» kitobining muallifi kim?

- A) M.I.Artamanov C) A.Lizlov B) I.M.Dyakonov D) F.Sulaymonova

74. 705 yilda Kimmeriylar bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan Ossuriya shohi kim?

- A) Sargon P C) Sargon Sh B) Sargon I D) Sargon U

75. Yevropada «Skif», forsiylar o'rtasida «Sak» nomi bilan yuritilgan turkiy qabilalardan biri qaysi javobda berilgan?

- A) Massagetlar C) Issidon B) O'g'uzlar D) Iskit

76. Tarixiy-adabiy manbalarda Afrosiyobning nomi qanday shakllarda uchraydi?

- A) Franhirasyan, Frasyak C) Madii, franhirasyan B) Frasyab, Afrasiyab D) A va V

77. Afrosiyobning o'z ukasini qatl etishining sababi tasvirlangan manba qaysi javobda berilgan?

- A) «Shohnoma» C) «Avesto» B) «Bundahshin» D) «Tarix» kitobi

78. Afrosiyob haqidagi afsonalarning eng mkammal syujeti qaysi manba hisoblanadi?

- A) «Shohnoma» C) «Tarixiy Tabariy» B) «Bundahshin» D) «Avesto»

79. «Qoraxoniylar faqatgina islom ta'siriga berilib qolmay, hatto fors eposlari ta'siridagi mifologik Turon shohi nomi bilan o'zlarini Afrosiyob xonadoni vakillari deb atay boshladilar».

Ushbu fikrlar kimga tegishli?

A) V.V.Bartold C) I.V.Stebleva B) S.M.Mutallibov D) I.V.Pyankov
80. «Turklarning ulug' xoqqoni Afrosiyobni To'nga Alp Er deb atar edilar. Yo'lbars kabi kuchli, bahodir odam demakdir» degan fikrlar qaysi asarda uchraydi?

A) «Avesto»da C) «Tarixiy Tabariyda» B) «Shohnoma»da D) «Devonu lug'otit turk»da

81. «Qish va yoz munozarasi», «Kutilmagan jang», «Ikki xon jangi» she'rlarini tiklab ularni qadimiy turkiy ballada janrining ilk namunasi deya hisoblagan olim kim?

A) F.Sulaymonova C) M.Ibrohimov B) Sh.Xolmatov D) N.Rahmonov

82. Uqushlik, bilig'lig', To'nga Alp yurak

Xazina to'lulab aqidg'u kerak.

Qaysi ijodkor ideal shoh siymosini shunday aks ettiradi?

A) Yusuf Xos Xojib C) Ahmad Yugnakiy B) Mahmud Qoshg'ariy D) Alisher Navoiy

83. «Turklarning oltin kitobi» asarining muallifi Kim?

A) Ahmad Qaboqli C) N.A.Baskakov B) V.Radlov D) Rafiq O'zbek

84. Afrosiyobning ruhiy kechinmalari butun murakkabligi bilan ko'rsatilgan «Barzunoma» dostoni kimniki?

A) Mirxond C) Rafiq O'zbek B) Xoja Amidi Atoyi D) Ahmad Qaboqli

85. Qadimgi turkiylarning yuzaga kelishi Nuh payg'ambarning farzandi Yofas nomi bilan bog'liqligi qaysi muqaddas kitobda keltirilgan?

A) «Bibliya» C) «Qur'on» B) «Tavrot» D) «Injil»

86. Turk olimi Ahmed Qaboqli islomgacha bo'lgan turk adabiyotini qaysi davrlarga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi?

1. saka turklar davri, 2. savdo sarmoyasi davri, 3. feodallik davri, 4. xun turklar davri, 5. ko'k turklar davri, 6. uyg'urlar davri.

A) 1,4,5,6 C) 2,4,5,6 B) 1,2,5,6 D) 3,4,5,6

87. «Kitob ul-Axjar» asari muallifi kim?

A) Ahmad bin Abu Xolid B) Alouddin Muhammad C) Usmon Turon D) Yusuf al-Tufoshiy

88. So'zning sehr-jodu kuchiga ishonish qanday e'tiqod shakli hisoblanadi?

A) Animizm B) Buddizm C) Fitishizm D) Magiya

89. «Buxoro tarixi» asarining muallifi kim?

A) Narshaxiy

B) A.Qaboqli

C) Juvayniy

D)

Rashiddin

90. Burhoniylar ta'limotining nodir namunalaridan biri hisoblangan asar qaysi javobda berilgan?

A) «Oltin yoruq» B) «Tavrot» C) «Xuastuanift» D) «Injil»

91. Sanskrit tilida yaratilgan asarlar berilgan javobni toping.

A) «Oltin yoruq», «Maxabxorata» B) «Ramayana», «Panchatandra» C) «Maxabxorata», «Ramayana» D) A,B,C

92. Qaysi kitobning sanskritcha nomi «Suvarnanrabhasa»dir?

A) «Kamila va Dimna» C) «To'tining yetmish hikoyasi» B) «Oltin yoruq» D) «Ramayana»

93. Budda ta'minotiga ko'ra qaysi atama hayotda o'z istak va nafsiga erkinlik bergan, o'z xatosini anglagan kishilarning umumlashma obrazini ifodalaydi?

A) «Xuastuanift» C) «Mag'astvi» B) «Burhon» D) «Buddha»

94. Moniylik oqimining ta'sirida turkiy adabiyotda yuzaga kelgan asar qaysi?

A) «Xuastuanift» C) «To'tining yetmish hikoyasi» B) «Oltin yoruq» D) «Panchitandra»

95. «Moniylar tavbanomasi» asarining qadimgi turkiy tildagi nechta nusxasi mavjud?

A) 2 ta C) 5 ta B) 4 ta D) 3 ta

96. Olloh tomonidan yerga to'fon jo'natilishi hodisasiga bag'ishlangan syujetlar qaysi manbalarda keltirilgan?

A) Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy» B) Alisher Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo» C) «Tavrot» D) A, V, S

97. 1776 yilda nashr etilgan «Skiflar tarixi» kitobining muallifi kim?

A) M.I.Artamanov C) A.Lizlov B) I.M.Dyakonov D) F.Sulaymonova

98. 705 yilda Kimmeriylar bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan Ossuriya shohi kim?

A) Sargon P C) Sargon Sh B) Sargon I D) Sargon U

99. Yevropada «Skif», forsiylar o'rtasida «Sak» nomi bilan yuritilgan turkiy qabilalardan biri qaysi javobda berilgan?

A) Massagetlar C) Issidon B) O'g'uzlar D) Iskit

100. Afrosiyobning ruhiy kechinmalari butun murakkabligi bilan ko'rsatilgan «Barzunoma» dostoni kimniki?

A) Mirxond C) Rafiq O'zbek B) Xoja Amidi Atoyi D) Ahmad Qaboqli

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Ўзбек адабиёти тарихининг қадимги даври. – Ўқув қўлланма. – Самарканд: СамДУ нашри, 2002.
2. Абдурахмонов А. Қадимги туркий адабиёт. Маърузалар матни. – Самарканд: СамДУ нашри, 2004.
3. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Қўув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2004.
4. Абуший Ҳасан Ота. Туркий кавмлар тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1998.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
6. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2003.
7. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. Том I. – Т.: Фан, 1977.

Qo'shimcha adabiyotlar:

8. Абдурахмонов Ф. Рустамов А. Қадимги туркий тил. Т.: Ўқитувчи, 1982, 168 б.
9. Агрба В. Б. Абхазская поэзия и устное народное творчество. – Тбилиси.: Изд.-во «Мецниереба», 1971, 160 ст.
10. Аджи Мурад. Полын половецкого поля. М.: ТОО «Пик - контекст», 1994, 352 с.
11. Алимхамедов А. Антик дунё тарихи. – Т.: «Ўқитувчи», 1969, 400 б.
12. Ассириология и Египтология. Сборник статей. – Изд.- во. Ленинградского университета. 1964, 128 ст.
13. Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове ополку Игореве». – Отв. Ред. А. Н. Кононова. – М.: «Наука», 1985, - 207 ст.
14. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: «Наука», 1979, - 279 ст.
15. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври.: Дорилфунун ва дорилмуаллимлар учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1991, 472 б.
16. Баходирхон А. Шажараи турк.: Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи Б.А. Аҳмедов. – Т.: Чўлпон, 1990, - 192 б.
17. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 9. Беовульф. Старшая эдда. Песнь о Нибелунгах. – Изд.-во. «Худож. литературы», 1975, 752 с.
18. Брагинский И. С. Из истории персидской и таджикской литературы. Избр. работы. – М. – «Наука», 1972, - 524 ст.
19. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Т.: «Фан», 1974, 151-б.
20. Валихўжаев Б. Алишер Навоий шеърляри. – Самарканд, - 2001, 100 б.
21. Гордизиани Р. В. Проблемы Гомерского эпоса. – Тбилиси.: изд.- во. Тбил. Ун-та, 1973, - 394 ст.
22. Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос. – Генезис и типология. – М. «Наука», 1974, - 419 ст.
23. Дьяконов. И.М. История Мидии.: От древнейших времён до конца IV века до н.э. – М., -Л.: Изд.- во АН, 1956, 487 ст.

24. Жирмунский В. М. Сказание об Алпомише и богатырская сказка. – М.: Изд.- во вост. Лит. –1960, 385ст.
25. Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга коркута». – Приложения «Книга мгоого деда Коркута». М., - Л., Изд.- во АН, 1962, стр.131- 258.
26. Жуковская Н. Л. Бурятская мифология и её монгольские параллели. – В кн.: Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. – М.: «Наука», 1980.
27. Жўраев М. Говомард образининг ўзбек фольклоридаги талкинлари. – «Ўзбек тили ва адабиёти», - 2001 йил, 5-сон, 48-55 –бетлар.
28. История греческой литературы. : Под. Ред. С. И. Соболевского и др. Т. 1-2. М.: 1960, 439 ст.
29. Кабакли А. Турк эдэбийати. II жилд, Истанбул, 1994, 904 бет.
30. Корогли Х. Алп Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласогунни, Махмуд Кошгари и других автором. – «Советская тюркология», 1970, № 4. стр. 108-115.
31. Корогли Х. Огузский эпос (сравнительный анализ). –В кн. : Типология народного эпоса. – М.: «Наука», 1975, стр. 64- 81.
32. Корогли Х. Из Восточно – западных фольклорных связей. Тепяглаз (Депегез) и Полифем. – В сб. : Типология и взаимосвязи литератур Востока и Запада. –М. : 1974, с.275-288.
33. Кляшторный С. Г. Древнетюркский рунические памятники как источник по истории Средней Азии. : -М.: «Наука», 1964, - 215 стр
34. Костюхин Е. А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М. : Главная редакция восточной литературы изд. – во «Наука», 1972, - 190 стр.
35. Кошгарий М. Туркий сўзлар девони («Девону луготит турку»). Уч томлик. – Т.: Фан, 1960.
36. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979, 352-бет.
37. Лихачев Д.С. Слово о походе Игором. – В кн.: «Слово о полке Игореве». – М.: Мол. Гвардия, 1981, - 207 с.
38. Лосов А.В. Гомер. – М.: Учпедгиз. 1960, - 350с.
39. Малов. С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.: - Л.: изд. – во АН, 1951, 452 стр.
40. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. – Тбилиси.: 1959, 507 с.
41. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: «Наука», 1976, 407с.
42. Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Перевод с английского А.А. Алексеева. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, - 266 с.
43. Неклюдов С.М. Исторические взаимосвязи Восточных влияний в Европейском эпосе. – В сб.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М.: «Нука», 1974, стр. 192 –274.

44. Нейхард А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Под ред. И.А. Шишовой. — Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1982, 240 ст.
 45. Путилов Б. Н. Русский и южнославянский героический эпос. Сравнительно-типологическое исследование. М.: «Наука», 1971, 316 ст.
 46. Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. — Л.: «Наука», Ленинградское отделение. — 1988, 225 ст.
 47. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо — сакских племен. — М.: «Наука», 1977, 216 стр.
 48. Рашид-ад-дин. Сборник тетописей. Том I., Книга первая. — М.: издво АН, 1952.
 49. Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. — Т.: А.Қодирий номидаги халк мероси нашри, 2002. — 128.
 50. Рахмонов Н. Турк хоконлиги. — Т.: А. Қодирий номидаги халк мероси нашриёти, 1993, 144 б.
 51. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы. — «Тюкологический сборник». М., Наука, 1972, 226-бет.
 52. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально Азиатские влияния - Новосибирск, 1984, 121 с.
 53. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. М.: «Наука», 1985, 256 с.
 54. Суразаков С. Алтайский героический эпос и сказание «Маадай кара». В кн. «Маадай кара». Алтайский героический эпос., Горно — Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 227- 260 с.
 55. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранне-классический период. — М.: Главная редакция восточной литературы изд. во «Наука», 1976, 215 с
 56. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. — М.: 1971, 299с.
 57. Сулейменов О. Аз и Я. — Алма-ата, «Жалын», 1990, 592 с.
 58. Сулаймонова Ф. Шарк ва Ғарб. — Т.: «Фан», 1991, 160 б.
 59. Улугбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан Б. Ахмедов ва бошқ. тарж.)—Т.: Чўлпон, 1993, 352 б.
 60. Қайюмов А. Қадимият обидалари. — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
 61. Қадимий хикматлар. — Тузувчи Н.Раҳмонов. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
 62. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»и ва ўзбек мумтоз адабиётида жанрлар тараққиёти. — Т.: 2004.
- Adabiy manbalar**
63. Авесто (А.Маҳкам таржимаси). — Т.: 1993. «Санъат» журнали, 1991й. №3-12.

64. Авеста. Избранные гимны. (пер. с авест. коммент. проф. И.М. Стеблин — Каменского; предисл. Пров. В.А. Левшица). — Душанбе: Адиб, 1990, 176 ст.
 65. Гомер. Илиада. — Пер. с древнгреч. Я. Гнедича; Послесловие В. Ярхо: Примеч. С. Ошерова. — М.: Моск. рабочий, 1982, 448 с.
 66. Гомер. Одиссея. — (Пер. В.А. Жуковского). — М. Сов. Россия, 1983, 320 с.
 67. Древние Российский стихотворения, собранные К. Даниловым.— Свердловский: Средне — Уральское кн. изд-во, 1980, -320 ст.
 68. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. — Перевод академика В. В. Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. — М. — Л.: Изд. АН 1962, 300 с.
 69. Маадай-кара. Алтайский героический эпос. — Сказатель А.Калкин. — Горно - Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 272 с.
 70. Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк (С.Муталлибов таржимаси). I-III томлар. — Т.: 1960-63.
 71. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х. Т. второе издание .Т. 1. А. К. (Гл. ред. С. А. Токеров. — М.: Сов. Энциклопедия, 1987. — 671 ст.)
 72. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х. Т. второе издание. Т. 2. К.А. (Гл. ред. С. А. Токеров). — М.: Сов. Энциклопедия, 1988., — 719 ст.)
 73. Слово о полку Игореве. — Сборник. Сост. А. Е. Тархов. Вступит. Статья Д. С. Лихачева. М.: Мол. Гвардия, 1981, -207 ст.
 74. Фирдавсий. Шохнома. — Т.: 1984.
 75. Ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston. — Т.: 1981.
 76. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи К.Каримов). — Т.: Фан, 1971, 1972 (иккинчи нашр).
 77. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. — Т.: Юлдузча, 1990.
 78. Эпос о Гильгамеше. (О всё издавшем). — Перевод с аккадского И.М. Дьяконов. М., - Л.: изд. АН, 1961, -215 ст.
- Tarixiy manbalar**
79. Бируни А.Р. Избранные произведения. Т. II. — Т.: изд. АН 1957, 488 с.
 80. Бичурин Н.Я. (Ианкинф). Собрание сведений с народах, обитавших в Средней Азии в древнее времена. Т. II. М., - Л.: изд- во АН, 1950, 384 с.
 81. Геродот. История в девяти книгах. —Л.: изд.-во «Наука» Ленинградское отделение, 1972, 600 ст.
 82. Джувайни. Мунтаджаб ад-дин Бади Атабек. Ступени совершенствования катибоб (Атабат ал- катиба). —Перевод с персидского, введения и комментариев Г. М. Курпалидиса. —М.: «Наука», 1985, 159 ст.
 83. Инжил. Библияни таржима килиш институти. —Стокгоlm, 1992,
 84. Навоий А. Тарихи мулуки Ажам. —Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 272 б.
 85. Наршахи Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар. Таърихи Бухоро, Душанбе: Дониш, 1979, 118 с.

86. Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. — М.: Изд-е географич. отд. имп. общес-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. — М.: 1899, 893 стр.
87. Потанин Г. Н. Казак киргизская и алтайская придания, легенды и сказки, Петроград, 1917, 198 стр.
88. Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. (текст, перевод, примеч.) — Душанбе: «Дониш», 1975, -191 стр.
89. Рабгузий Н. Б. Қиссан Рабгузий: Масъул мухаррир Д. А. Асиров: Сўз боши Э. Фозиловники. К. 1.- Т.: Ёзувчи, 1990, 240 б.
90. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том. 1. Книга первая. Изд-во АН, М.: 1952, 222 стр.
91. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В пятнадцати книгах. Книга 1 (тома 1-2). Изд-во социально-экономической литературы, 1959, - 811 стр.
92. Темурнома. Амир Темур Кўрагоний жангномаси: (Сўз боши муаллифи ва луғатлар асосида нашрга тайёрловчи П. Равшанов). —Т.: Чўлпон, 1990, 352 б.
93. Темур тузуклари. Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. Б. Аҳмедов таҳрири остида. — Т.: Нашриёт — матбаа бирлашмаси, 1991, 144 б.
94. Турон Усмон. Туркий халқлар мафкураси. Рисола (таржимон У. Абдувахоб). Т.: Чўлпон, 1995, 104б.
95. Улугбек М. Тўрт улус тарихи. (Б. Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан Б. Аҳмедов ва бошқ. тарж.)—Т.: Чўлпон, 1993, 352 б.
96. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. — Т.: Cho'lpon, 2007.
97. Ўздек Р. Турклерин алтин китаби. Жилд И. — Тержуман тесисларинде дизилип басилмиштир. — Истанбул, 1990, 128 б.
98. Шербак А.М. Угуз — наме.- Мухаббат — наме. — Памятники древнейтюркской и староузбекской письменности. М., - 1959, 171 с.
99. www.literature.uz

MUNDARIJA

“O‘g‘uznoma” dostonining topilishi va o‘rganilish tarixi.....	4
O‘g‘uzxon haqidagi tarixiy-adabiyasarlari tahlili.....	17
Tarixiy asarlarda O‘g‘uzxoqon shaxsiyati va badiiyati.....	19
“O‘g‘uznoma” dostonining mavzu doirasi, mazmuni va kompozitsiyasi.....	27
“O‘g‘uznoma” dostonining obrazlar tizimi va ularda mifologik tasavvurlarning ifodalanishi.....	34
Oy xoqon obrazi.....	34
O‘g‘uz xoqon obrazi.....	36
“O‘g‘uznoma” dostonida ko‘k tangri	42
O‘g‘uzxonning xotinlari obrazi.....	44
O‘g‘uzxonning o‘g‘illari obrazi.....	45
Bo‘ri obrazi.....	46
Xalq vakillari obrazi.....	48
“O‘g‘uznoma”da tush motivi.....	50
“O‘g‘uznoma”da rang va inonch-e‘tiqodlar.....	52
Turkiy badiiy adabiyotda qavmlarning shakllanishi tasviri.....	58
Qadimgi qirg‘izlar va «Manas» dostoni.....	62
«Qo‘rqut ota kitobi» va uning turkiylar adabiyotida tutgan o‘rni.....	67
Boybo‘rabek o‘g‘li Bamsi Bayrak haqida qo‘shiq	69
Oltoy turkiylari va «Maaday qora» dostoni.....	77
Qabr toshlari dostonlari va ularning badiiy qimmatini.....	83
Shummer va qadimgi turkiy adabiyot.....	96
«Bilgamish» dostoni.....	98
Qadimgi turkiylar va yunon adabiyoti.....	106
«Alpomish» va «Odyssey» dostonlaridagi mushtaraklik.....	110
Yunon va turkiylar og‘zaki ijodida tepako‘zlar obrazi.....	115
Prometey obrazi yaratilishining turkiy manbalari.....	123
Turkiy adabiy syujet va obrazlarning german, gruzin hamda rus slavyan xalqlari adabiyotlaridagi ifodalari.....	127
Glossariy.....	139
Turkiy adabiyotning qadimgi davri fanidan test topshiriqlari.....	145
Foydalanilgan adabiyotlar.....	154

Sulaymonov I.I.

Turkiy adabiyotning qadimgi davri

o'quv qo'llanma

Samarqand, SamDU nashri, 2019.

Muharrir

Musahhih

Texnik muharrir

J. Bozorova

L. Xoshimov

N. Isroilov

2019 yil 30 dekabrda tahririy-nashriyot bo'limiga qabul qilindi.

2020 yil 15 iyunda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 60x84_{1/16}. «Times new roman» garniturası.

Shartli bosma tabog'i – 10,0.

Adadi 135 nusxa. Buyurtma № 224.

ISBN – 978-9943-6320-6-6

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet

ISBN 978-9943-6320-6-6

9 789943 632066